

Абдуғафур Расулов

**ТАНҚИДЧИЛИК
УФҚЛАРИ**

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1985

P $\frac{4603010000-209}{4603010000-209}$ 161—85

.

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985 й

ТЕРАН ТОМИРЛАР

Илмий-техника революцияси даври фанларни, комплекс ўрганиш масаласини жиддий тақозо этмоқда. Комплекс ўрганишнинг методологияси аниқ фанлар соҳасида ҳам, гуманитар фанлар соҳасида ҳам ишланмоқда. Юрий Барабашнинг «Эстетика ва поэтика масалалари» асаридаги «Санъат ҳақидаги фан: синтез йўлидаги изланишлар» бобида комплекс ўрганиш методологияси хусусида мулоҳаза юритилади. Академик П. Н. Федосеевнинг «Фан. Адабиёт. Танқид»¹ мақоласида комплекс ёндашишнинг намунаси кўзга ташланади. Комплекс ўрганишнинг иш формуласини конкретлик моҳиятидан умумийлик қонуниятларига деб белгилаш мумкин. Олим ўз соҳаси моҳиятига қанчалик чуқур кириб боргани сари дифференциялашиш — фан ичра фанларнинг вужудга келиши кучаймоқда. Микробиология, молекуляр физика, экология, демография, реаниматология, аксиология, герменевтика сингари фанлар проблема ичидан проблема излашнинг самарасидир. Конкрет фанлар моҳияти англашилгани сайин уларнинг бошқа фанлар билан кўп томонлама боғлиқлиги, алоқалари маълум бўлмоқда. Бу, аслида, табиий ҳол: материяда ҳамма ҳодисалар, нарсалар ўзаро зич боғланган, бири иккинчисини тақозо этади. М. М. Бахтин, М. Б. Храпченко, Д. С. Лихачев, М. С. Каган сингари адабиётшунос, санъатшунос олимлар масала моҳиятига шу даражада теран кириб борадиларки, натижада эстетиканинг ғоят муҳим назарий-

¹ Қаранг: Современный литературный процесс и литературная критика. Художественная литература. Москва, 1982, стр. 27—46.

методологик проблемалари ойдинлаштирилади. Бу илмий-назарий хулосалар эса танқидчи, адабиётшунос, тилшунос, социолог, санъатшунос учун ҳам муҳим аҳамиятга эгадир.

Фанларни комплекс ўрганиш аниқ ва гуманитар фанлараро ҳамкорлик, яқинликни вужудга келтирмоқда. Семиотика фани конкрет соҳаларини ўрганишда семиотика методидан унумли фойдаланиш тилшунослик, мантиқ, математика, адабиётшунослик, адабий танқид фанлари ўртасида ички боғлиқликни юзага келтирди.

Адабий-бадий танқиднинг бошқа фанлар билан боғлиқлиги, алоқалари ҳақида кўп гапирилади. Файласуф, эстетик, санъатшунос, адабиётшунос, ёзувчи адабий-бадий танқидни ўз соҳасининг таркибий қисми сифатида қарайди. Ҳар бир соҳа кишиси ўз тушунчаси, қарашлари билан танқид даргоҳига — фикрлар кураши, баҳслар тинмайдиган жанггоҳга кириб келади. Адабий танқид — жанггоҳни кузатсак, бири иккинчисини инкор этадиган фикрлар курашининг гувоҳи бўламиз, танқид ҳақидаги ўринли ўринсиз, гоҳо баландпарвоз, гоҳо масъулиятсизлик билан айтилган фикрларни эшитамиз, иззат-нафси озор еган ёзувчининг аччиқ-тизиқ гапларини тинглаб лоҳас бўламиз. Адабий-бадий танқид моҳияти фозиллар, санъаткорлар томонидан турли даврларда айтилган мана бу фикрлар жавоҳирларида англашилгандек бўлади: адабий танқид — «жамиятнинг интеллектуал тараққиёти кўрсаткичи», «ҳаракатдаги адабий, эстетик, умуман, мафкуравий онг», «санъатнинг беором ишлаётган мияси», «қўламта эмас, ловуллаб ёнаётган олов», «ижтимоий ғоялар жарчиси», «аҳмоқни ақлли, оломонни аҳли дониш қилиб қўймайдию, бебошвоқ ҳисларни, мудроқ туйғуларни ақл нури билан ҳаракатга келтиради...» Адабий-бадий танқид адабиётшунослик, бадий ижод билан жуда яқин, фалсафа, эстетикага жон томрлари билан уланади, лекни у ўз моҳиятига, тафаккур йўсинига, ўзига хос функциясига эга соҳадир. Унинг мана шу ўзига хослигини, ўрнини, характерини, вазифасини қанчалик изчил ўргансак, бошқа фанлар, ба-

дий ижод билан узвий боғлиқлигини шунчалик аниқ тушунамиз.

У В. Г. Белинскийнинг уқтиришича, эстетика санъатнинг қандай булиши кераклиги ҳақида йўл-йўриқ кўрсатиши, ҳар хил мушоҳадаларга берилиши шарт эмас: у санъатни яхлит предмет, конкрет ҳодиса сифатида тадқиқ қилиши лозим. Мазкур фикрни ҳозирги ўзбек совет танқидчилигига нисбатан татбиқ этиш, уни историзм принципи асосида ўрганиш мумкин.

Ҳар бир соҳанинг ўзига хослиги фанлар силсиласидаги ўрни, ўз методи, ўрганиш объектига эгаллиги билан белгиланади. Ўзбек совет танқидчилиги адабиётшунослик, ўзбек адабиёти қаторида ривожланиб бораётганлиги исбот талаб қилмайдиган факт. Танқидчилик бўйича тадқиқотлар яратилмоқда, мақолалар ёзилмоқда, бир неча авлод ўзбек танқидчилари ёнма-ён ижод этмоқдалар. Лекин факт ҳали илм дегани эмас, унинг мазмуни ва моҳиятини ёритиш даркор. Адабий танқид адабиётшуносликнинг таркибий қисми, бадий адбиётнинг бир тури сифатида урганиб келинган. Бошқача айтганда, танқид моҳияти, функцияси, психологик асосига эътибор берилмаган. Биз адабиётшуносликдан, бадий ижоддан адабий танқидни «ажратиб» олишга, уни барча мураккабликлари билан ўрганишга ҳаракат қиламиз. Таъкидлаймизки, адабий танқидни алоҳида олиб ўрганиш унинг адабиётшунослик, бадий адабиёт, фалсафа, эстетика, социология сингари фанлар билан узвий боғлиқлигини аниқроқ, ишонарлироқ кўрсатиб беради, конкретлик орқали умумийлик қонунияти англашилади.

Социалистик реализм методига асосланган ўзбек совет адабиёти тараққий этмоқда. Совет ёзувчиларининг Бутуниттифоқ I съезида совет адабиёти, жумладан, танқиднинг методи социалистик реализм эканлиги таъкидланди. Орадан йигирма йил ўтгач, совет ёзувчиларининг Бутуниттифоқ II съезида Б. С. Рюриков совет танқидчилигининг асосий проблемалари ҳақида доклад қилди, танқиднинг

методи социалистик реализм эканлигини таъкидлади. Яқин-яқинларгача ҳам танқид адабиётнинг тури эканлигига ҳеч ким шубҳа қилмас эди. Нафсиламрини айтганда, ҳозир ҳам ўзбек танқидчилигига бадиий адабиётнинг тури тарзида қараш, унинг методини социалистик реализм деб англаш давом этмоқда. Умумсовет танқидчилигида адабий-бадиий танқидни мустақил соҳа деб қаровчилар билан уни бадиий адабиёт сифатида англаётганлар ўрта-сида жиддий баҳс кетмоқда. Адабий танқидни мустақил соҳа сифатида ўрганиш, уни бадиий адабиёт «қарамоғи»дан ажратиб олиш заминида объектив зарурият борми ёки у баъзи кишиларнинг субъектив истаклари туфайли вужудга келаётirmi? Адабий-бадиий танқид илм ва санъатнинг табиий бирикмасидан пайдо бўлган ўзига хос соҳа. Уни фақат илмнинг методи билан ҳам, социалистик реализм методи билан ҳам ифодалаш мумкин эмас. Тўғри, адабий танқидни бадиий адабиёт тури, методини социалистик реализм деган билан ҳеч нарса ўзгармайди. Лекин илмда бор ҳақиқатни тўла-тўкис ёритиш имкони, тенденцияси мавжуд экан, уни танқидчиликка ҳам татбиқ этишимиз табиий ҳолдир. Танқид табиатидаги ўзига хосликни ёритиш методи хусусида изланишлар олиб борилиши керак.

Зукко олимларимиздан Маҳмудали Юнусов – «Мунаққиднинг маънавий олами» мақоласида адабий-танқидий асар тилини текширар экан: «Ўзбек адабий танқидчилигида ҳам шу уч турнинг, яъни публицистик, эстетик ва фалсафий танқиднинг амалда мавжудлиги ягона метод — социалистик реализм бағрида турли хил услублар бир-биридан куч олиб ривожланаётганлигини тасдиқлайди»¹ дейди. М. Юнусов танқидчи фаолиятидаги ўзига хосликларни нозик англаб ёзади, аммо социалистик реализм танқид-методи бўла олмаслигини эътибордан қочиради. Қарер

¹М. Ю н у с о в. Ҳаёт нафаси. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1981, 44-бет.

даки у «бадий адабиётнинг» деб ёзса, дарҳол «шунингдек, адабий танқиднинг», деб қўшиб қўяди. Ўткир Шокировнинг «Танқидчининг ижодий индивидуаллиги ва адабий-тарихий жараён» номли диссертациясида мунаққид Иzzат Султон ҳамиша социалистик реализм методига асосан ижод қилганлиги айтилади.

Таниқли танқидчи Қ. Л. Зелинский «Танқид ҳақида парадокс» («Октябрь» журнали, 1961 йил, 2-сон) мақола-сида адабий танқид — «фан, фалсафа плюс санъаткор шахс» деган тезисни олға суради. Борис Иванович Бурсов «Танқид адабиёт сифатида» номли тадқиқотида ўз концепциясини асослаш учун рус танқидчилиги тарихидан, адабий жараён тараққиётидан, А. С. Пушкин, В. Г. Белинский, Н. А. Добролюбов асарларидан мисоллар келтиради. Олимнинг қарашларида мантиқан асосланган даъволар етакчилик қилади. Совет танқидчилигида Б. Бурсов қарашларини давом эттирувчилар кўп. Озарбайжон олими Сайфулла Асадуллаев «Социалистик реализм совет танқидчилигининг ижодий методи сифатида» мақоласида адабий танқидни бадий ижод тури сифатида баҳолаб айтилган фикрларга А. Луначарский, А. Толстой, Тодор Павлов, Б. Бурсов мулоҳазаларига суянади. Аммо муаллиф ўз қарашлари мустаҳкам, теран концепция асосида шаклланганлигига ишонтира олмайди: «Бизнинг назаримизда, танқиднинг илмий-публицистик табиати концепцияси бирёқламаликка мубтало ва социалистик реализм ҳақида танқиднинг ижодий методи сифатида гапиришга имкон бермайди. Худди шунингдек, танқидни фақат санъат тарзида тушуниш ҳам бирёқламаликдир. Албатта, «санъат» сўзини икки маънода — тўғри ва кўчма маъноларда, яъни «уқув», «маҳорат» маъноларида англаш мумкин. Иккинчи маъно танқид руҳига кўпроқ мос келади».¹

«Адабиётшуносликнинг, адабий танқиднинг сўз санъатига дахлдор экани, фикримизча, Марк Поляковнинг Бе-

¹ *Каранг*: Проблемы теории литературной критики. Сборник статей. Издательство МГУ, 1980, стр. 214.

линскийга бағишланган китобининг «Танқидий фикр шеърляти» деб номланишида ёки Д. Благой ҳақида В. Перцов мақоласининг «Фан шоири» деб аталишида ҳам равшан сезилиб туради,— деб ёзади М. Юнусов юқорида тилга олинган мақоласида ва давом этади,— шоир Туроб Тўланинг ҳуйидаги сўзлари ҳам бу жиҳатдан диққатга сазовор: «Танқидчи» деган сўз луғавий маънодаги танқидчигина эмас, у дастлаб адабиётшунос олим: шеърлятни мағзи мағзигача яхши биладиган, уни чуқур ҳис қиладиган, усиз яшай олмайдиган, ҳатто ўзи ҳам ана шу савияда шеър ёза оладиган фан шоири» (19-бет). Мазкур кўчирмада адабиётшунослик, танқидчилик ва бадий ижод тушучалари аралашиб кетганини қўя турайлик-да, олим адабий танқидни бадий ижодга тенглаштирганига эътибор берайлик. К. Зелинский, Ю. Тинянов, Б. Бурсов сингари олимлар танқидчини, энг аввало, санъаткор шахс деб билганлар. Ёзувчи шахси билан танқидчи шахси орасида катта фарқ бор. Ёзувчи образлар, ҳаётий деталлар орқали фикрляйди. Танқидчи эса қиёслар, силлогизмлар, фаразларга суяниб хулосалар чиқаради. Бошқача айтганда, у фикрни китобхонга етказиш учун образлиликка интилади. Изчил илмий мантиқ мунаққид фаолиятининг пойдеворини белгиляйди. Илмий мантиқнинг қай даражада изчиллиги, теранлиги, ҳис-туйғуга бойлиги мунаққид шахсига — билими, истеъдодига боғлиқ. Танқидий асарда танқидчи шахси сезилиб турмаса, қиёфасиз, туссиз бир нарса пайдо бўлади. Танқидчи шахси — у яратган танқидий асарнинг адабий жараёнга таъсири, оригиналлиги, туган мавқеи билан белгиланади. Бадий ижодда ҳам изчиллик, мантиқийлик муҳим аҳамиятга эга. Аммо ижодкор истеъдоди бадий асарда мантиқни ўзига бўйсундиради. Мунаққид эса адабий фактлар моҳиятини ёритмоғи, уларни изчил илмий йўналишга, бўйсундирмоғи, муҳими, танқидчи шахси мақола руҳида яққол сезилиб турмоғи даркор. Шубҳасиз, ёзувчи истеъдоди билан мунаққид истеъдоди орасида фарқ бор. Танқидий асарнинг бадийлиги ҳақида гап бо-

рар экан, мунаққиднинг жўшқинлиги, ҳиссиёти, шиддати сингарилар назарда тутилади. Бу хусусиятлар адабиётшунослик билан танқидчилик қиёсланганда ҳам назарда тутилади. Мунаққид адабиётшуноздан фарқ қилиб, фақат илмий ҳақиқатни ойдинлаштириш учун интилмайдди. Танқид ҳам оммага, ҳам ижодкорга, ҳам адабий жараёнга қаратилади. Табиийки, танқидчи ўз қарашларини исботлашга, фикрини инобатга олишларига ҳаракат қилади. Жўшқинлик, ҳиссиёт, адабий мақоланинг жозибаси ўқувчини мафтун этувчи куч ҳисобланади. Шуни ҳам таъкидлаш керакки, изчил мантиқдан, илмий теранликдан маҳрум мақолалардаги жўшқинлик, шиддат сунъийлиги билан китобхонни бездиради.

Адабий танқидни бадиий ижод тури деювчилар яна бир масалага эътибор бермайдилар. Майли, адабий танқид бадиий ижод тури бўла қолсин. Хўш, унда бадиий танқид санъат бўладими? Рассомлик, театр, кино, хореография, ижрочилик, музыка танқидчилигини қандай аташимиз керак! Масалан, хореография санъати танқидчилиги хореография эмас, илмий-мантиқий мақола, тақриз, обзор бўлади-ку!..

Адабий танқиднинг ўзига хослиги адабиётшунослик билан таққосланганда, ҳар иккиси ёнма-ён қўйилганда айниқса кўзга яққол ташланади. Ўзбек совет танқидчилиги фан сифатида эндигина ўрганилмоқда. Ўзбек адабиётшунослиги методологиясини, тарихини ўрганиш қандай аҳволда? Ўзбек адабиётшунослиги тарихи бўйича баъзи ишлар амалга оширилган. Аммо ўзбек адабиётшунослиги методологияси, назарий асослари чуқур ўрганилган дея олмаймиз. Мазкур фикр рус адабиётшунослиги методологиясига оид ишлар эса олинганида яққол сезилади. «Адабиёт ҳақидаги рус фанининг пайдо бўлиши» (1975), «Рус адабиётшунослиги тарихи» (1980), «Ҳозирги адабиётшунослик методологияси. Историзим проблемалари» (1978), Алексей Бушминнинг «Адабиёт ҳақидаги фан» (1980), Василий Кулешовнинг «Рус танқидчилиги тарихи»

асарининг уч нашри каби китоблар рус совет танқидчилигининг ўзига хослигини айтиб бериш имконини беради. Ўзбек совет танқидчилигини адабиётшунослигимиз ҳақидаги қайси назарий-методологик тадқиқотга қиёслаш мумкин? И. Султон, В. Зоҳидов, Ҳ. Ёқубов, Ғ. Қаримов, М. Нурмухамедов сингари олимларнинг адабиётшунослик масалаларига оид тадқиқотлари бор. Лекин ўзбек адабиётшунослигининг назарий-методологик масалаларини кенг ёритиб бериш навбатдаги вазифалардан бўлиб турибди. Айтиш мумкинки, ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилиги масалалари бир йўла ёритилмоқда. Биз кўпинча адабиётшунослик ва танқидчилиги бир тушунча сифатида қабул қиламиз. Аксарият тадқиқотларда адабиётшунослик ва танқидчилик бир соҳа сифатида қаралади. Бу ҳол кўпинча адабиётшуносликни ҳам бадиий ижод турига қўшиб юбориш камчилигини келтириб чиқаради. Туроб Тўла юқорида келтирилган кўчирмамизда, танқид, адабиётшунослик ва бадиий ижодни қориштириб юборади. Ваҳоланки, ҳар учала соҳанинг ўз хусусиятлари, фарқлари аниқ кўриниб туради.

Адабиётшунослик фани дейилиши биланоқ унинг уч таркибий қисми ҳаёлимизга келади. «Адабиёт тарихи», «Адабий танқид» ва «Адабиётшунослик методологияси» адабиётшуносликнинг таркибий қисмлари бўлиб, уларнинг ютуқлари асосида «Адабиёт назарияси» фани бунёдга келади¹. Адабиёт тарихи мутахассиси бошқа икки таркибий қисм ҳақида гапирганда, ўз соҳасига алоҳида эътибор беради. Адабий танқид адабиётшуносликнинг таркибий қисми сифатида ҳам методологиянинг шаклланишига, ҳам адабиёт тарихининг бойишига ҳисса қўшади. Адабий танқид оммавий, фаол қисм сифатида адабиётшунослик фанига замонавийлик руҳини сингдиради, унинг ҳаёт билан алоқасини мустаҳкамлайди. Ҳаракатдаги эстетика сифатида адабий танқид адабиёт назариясига яқин турса, бадиий¹

¹ И. Султон. Адабиёт назарияси. «Ўқитувчи» нашриёти, Тошкент, 1980, 22-бет.

асарни ўрганиш, таҳлил қилиш методи (принциплари)га кўра адабиёт тарихига ёндашиб келади. Адабий танқид адабиётшуносликнинг қисми сифатида қаралганда, унинг бошқа қисмлар билан алоқаси, бир-бирини тўлдириши, ўзаро узвий боғлиқлиги таъкидланади. Адабиётшунослик фан сифатида ўзининг марксча-ленинча таълимот, диалектик методига эга. У историзм принципига асосан иш кўради. П. А. Николаевнинг «Адабий танқиднинг ўз-ўзини англаши»,¹ Г. Н. Поспеловнинг «Адабиётшунослик ва адабий танқид»², А. Н. Иезуитовнинг «Адабий танқидда тарихий ва назарий аспектларнинг ўзаро нисбати» мақолаларида адабиётшунослик ва адабий танқиднинг ўзаро яқинлиги, ҳар бирининг ўзига хосликлари ҳақида мулоҳаза юритилиб, метод масаласига жиддий эътибор берилади. Ҳар учала олим ҳам адабий танқид ўзига хос соҳа эканлигини, демакки, у социалистик реализм методига ижод қилувчи адабий тур эмаслигини уқтирадилар. Адабиётшунослик методологияси адабий танқид томирига ҳаёт, куч бахш этишни, историзм принципи ҳар икки соҳа учун муштарак эканлигини эътироф этадилар. Уларнинг фикрича, адабий жараён, ёзувчи ижоди, бадий асар ҳақида салмоқли хулоса чиқариш учун илмий-назарий теранлик зарур. Бошқача айтганда, назарий-методологик асос адабиётшунослик учун зарур, адабий танқиднинг вазифаси — баҳолаш. Уларча, асарни талқин қилиш, баҳолаш учун эса илмий-назарий теранлик унчалик зарур эмас. Машҳур адабиётшунослар адабий танқиднинг ўзига хослигини тан олганлари ҳолда, метод, методология масалалари адабиётшуносликка тааллуқли эканлигини билдирадилар. Маҳмуджон Нурматов «Танқид ва эстетика» асарида адабий танқид методини шундай белгилайди: «Бадий асарнинг эстетик мазмунини диалектик метод билангина чуқур ўзлаштириш мумкин. Зеро, диалектик метод адабий танқидчиликда ҳам таҳлил ва тадқиқнинг бош методидир. Диа-

^{1—2} Қаранг: Проблемы теории литературной критики. Сборник статей. Издательство МГУ, 1980.

лектик метод бадий асарнинг ижобий ва салбий, муҳим ва номуҳим, рационал ва эмоционал, объектив ва субъектив, умумий ва хусусий томонларини пайқаб олишга имкон беради. Диалектик метод бадий асарнинг ботиний яхлитлигини, унинг бир бутун жонли эстетик «организм» эканлигини англаб олишга имкон беради»¹. Қани эди, диалектик метод, М. Нурматов таъкидлаганидек, бадий асарнинг барча компонентларини, танқидчи шахсини ифодалай олса? Қанчадан-қанча олимлар адабий танқиднинг моҳиятини, методини аниқлаш учун изланаяпти. Диалектик метод танқидчи шахсини, маҳоратидаги ўзига хосликларни, қолаверса, адабий танқиднинг публицистик моҳиятини ёришиб бериши мушкул. †

Танқидий асарларга илмий нуқтаи назардан ёндашиш масаланинг бир томони холос. Адабиётшунослик бу жиҳатдан танқиддан фарқ қилади: у илмий-назарий хулоса чиқаради. Адабий танқид томонидан бир пайтлар ижобий баҳоланган асарлар адабиётшуноснинг диққатини умуман жалб қилмаслиги мумкин. Бадий асарнинг объектив қиммати адабиётшуносни қизиқтиради, шунга асосан у асарларни ўрни-ўрнига қўяди. Яна таъкидлаш лозимки, адабиётшунослик ҳукмини мутлақ ҳақиқат деб билиш тўғри эмас. Ҳозирги совет адабиётшунослиги билан йигирма йил аввалги адабиётшунослик орасида катта фарқ бор. Замонавий адабиётшунослик танқид, талқин, тадқиқнинг турли хил «қуролларига» эга: у асарларга ҳар хил конкрет методлар асосида ёндашади, таҳлилнинг бир қанча шакллари унумли фойдаланади. Тарихий-функционал, гарихий-типологик методларнинг ўзидек ҳозирги адабиётшуносликни ривожлантириб юборди. Мазкур ўрганиш методлари адабиётшуносликнинг кечаги хулосаларини қайта кўриб чиқиш заруриятини туғдирмоқда. Ўзбек адабиётшунослиги билан танқидчилигининг бир йўла тараққий этаётганлиги янги методларга ҳам боғлиқ. Замонавий таҳлил

¹ М. Нурматов. Танқид ва эстетика. Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1976, 127—128-бетлар.

ва ёндашиш методларидан танқидчи ҳам, адабиётшунос ҳам унумли фойдаланмоқда. Адабиётшуносликдаги янги методлардан фойдаланиш гоҳида адабий танқиднинг ўзигагина хос функцияларининг рўёбга чиқмай қолишига олиб келмоқда. Хусусан бу ҳол танқиднинг оммага таъсири, гражданлик бурчини тарбиялашдаги функцияси масаласида сезилади.

Адабий танқид, адабиётшуносликдан фарқли ўлароқ, бир томондан китобхонга, иккинчи томондан ижодкорга қаратилади. Танқидчи билан ўқитувчи фаолиятида муштараклик бор: ҳар иккиси илм ўргатади, айти вақтда, коммунистик идеал руҳида тарбиялаш, ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий масалаларга эътибор бериш уларнинг бурчи. Адабий танқид халқни тарбиялаши, унинг гражданлик масъулиятини, нафосат туйғусини ошириши лозим. Н. А. Добролюбовнинг таъкидлашича, ёзувчи санъат тараққиётига ҳисса қўшмаслиги, адабиётни бир оз бўлса-да, олға саржитмаслиги, аммо асарларида замонасининг муҳим масалаларини ўртага қўйганлиги билан диққатни жалб этиши мумкин. А. С. Пушкин ҳам бадиий жиҳатдан ғариб асар кўпчилик диққатини ўзига торта олиши мумкинлиги ҳақида ёзиб, танқидчилик ўшандай асарларга эътибор бериши жоизлигини таъкидлайди.¹ Адабий танқид бадиий асарларни даврнинг муҳим талаблари, замондошларнинг ижтимоий эҳтиёжлари, гражданлик руҳи нуқтаи назаридан баҳолайди. Баҳолашда, табиийки, асарнинг бадиий баркамоллиги асослик вазифасини ўтайди. Кўринадики, танқидчининг ижодий методи илм кишиси, хусусан, адабиётшунос методидан фарқ қилади. Илмийликдан ташқари замонга хизмат қилиш, халқ руҳини акс эттириш танқидчи методининг муҳим томони бўлиши керак.

Умумсовет адабиётшунослигида адабий-бадиий танқид методини илмий-назарий жиҳатдан асослаб бериш тенден-

¹ А. С. Пушкин. Полн. собр. соч. в 10-ти томах. Москва, 1949, т. 7. стр. 99.

цияси кўзга аниқ ташланади. Ю. Борев¹, Ю. Суровцев², В. Коновалов³ сингари олимлар адабий танқиднинг ўзига хослигини, метод масалаларини ёритишга ҳаракат қилмоқдалар. Ю. Суровцевнинг «Танқидий фаолиятнинг илмий-публицистик табиати» тадқиқоти билан В. Коноваловнинг «Адабий танқид методи» мақоласида фикрий ҳамжиҳатлик бор. Олимлар танқид методини аниқлашда излашни давом эттирмоқдалар. Улар танқид методини узил-кесил ҳал қилиб, унинг лўнда таърифини берганлари йўқ. Ю. Суровцев ҳам, В. Коновалов ҳам танқиднинг илмий моҳияти ҳамда публицистик ўзига хослигини таъкидламоқдалар. Улар танқид методи бири иккинчисини тақозо этадиган ўзаро боғлиқ икки системадан ташкил топишини айтадилар.

Юрий Борев «Талқин ва баҳолаш санъати» тадқиқотининг «Танқид ва методология» қисмида «метод», «методология», «методика» сингари терминлар таърифини беради, вазифаларини кўрсатади. Метод (юнонча метхodos — измаиз бориш; йўриқни изчил давом эттириш; тадқиқотнинг ўзгармас йўсини) — муайян соҳани илмий ўзлаштириш, тадқиқ этиш жараёнида пайдо бўлган қонун-қоидалар, усуллар мажмуи. Методология эса методнинг назарий асослари. Методологик характердаги илмий-назарий тадқиқотлар қанча кўп яратилса, методнинг таъсирчанлиги, фаоллиги ортиб боради. Хусусан, адабий-бадий танқид методологиясига оид теран илмий ишлар қанча кўп бўлса, танқидчилик методи шунчалик изчиллик касб этади, амалий масалаларни ҳал қилиш осонлашади. Илмий-бадий метод ҳамшиша методологик характердаги тадқиқотларга

¹ Қаранг: Ю. Борев. Искусство интерпретации и оценки. «Советский писатель», Москва, 1981, стр. 32—38.

² Қаранг: В. И. Баранов, А. Г. Бочаров, Ю. И. Суровцев. Литературно-художественная критика. «Высшая школа», Москва, 1982, стр. 20—40.

³ Қаранг: Проблемы теории литературной критики. Издательство МГУ, 1980, стр. 130—140.

зарурат сезади. Марксизм-ленинизм классикларининг асарлари илғор совет фани, социалистик реализмга асосланган санъатнинг методологик пойдеворини ташкил этади.

Методика — муайян фанни ўқитиш, ўзлаштиришдаги конкрет қонун-қоидалардир. Хуллас, метод, методология, методика терминлари аниқ тушунчаларни ифодалайди. Баъзан конкрет бир соҳага ёндашиш, таҳлил қилишда қўлланадиган принциплар ҳам метод термини билан аталади. Хусусан, адабий танқидчиликдаги гносеологик. қиёсий-тарихий, биографик, ижодий-генетик принциплар аксарият ҳолларда метод деб аталади.

Ю. Борев санъат асарини ўрганиш, таҳлил этишнинг тўрт босқичдан иборат методини тавсия қилади. Таъкидлаш керакки, ҳар бир босқич тафаккурда кечади, ўзаро узвий боғланади: тугал жараённинг конкрет кўринишлари шаклида рўй беради. Онда кечадиган, ўзаро боғлиқ босқичлар деганда қуйидагилар назарда тутилади: 1) предмет маданий-тарихий жараёндаги янги ҳодиса сифатида кузатилади, муҳими, у дунёқараш нуқтаи назаридан илк баҳосини олади; 2) асар яқиндан ўрганилади: турли методлар (принциплар) нуқтаи назаридан ёндашилади, таҳлил йўллари белгиланади; 3) бевосита алоқа босқичи: асар таҳлил қилинади, структураси, моҳияти ўрганилади, унинг аниқ баҳоси ойдинлашади, бадиий қиммати ҳақида фикр туғилади; 4) умумлаштирувчи босқич: юқоридаги уч босқич натижалари якунланади, синтезлаштириш жараёни рўй беради, дастлабки хулосалар пайдо бўлади. Ю. Борев тавсия этган метод санъатшунослар, адабиётшунослар, адабий танқидчилар учун ҳам тааллуқли. Тўғри, санъатшуносу адабиётшунос тарихийлик принципига асосан асарнинг мазмунини, моҳиятини текширади. Уларнинг тадқиқоти, таҳлили асарнинг аниқ ўрнини, бадиий қимматини белгилашга йўналтирилади. Адабий-бадиий танқид асарни баҳолар экан, асосан бадиийликка диққатни қаратган ҳолда, кенг аудиторияга ҳамда ёзувчига мурожаат қилаётганини унутмайди. Демак, танқидчи бир пайтнинг

ўзида ҳам мутахассис, ҳам тарбиячи, ҳам идеалнинг тарбиботчисидир. Ю. Боров тавсиясидаги метод, сирдан қараганда, кўпроқ амалий характерга эга бўлган конкрет фан методикасига ухшаб кетадиган қўлланмага ўхшайди. Аслида, мазкур методда адабий танқиднинг ўзига хослиги, моҳияти чуқур асослангани кўринади. Дарвоқе, мазкур методнинг босқичлари онгда кечишини айтдик. Ҳар бир танқидчи асарнинг сўнги саҳифасини ўқиб тугатгач, уйга чўмади, таҳлилнинг мақбул йўлини топишга, турли методлар бўйича ёндашув натижаларини умумлаштиришга интилади.

Адабий танқиднинг ўзига хослиги, методи масаланинг моҳиятини белгиласа, мунаққид имконидаги «қуроллар» — конкрет принцип, методлар ҳам, анализ шакллари ҳам катта аҳамиятга эга. Аксарият тадқиқотларда бадиий асар таҳлилида ижтимоий методнинг аҳамияти таъкидланади. Бадиий асарнинг воқелик билан қай даражада боғлиқлиги социологик ва гносеологик методлар қўлланилганда намоён бўлади. Ижтимоий воқелик бадиий асарда акс этади. Ёзувчи характер яратар экан, ижтимоий шахсларнинг ўзаро муносабатини курсатади. Бадиий асарда асосан ижтимоий ҳаёт, муносабатлар тасвирланади. Лекин баъзи асарларда ижтимоий муносабатлар ёрқин тасвирланмайди. Баъзан ёзувчилар жонли, тирик одамни тасвирлаш асосий масала деб биладилар-да, ўз ташвишлари, фожеалари қобиғига уралашиб қолган майда кишиларни тасвирлашга зўр берадилар. В. И. Ленин 1919 йил 31 июлда А. М. Горькийга йўллаган мактубида ҳаётни қуйидан, ишчи ва деҳқонлар янги ҳаётни барпо этаётган жойлардан кузатиш лозимлигини уқдирган, Питер эса ҳозирги пайтда маънавий мажруҳлар уймалашиб қолган жойлардан бири бўлиб қолганини таъкидлаган эди.¹ Ҳозирги пайтда ҳам ҳаёт қайнаётган, янгилик бунёд этилаётган, давримизнинг

¹ Қаранг: В. И. Ленин о литературе и искусстве. Художественная литература, Москва, 1957, стр. 300—301.

жасоратли кишилари фаолият кўрсатаётган жойлар кўп. Айни вақтда ҳақиқий санъаткор энг чекка қишлоқда ёхуд беш-ўн хонадон яшаётган кичкинагина бекатда ҳақиқий инсонлар, курашчан қаҳрамонлар меҳнат қилаётганлигини ўз асарида тасвирлаши мумкин. Ҳамма гап санъаткорнинг истеъдодига, дунёқарашига, маҳоратига боғлиқдир. Ч. Айтматовнинг «Асрга татигулик кун», В. Распутиннинг «Матёра билан видолашув», А. Мухторнинг «Жар ёқасида чақмоқ» асарларида гавжум шаҳар-қишлоқлардан чеккада яшаган кишилар характерлари яратилган. Аммо Едигей, Дарья кампир, Салим чорва характерларида ижтимоий муносабатлар қанчалик мукамал акс эттирилганлигининг гувоҳи бўламиз. Тўғри, қаҳрамондаги ижтимоий моҳият «мапаман», деб кўриниб туриши шарт эмас. Мунаққид турли ёндашув методлари асосида ижтимоий асосини юзага чиқариши лозим. Масалан, В. Распутиннинг «Матёра билан видолашув», «Сўнгги муҳлат» қиссаларида ижтимоий моҳият асарлардаги воқеалар тасвиридан нозик англашилади. Тажрибасизроқ китобхон Дарья кампирнинг ота-боболар удумлари ҳақидаги эътиқодига хайрихоҳлик билдириши, Анна кампирни дафн этишга йиғилган ака-укалар, опа-сингилларнинг асл моҳиятини илғай олмасдан қолиши ҳам мумкин.

Сўнгги йиллар совет адабиётида ёш ёзувчиларнинг ўрни, эътибори кучайиб бормоқда. Бу — табиий ҳол. Лекин баъзи ёшлар ёзиш техникасини мукамал эгаллаяптилару улкан ижтимоий масалаларни кўтариш, мукамал характерлар (ижтимоий муносабатлар жамулжами бўлган қаҳрамонлар образларини) яратишда оқсамоқдалар. Улар яратган асарлар китобхонни жалб этиши жиҳатидан энг етук асарлар билан беллаша олади. Биронта китобхон мазкур асарларни назарда тутиб: «Охиригача ўқиб чиқа олмадим», демайди. Аксинча, асарлар қизиқиб, қаҳрамонлар тақдирига хайрихоҳлик билан ўқилади. Афсуски, асарни ўқиб бўлгач, қалбингизга ачиниш, ўкинч туйғуси чўкканини англайсиз. Қаҳрамонлар қийин аҳволга тушиб

қолган (масалан, «Инсон тақдири»), мурақкаб ҳаёт тас-
вирланган («Тинч Дон») асарлар жуда кўп. Лекин улар
билан танишгач, ҳаётнинг жўшқин нафаси борлигини
чулғайди, қалбингизда аллақандай куч пайдо бўлганлиги-
ни ҳис қиласиз. «Оқ кема», «Алвидо, Гулсари», «Асрга
татигулик кун» асарларида инсоний фожеалар тўлиб-то-
шиб ётибди. Аммо китобхонни ҳаётбахш руҳ, маънавий
қониқиш ҳисси чулғайди. Асарнинг ижтимоий қудрати
ўқувчи маънавий оламини бойитишда, ҳаётга муҳаббатни
оширишда сезилади.

Ижтимоий моҳияти, гражданлик руҳи етарли даражада
бўлмаган асарларнинг пайдо бўла бошлаганига танқидчи-
лик ҳам сабабчи. Сўнгги йилларда эстетик танқид, ҳиссий-
образли услуб кенг тараққий эта бошлади. Мунаққидлар
маҳорат масалаларини ёритишга, матн поэзиясини очиш-
га маҳлиё бўлиб кетдилар.

Сўнгги йилларда баъзи мутахассислар ижтимоийликни
асарга ёндашишдаги метод деб билса, баъзилар ижтимоий-
лик метод эмас, асар моҳияти, деган фикрни олға сурмоқ-
далар. Адабиётшунос П. Николаев «Адабиётшунослик
ва танқидчиликда социологик метод мавжудми?» («Ли-
тературная учеба», 1982, 1-сон) мақоласида адабиётшу-
нослик ва танқидчиликдаги барча методлар ижтимоий мо-
ҳиятни очишга йўналтирилмоғи лозим, дейди. Унингча,
ижтимоийлик бадий асарда гоҳ кўриниб, гоҳ кўринмай
кетадиган хусусий масала эмас. У асарнинг бутун борли-
гини, моҳиятини ташкил этади. Бадий асарда ижтимоий-
ликдан четда турадиган ҳодисалар камдан-кам. Ҳақиқий
санъаткор ҳамisha ижтимоий моҳиятга диққатни йўналти-
ради. П. Николаев санъат асарида «ижтимоийлик эквива-
лентини» биринчи ўринга чиқариб, «асардаги эстетик фа-
зилатларни баҳолаш»ни иккинчи ўринга қўйиб Г. В. Пле-
ханов ўз вақтида тўғри иш қилганлигини ижтимоийлик-
нинг аҳамияти нуқтан назардан оқлайди. Бадий асар
ижтимоий мазмунни етук бадий шаклда ифодалаши за-
рур. Ижтимоийлик ва бадийликнинг узвий бирлиги, яхлит-

лиги асарнинг ютуғини белгилайди. Адабий танқид ҳар бир асардаги ижтимоий моҳиятни, бадий хусусиятларни имкони борича тўлиқ ёритишга интилиши, турли андозалардан қочиб, янгидан-янги таҳлил йўлларида фойдаланмоғи лозим. Бордию, асардаги ижтимоий мазмун биз кўниккан андозаларга мос келмаса, асарни ижтимоий мазмуни саёз, деб бонг урамиз. Ваҳоланки, етук асарда тасвирланган воқеаларнинг ижтимоий мазмуни ҳам теран маъно касб этади. Танқидчининг уқуви ижтимоийликнинг янгидан-янги қатламлари, кўринишларини ёритиб беришда сезилади. Хуллас, ижтимоийликни танқидчилик методларидан бири сифатида қараш унинг имкониятини торайтиради, моҳиятини бирёқлама акс эттирган бўлади.

Сўнгги йилларда адабиётшунослик ва танқидчиликда онтологик методи қўлланила бошланди. У дастлаб фалсафий таълимот сифатида пайдо бўлиб, юнонча «яшаётган», «тирик» сўзларини англатади. Бу таълимот файласуф Вольф номи билан боғлиқ бўлиб, кейинчалик Гегель томонидан жиддий ишланган. Ҳозирги буржуа фалсафасида субъектив идеализм, агностицизм ўрнига онтологияни ривожлантириш тенденцияси мавжуд. Бизни эса фалсафий онтологик таълимот эмас, шу ном билан аталувчи конкрет ёндашув методи қизиқтиради.

Маълумки, ҳақиқий бадий асарларнинг умри боқийдир. Ҳар бир янги авлод асардаги янгидан-янги маъно қатламларини кашф этади. Инсониятнинг маданий савияси, бадий саводи ошгани сайин жаҳон адабиётининг ўлмас асарлари ҳам мазмунини теранлаштириб, таъсир кучини орттириб бераверади. Бадий асарнинг асрлар оша ўзгариб бориши ғирт афсона-ку, дейдиганлар топилади, албатта. Бадий асардаги ўзгариш, яшовчанликнинг сири, калити унинг ички зиддиятларга асосан ташкил топганига боғлиқ. Асарнинг баркамол структурасини белгилайдиган зиддиятлар, қаршиликлар унинг «яшаши», ўсиб боришини таъминлайди. Баркамол структурадаги зиддиятлар деганда нималарни тушунамиз? Бадий асар ижодкорнинг

ҳис-туйғулари ва масаланинг моҳиятини англаб етувчи тафаккури самарасидир. У реал ҳодисалар билан бирлашиб яхлитликни пайдо қилади. Бошқача айтганда, бадий асар маънавийят ва моддийликнинг бутунлиги сифатида юзага келади. Ҳақиқий асар — индивидуаллик ва ижтимоийлик, маънавий-ахлоқий изланиш ва зеҳн-идрок меваси. Унда ижодкор иқрори, дил изҳори, ҳаёт тасвири чамбарчас боғланиб кетади. Ёзувчи концепцияси асардаги ғоявий-ҳиссий система ва воқеликнинг пластик кўриниши шаклида намоён бўлади. Асар мазмуни воқеа-ҳодисаларга, қаҳрамонларга нисбатан изчил муносабат баҳолаш билан узвий бирликни ташкил этади. Санъат намунасида идеал ва реал воқеликнинг диалектик бирлиги кузга ташланади. Бадий асар образ, образлиликнинг бир бутун системасидан иборатлиги туфайли зиддиятлар кураши ва бирлигини тақозо этади.

Айтилганлардан ташқари, ҳар бир етук асар ички зиддиятларга асосланган яна кўпгина хусусиятларга эга бўлади. Асар тўқимасидаги зиддиятлар кураши гоҳ у хусусиятни, гоҳ қаҳрамон характеридаги муайян белгини, гоҳ ёзувчи концепциясининг янгича бир кўринишини намоён этади. Шунини ҳам таъкидлаш керакки, онтологик методни ҳамма ҳам маъқуллайвермайди. Хусусан, Ф. М. Достоевский асардаги мазмунни, ғоявий асосни, образлар моҳиятини бир йўла уқиб олиш мумкин, деган ақидага суянган. Табиийки, асарни англаш, тушуниб етиш китобхон савиясига ҳам боғлиқ. Машҳур асарни одам умри давомида бир неча бор ўқиши мумкин. Ишонч комилки, ҳар гал у асарнинг янги жиҳатларини, мазмун қатламларини, характерлардаги янги хусусиятларни кашф этади. Бу ерда китобхон онгидаги, тушунчасидаги, руҳиятидаги ўзгаришлар ҳал қилувчи мавқега эга. Ёиллар ўтиши, замон ўзгариши, янги авлодларнинг пайдо бўлиши машҳур асарнинг қайтадан кашф этилишига сабаб бўлади. Бу ўринда онтологиянинг ҳиссаси муҳим. Алишер Навоий асарларини неча-неча авлод китобхонлари мутолаа қилмоқдалар. Ҳар бир

замон, ҳар бир авлод Навоий асарларини ўзича талқин этмоқда, янгидан-янги маъно қатламларини англаб етмоқда. Навоий ижодиёти масалалари билан адабиётшунослар шуғулланадилар. Улар, табиийки, буюк Навоийнинг маҳоратини, асарларида илгари сурилган гуманистик гояларни, уларнинг жаҳон адабиётида тутган ўрнини белгилайдилар: навоийшунослик илмига ҳисса қўшадилар.

Айни вақтда Навоий ижоди билан шуғулланувчилар тарихий-функционал методга асосан иш тутадилар. Яъни Навоий асарларининг ҳозирги замонга, замондошларга таъсири масалаларига эътибор берадилар. Адабиётшунослар танқидчи сингари ўқувчилар оммаси манфаатини назарда тутган ҳолда иш кўрадилар. Хусусан, профессор Азиз Қайюмовнинг «Алишер Навоий», «Абу Райҳон Беруний», «Абу Али ибн Сино», «Фарҳод ва Ширин» сирлари», «Садди Искандарий» асарлари ҳам адабиётшунослик, ҳамда танқидчилик асарлари ҳисобланади. Тарихий-функционал ўрганиш методи адабиётшуносликни адабий танқидга яқинлаштирмоқда, мунаққидлар адабиётшунослик масалалари билан ҳам жиддийроқ шуғулланмоқдалар. Б. Қосимов, И. Ҳаққулов сингари адабиётшунослар танқидчилик соҳасида ҳам ютуқларга эришмоқдалар. Рус танқидчиси Юрий Селезнев Ф. М. Достоевскийнинг ижод сабоқлари нуқтаи назаридан Валентин Распутин ижодини ўрганса, ўзбек танқидчиси Иброҳим Гафуров Алишер Навоий дostonларини шу кун талаблари асосида талқин қилишга интилса, арман танқидчиси Давид Гаспарян қадимги арман шеърини билан замонавий поэзияни муқояса этса ёмонми! Қисқаси, тарихий-функционал ўрганиш методи адабиётшунослик билан танқидчиликни ниҳоятда яқинлаштирди. Бу метод адабиётшунослик фани танқидчилик билан бир пайтда шаклланаётган адабиётларда муҳим аҳамиятга эга. Хусусан, ўзбек адабиётшунослигида бу метод кенг қўлланилмоқда. Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейинги ўзбек адабиёти проблемалари, ўзбек совет адабиётининг Ҳамза, А. Қодирий, Ойбек, Гафур Ғулom,

Ҳ. Олимжон, А. Қаҳдор сингари етук намояндалари ижоди масалаларини ёритишда адабиётшунослар ва танқидчилар баробар иштирок этмоқдалар. Бир мутахассиснинг ҳам адабиётшунос, ҳам танқидчи сифатида ижод этиши фаолликнинг кўриниши, таҳсинга сазовор иш. Айни вақтда адабиётшунослик ва танқидчилик билан бир йўла шуғулланиш — тарихий зарурат, эҳтиёж. Эллигинчи йилларгача ҳақиқий адабиётшуносликнинг ривожланишига турли объектив, субъектив ғовлар монелик қилди. Иккинчидан, бизнинг давримиздагина адабиётшунос изчил илмий-назарий асосларга эга бўлди. Ҳозир унинг қўлида ишончли «иш қуроллари» — конкрет метод, принциплар мавжуд. Ҳақиқий илмий хулосалар чиқариш вақти етди. Эллигинчи йилларгача ҳам бу соҳада жиддий тадқиқотлар яратилган, албатта. Лекин вульгар социологизм, шахсга сифиниш сингари камчиликлар ҳақиқий адабиёт фанининг тараққий этишига монелик қилди. А. М. Горький совет ёзувчиларининг I Бутуниттифоқ съездидаги докладида шундай деган эди: «Танқидчилик ягона дастуриламал танқидий-фалсафий ғояни ишлаб чиқмасдан, Маркс, Энгельс, Лениндан олинган бир хил цитаталардан муттасил фойдаланиш билан чегараланиб, мавзулар, характерлар ва кишиларнинг ўзаро муносабатларини баҳолашда қарийб ҳаммиша жўшқин ҳаёт оқимини бевосита кузатиш натижасида олинган фактлардан келиб чиқмаётир. Бизнинг мамлакатимиз ва ишларимизда, шубҳасиз, Маркс ва Энгельс башорат қила олмаган кўпдан-кўп воқеалар ҳам рўй бермоқда. Танқидчилик авторга шундай дейди: «Бу нотўғри қилинган, чунки устозларимиз, бу ҳақда мана бундай деганлар»... Танқидчилар бошқаларнинг фикрларидан фойдаланар эканлар, Энгельснинг энг қимматли бир фикрини мутлақо унутганга ўхшайдилар. «Бизнинг таълимоти-миз,— деган эди Энгельс,— догма эмас, ҳаракат учун йўланмадир». Танқидчилик етарли даражада таъсирчан, уқувли, жўшқин эмас ва ниҳоят, танқидчи авторни содда, ёрқин, тежамли ёзишга ўргата олмайди, чунки ўзининг

мақолалари кўп сўзлиликка дучор, туссиз, энг ёмони ёки лоқайд ёки қизишиб ёзилган...¹

20—30-йиллари ижод этган Иван Архипович Виноградов (1902—1936) илмий тадқиқотлардаги «цитата тафаккури» ҳақида куйиб-ёниб ёзган эди. Унингча, марксча-ленинча таълимотга асосланган, доҳийларнинг санъат, адабиёт ҳақидаги қарашларини юксак қадрлайдиган адабиётшунос ўринли ўринсиз кўчирма келтиравериши шарт эмас. Уйламай ишлатилган цитата мантиқий изчилликни бузади: кўчирма энг зарур ўринларда, тадқиқотда асосланган фикрни ҳар томонлама далиллашга хизмат қилганига мақбулдир. И. А. Виноградовнинг фикрича, вульгар социологизмнинг илдиз отишига «цитата тафаккури» ҳам кўмакланган.

Совет адабиётшунослигининг жиддий тараққий этишига тўсиқ бўлган сабаблардан бири тарихийлик ва мантиқийлик категориясига ётарли эътибор бермасликдир. Маълумки, историзм принципи совет адабиётшунослигининг методологик асосларидан бири. «Тарихийлик принципи ҳар қандан ижтимоий ҳодисани, шу жумладан, адабий жаранини конкрет шароитда, замон ва макон доирасида ўрганишни, баҳолашни тақозо қиладиган бирдан-бир ҳақиқий илмий мезондир,— деб ёзади профессор Фулом Каримов.— Бу мезонни инда изчил татбиқ қилиш орқалигина ҳодисаларнинг қандай шароитда ва қандай сабаблар билан юзга келганини атрофлича тўлиқ ўрганиш, уларнинг ўзаро диалектик боғлиқлигини аниқлаб, ўртадаги қонуниятни белгилаб олиш, шу нул билан мураккаб ижтимоий ҳодисаларнинг моҳиятини тайинлаб чиқишга эришиш мумкин»². Историзм принципи тарихийлик ва мантиқийлик категориясини тақозо этади. Тарихийлик мантиқийлик учун асос, замин, манба ҳисобланади. Мантиқийлик воқеа-ҳо-

¹ М. Горький о литературе. ГИХЛ, Москва, 1961, стр. 438—439.

² Ғ. Каримов. Халқ, тарих, адабиёт. Ғафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 1977, 19- бет.

дисалардаги ўткинчи белгиларни, бош маънонинг ойдинлашишига монелик кўрсатаётган ғовларни бартараф қилади. Мантиқийлик — изчил илмий тафаккурнинг шаклланиш, ўсиш йўли. Тадқиқотчи фараз, қиёслашларга берилар экан, ҳамиша мантиқий изчилликка риоя этади. Тарихийлик принципи «ҳодисаларнинг қандай шароитда ва қандай сабаблар билан юзага келганлигини атрофлича, тўлиқ ўрганиш, уларнинг ўзаро диалектик боғлиқлигини аниқлаш»ни (таъкид бизники — А. Р.) тақозо қилади. Мантиқан адабий жараён айрим адиб ижоди, конкрет бадий асар ўрганилар экан, унга яхлит, бир бутун ҳодиса сифатида қараш керак. Баъзи ижодкор фаолиятинигина ўрганиш, айрим асарларни таҳлил этмаслик, баъзи ижодкорнинг бир неча асаринигина таҳлил қилиш билан жараён ҳақида яхлит таассурот олиб бўлмайди. Адабий жараён ҳаёт каби мураккаб, зиддиятли ҳодиса: уни барча томонлари билан яхлит ҳодиса сифатида ўрганиш мумкин. Тўғри, ҳар бир даврнинг етакчи мазмуни борки, илмфан, санъат, мафкура уни диққат марказида тутлади. Эллигинчи йилларгача ўзбек адабиётшунослиги масалаларини тўла-тўқис, барча мураккабликлари билан ўрганиш имкони туғилмади. Ҳозирги пайтда историзм принципига, тарихийлик ва мантиқийлик категориясига амал қилган ҳолда, ўзбек адабиётшунослиги масалаларини кенг ёритиш мумкин. Иззат Султон «Ўзбек адабиётшунослигининг баъзи вазифалари тўғрисида» мақоласида ёзади: «... энди адабий тарихий жарёни ҳамма қирралари билан инъикос этиши керак. Чунончи, шу вақтгача яратилган тадқиқотларда диққат классик адабиётимизнинг гуманистик моҳиятини ечиб беришга қаратилгани учун биз асосан адабий-танқидий жараёнда ижобий роль ўйнаган муаллифларнинг ижодини яратишга эътибор берган эдик... Аммо адабий жараёнда реакцион роль ўйнаётган кучлар ҳам кўрсатилган тақдирдагина шу прогрессив томонларнинг аҳамияти тўла-тўқис аён бўлади. Демак, бундан ке-

Йинги тадқиқотларда ва оммавий адабиётда адабий-тарихий жараёнда курашувчи ҳар икки — прогрессив ва реакция кучларни кўрсатишга эътибор беришга тўғри келади». («Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1982, 4-сон.) Бу фикр Октябргача бўлган классик адабиётга, ўзбек адабиёти тарихигагина эмас, ҳозирги адабий жараёнга ҳам тааллуқлидир. Чунки тарихийлик принципи адабиётшуносликнинг ҳам, танқидчиликнинг ҳам синалган қуролидир.

Ҳар қандай назариянинг илдизи, замини воқеликка бориб тақалади. Эътибор берилса, И. Султоннинг юқоридаги хулосасининг пайдо бўлишига адбиётшунослик ва танқидчиликдаги янги тенденциялар, изланишлар имкон яратди. Ҳозирги пайтда аксарият тадқиқотларда масалага комплекс ёндашиш хусусияти сезила бошлади. Фикримизни Бегали Қосимовнинг «Излай-излай топганим...» тадқиқоти мисолида исботлашимиз мумкин. Икки революция (1905—1917) орасида ижод қилган юзга яқин шоирлар ижодиининг моҳиятини, уларнинг адабий жараёнидаги ўрнини белгилаш мақсадида олим К. Маркс, Ф. Энгельс, В. И. Ленин асарларини, фалсафий тадқиқотларни, революция арафасидаги Ўрта Осиё тарихи, этнографияси, эстетикаси, этикаси, санъатига оид ишларни, шу даврдаги рус, татар, озарбайжон ва турк адабиётини, яна қанчадан-қанча илмий-назарий манбаларни асосли ўрганган. Б. Қосимов 1905—1917 йиллар ўзбек адабиёти ҳақида барча мавжуд фикрларга ўз муносабатини билдирди. Олимнинг ютуғи фақат жуда кўп илмий-назарий, махсус асарларни, ўқиш, ўрганишдами? Б. Қосимов ўқиган-билганларини, тўплаган барча хулосаларини изчил илмий концепция яратишга йўналтира олди. Олим концепцияси тинимсиз изланишлар, ўрганишлар, илмий баҳсларда чиниқиб, етилиб борди. Ўз концепциясининг тўғрилигига ишонган адабиётшунос баъзи саёз ишларни, қўрқа-писа айтилган фикрларни инкор этди. Б. Қосимов 1905—1917 йиллар ўзбек адабиётининг илмий-назарий асосларини ёритди, методологик характердаги йирик тадқиқот яратди. «Излай-излай топга-

ним...» рисоласида конкрет ижодкорлар асарларини ўрганишдан умумлашмалар, назарий хулосалар чиқариш тенденцияси, илмий концепцияни бир қанча фанларни ўрганиш орқали асослашга интилиш хусусияти сезилади. Табиийки, илмда абсолют ҳақиқат йўқ, камчиликлардан холи йирик тадқиқот яратиш қийин. Б. Қосимов ишида ҳам жузъий камчиликлар бўлиши мумкин, лекин тадқиқот моҳиятан бугунги етук адабиётшуносликнинг намунаси ҳисобланади. Муҳими, Б. Қосимов 1905—1917 йиллар ўзбек адабиёти ҳақида ёзар экан, масалага фақат адабиётшунос сифатида ёндашмайди, илмнинг қатъий қонунларида рию қилиш йўлидан бормади, аксарият мақолаларида у инқилобдан аввал ижод этган шоирлар асарларининг бугунги китобхонга яқинлиги масаласига эътибор беради. Бошқача айтганда, бир хил материал ҳам адабиётшунослик, ҳам танқидчилик аспектида ёритилади. Тарихий-функционал ёндашиш методи ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилигининг янги хусусиятларини намоён этмоқда.

Тарихий-функционал ўрганиш методи ўзбек совет адабиёти тарихи маслаларини ёритишда ҳам муҳим аҳамиятга эга. Ўзбек совет адабиётининг ижодий методи, машҳур ёзувчилар ижоди ҳақида сўнгги ўн-ўн беш йил ичида бир қанча ишлар амалга оширилди. Ҳамза, А. Қодирий, Айний, Ойбек, Боту сингари адиблар ижодига бағишланган тадқиқотларда совет адабиётшунослиги илмининг энг янги ютуқлари диққатни жалб қилади. Ўзбек совет адабиётини социалистик реализмнинг шаклланиши ва ривожланиши масаласига бағишланган матбуотдаги баҳсда, Тошкентда 1975 йили бўлиб ўтган Совет Шарқи адабиётларида социалистик реализмнинг манбалари, шаклланиши ва ривожланиши масалаларини муҳокама этган умумиттифоқ конференциясида А. Қодирийнинг ижодий методи масалалари кенг муҳокама этилди. Абдулла Қодирий тугилган кунининг тўқсон йиллигига бағишланган мақолаларда ёзувчи ижоди, асарлари ҳақида қизиқарли мулоҳаза-

лар баён этилди. И. Султон, М. Қўшжонов, Ҳ. Ёқубов, У. Норматов, Ҳ. Абдусаматов, Б. Имомов, А. Алиев сингари адабиётшунос, танқидчиларнинг Қодирий ижоди ҳақидаги мақолалари кўпчилик диққатини тортди. Лекин Абдулла Қодирий романларининг поэтикаси хануз ўрганилгани йўқ. Езувчи роман ва қиссаларининг турли авлод, турли миллат китобхонларига бирдек маъқул бўлаётганлиги сабаблари илмий ёритилмаётир!

Ҳозиргача 20-йиллар адабий жарёни ҳақида бир қанча тадқиқот, мақолалар яратилди. Лекин 20-йиллар ўзбек адабиётини илғор совет адабиётшунослигининг сўнгги ютуқлари изчил методология асосида ҳар томонлама ёритиб бериш зарурияти сезилмоқда.

Ҳамза, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Фафур Фулом, Абдулла Қаҳҳор, Яшин ижоди ҳақида йирик тадқиқотлар бор. Лекин бугунги етук адабиётшунослик нуқтаи назаридан қараганда, биз эришган ютуқларимиз билан қаноатлана олмаймиз. Ҳамза ҳақида йирик илмий-назарий тадқиқотлар яратилган. Лекин ўзбек совет адабиётининг асосчиси ижоди тарихий-типологик аспектда, умумсовет адабиётшунослиги миқёсида ўрганилганми? Ҳамза асарларининг поэтикаси ҳақида нима дея оламиз? Л. Қаюмов «Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий» тадқиқотида адабиётшунос Ҳ. Қудратуллаев мақолаларига асосланиб қўшни аффон адабиётида Ҳамза анъаналарининг давом этиши, Ҳамза ижодининг мафкуравий кураш майдонида талқин қилиниши ҳақида ёзади. Мана шу мавзулар йирик тадқиқотларга асос бўлиши мумкин. Лазиз Қаюмов тарихий-биографик, ижодий-генетик методлардан унумли фойдалангани ҳолда Ҳамзанинг илмий-ижодий биографиясини яратди. Лекин тадқиқотчи илмий-назарий характердаги проблемаларни тилга оладию уларни кенг ёритмайди. (Ишнинг йўналиши ҳам буни тақозо этмас эди.) Чунончи, Л. Қаюмов «Ҳамза поэтик ижодининг илк этапидаёқ бадиий маҳоратни эгаллашга, традицияларни тўла эгаллаган ҳолда новаторлик қилишга интилганлиги», «санъаткорнинг би-

ринчи драматик асаридаёқ Ҳамза ижодининг энг характерли белгиси — замонавийлик ёрқин намоён бўлганлиги», «1917 йил октябрь ойида, улуғ инқилоб арафасида Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг дунёқараши марксистик, фаолияти инқилобчилик ва ижодий методи социалистик реализм» эканлиги, Ҳамза ўзбек прозасида психологик роман асосчиси бўлгани ҳақида ёзади. Бу тезисларни илмий-назарий жиҳатдан исботлаш, моҳиятини чуқур ёритиш керак. Бундан ташқари, Ҳамза асарлари матнларини излашни давом эттириш, уларни қиёслаш, илмий жараёнга киритиш лозим.

Ойбек ижоди ҳақида Ҳ. Ёқубов, М. Қўшжоновдек етук олимларимиз тадқиқотлар яратганлар. М. Қўшжонов, Ҳ. Ёқубов тадқиқотлари яратилган даври нуқтаи назардан баркамол эди. Адабиётшунослик фани бойиб бормоқда, кишилар диди ўсмоқда. Ҳозир Ойбек поэзияси янги талқин қилинмоқда. Буюк ёзувчи прозасини ҳам табиат ва инсон, инсон ва борлиқ, инсон ҳаёти — мураккаб фалсафий система сингари муаммолар доирасида ўрганиш жоиздек туюлади. Хуллас, тарихий-функционал ўрганиш методи янги илмий-назарий қарашлар асосида адабиётимиз тарихини доим ўрганиб бориш, замон ва тарих боғлиқлигини ҳамиша ёритишни тақозо этади.

Тарихий-функционал ўрганиш методи классик асарларни, ўтмиш ёзувчилари ижодини ҳозирги замон билан боғлаб, янги авлодни классик адабиёт намояндалари, етук асарлар билан таништириб борса, тарихий-типологик ўрганиш методи ўзининг умумлаштирувчи характери билан аҳамиятлидир. Мазкур метод асосида бир ёзувчи, бир жанр, бир адабий жараёндаги хусусиятларнигина эмас, Иттифоқ, социалистик система, ҳатто жаҳон адабиётидаги ҳодисаларгача типологик жиҳатдан умумлаштириш мумкин. Тарихий-типологик метод тадқиқотчидан илмий-назарий теранликни, адабий жараёндан кенг миқёсда хабардор бўлишни тақозо этади. Дейлик, тадқиқотчи социалистик реализмнинг жаҳон адабиётидаги системага

айланаётганини текширар экан, аввало, у социалистик реализмнинг назарий асосларини чуқур англаган бўлмоғи, ниҳоят, жуда кўп миллий адабиётларда кечаётган жараёнларни яхши билмоғи лозим. XX аср романчилиги тараққиёти, ҳозирги адабиётда тарихий тематиканинг ўрни, жаҳондаги мафкуравий курашда ёзувчининг мавқеи, функцияси, совет Шарқи адабиётларида коммунист образини яратиш тажрибаси сингари масалалар типологик йўналишда ёритилиши мумкин. Тарихий-типологик ўрганишда методология, илмий-назарий асос масаланинг маҳражини белгиласа, келтириладиган мисоллар, фактлар суратни ташкил қилади. Совет адабиётшунослиги ва танқидчилигининг бундан кейинги тараққиётида тарихий-типологик ёндашиш методи ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Жиддий проблемалар бир неча адабиёт, регион миқёсида, умуми адабиёт кўламида ўрганилиши мумкин. М. Қўшжонов, Л. Қаюмов, О. Шарафиддинов, П. Шермухамедов, Н. Худойберганов сингари танқидчилар ишларида типологик ёндашиш методи сезилиб туради. Хусусан, П. Шермухамедов «Пиримқул Қодиров» адабий портретида ёзади: «Тарихий роман ҳақидаги тушунчалар, қарашлар вақтлар ўтган сари яна ҳам мукамаллашиб, типиклашиб, бойиб бориши табиий. Барибир, шунга қарамай, тарихий романларга хос айрим хусусиятлар ўз мавқеини сақлаб қолаверади. Шулардан бири ва муҳими — тарихнинг маънавий муаммосини бугуннинг вазифалари билан боғлаб тасвирлашдир». Муаллиф ўз фикрини Г. Абашидзенинг «Ялдо кеча», Илёс Есенберлиннинг «Қаҳр», Т. Қосимбековнинг «Синган қилич», П. Қодировнинг «Юлдузли тунлар» романлари мисолида исботлашга интилади.

Тарихий-типологик ўрганиш методи танқидчиликдаги коллектив меҳнатни талаб этади. «Литературная газета», «Литературное обозрение», «Вопросы литературы» журналларидаги баҳсларда ҳар бир танқидчи проблемага ўз адабиётги нуқтан назаридан ёндашаётир. Афсуски, умумиттифоқ миқёсидаги адабий-танқидий фикр алмашув,

Баҳсларга ўзбек танқидчилари онда-сондагина аралашадилар. Ваҳоланки, ўзбек танқидчилари Иттифоқ танқидчилиги миқёсида акс-садо берадиган проблемаларни қўйиш ҳақида ўйлашлари керак. Демак, гап фақат умумиттифоқ минбарига кўтарилиш ҳақидагинамас, ҳаммининг диққатини жалб қиладиган илмий-назарий проблемаларни кўтариш тўғрисида бормоғи лозим.

Ўзбек танқидчилигининг умумсовет танқидчилиги миқёсида масалалар кўтариши қанчалик муҳим бўлса, ўзбек совет адабиётининг жиддий ютуқларини умумсовет адабиёти даражасига олиб чиқмоғи ҳам шунчалик муҳимдир. Зулфия, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Омон Матжон сингари шоирларимиз ижоди Иттифоқ китобхонига маъқул бўлиши шубҳасиздир.

Умумсовет адабиётшунослиги, танқидчилиги барча миллий адабиётлар учун ўрнақдир. Лекин баъзан умумсовет танқидчилигидаги проблемаларни кўр-кўрона олиб, уларни ўзбек адабиёти мисоллари билан бойитиш йўлидан бориш ҳоллари ҳам сезилади. Табиийки, Иттифоқ адабиётшунослиги, танқидчилигида рўй бераётган ҳодисаларни ҳар бир адабиётшунос, танқидчи кузатиб боради, уларни ўз миллий адабиётига олиб киришга интилади.

Танқидчи Наим Қаримов «Етуклик» тақризида Умарали Норматов ижодидаги фазилатларни санар экан, жумладан, қуйидагиларни ёзади: «...у адабий-танқидий ва назарий қарашлар оламида кўтарилаётган янги илмий ғоялардан тез таъсирланади ҳамда бу янги назарий фикрларни биринчилардан бўлиб ўзбек адабиётшунослигига олиб киришга интилади». (*«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1983, 14 октябрь.*) Чиндан ҳам, У. Норматов изланувчан, ҳаётдаги, адабиёт ва адабиётшуносликдаги янгиликларни синчковлик билан кузатиб боради. Муҳими, олим ҳеч қачон тайёр фикрларни ўз ўқувчисига ҳавола қилмайди. Совет адабиётшунослиги, танқидчилигидаги янгиликларни ўз қарашлари, концепцияси нуқтаи назаридан қайта ишлайди. Олим социалистик реализм

ҳақидаги қарашларни ижодий бойитмоқда, ривожланган социализм даври адабиётининг хусусиятларини, бошқа совет олимлари қатори кўрсатиб бермоқда. У. Норматовда адабиётшуносликдаги асосий йўналишларни ҳис этиш, адабий-илмий фактлардан умумлашмалар, назарий хулосалар чиқариш қобилияти кучли. Афсуски, адабиётшунослигимизда шундай тадқиқотлар борки, уларда совет адабиётшунослигидаги масаллар айнан олинади, улар ўзбек адабиётлари билан тўлдирилади, холос. Бундай асарларда тадқиқотчининг топган хулосаси, асарларнинг нозик таҳлили сезилмайди. Бундай нуқсон қисман «Замонавийлик ва бадийлик» (А. Қулжонов), «Ижодкор шахс бадний услуб, автор образи» (Ў. Носиров) тадқиқотларда сезилади.

Совет адабиётшунослиги, танқидчилиги тадқиқотларнинг илмий-назарий савиясини орттириш, совет адабиётида пайдо бўлаётган йўналиш, ҳодисаларни тўла қамраб олиш мақсадида турли таҳлил методларига эътиборни кучайтирмоқда. Шундай пайтда бирон ёзувчи ижодини ёхуд бирон миллий адабиётни умумсовет адабиётшунослигидаги жараёнлардан ажратган ҳолда ўрганиш, жиддийроқ ютуқни қўлга киритишни тасаввур этиш мумкинми? Афсуски, ўзбек адабиётшунослигида бундай ишлар ҳам баъзи-баъзида пайдо бўлмоқда. Тожи Қораевнинг «Шоир қалби доим навқирон» (1983), «Образли ва мантиқий тафаккур жилоси» (1983), «Уйғун маҳорати» (1984) тадқиқотлари билан танишсангиз, совет танқидчилиги ва адабиётшунослигидаги жўшқин, сертўлқин ҳаётдан узилиб, сокин, зерикарли бир муҳитга тушиб қолганингизни ҳис қиласиз. Тожи Қораев Уйғун ижодини яхши билади: шоирнинг шеърлари ҳақида самимий фикрлар айтади, уларнинг яратилишига оид қизиқарли маълумотлар келтиради. Ўзбек поэзиясидаги муҳим бир ҳодиса, бегакрор дунё — Уйғун поэзияси ҳақида жўшиб гапирмаслик мумкин эмас. Лекин Уйғун поэзияси — муракаб йўлни босиб ўтган ўзбек совет шеърятининг бир қисми. Совет поэзияси ҳамиша

қизғин илмий-назарий баҳсларга, йирик-йирик тадқиқотларга материал бўлган. Деярли ҳар бир адабий газета ёки журналда совет шеърляти, унинг намояндалари ижоди ҳақида мақола, тақриз, ижодий портретларни ўқиш мумкин. Қизғин шундаки, Т. Қораев поэзия ҳақидаги биронта баҳс, жиддий тадқиқот ҳақида тўхталмайди. Ўзбек адабиёти тарихида поэзия борасидаги баҳс-мунозаралар кўп. Тадқиқотчи улар ҳақида маълумот бермайди, уларга муносабат ҳам билдирмайди. Уйғун ўз поэзиясига танқидчилик турлича муносабатда бўлганлигини айтади. Шоирнинг ўша фикрлари Т. Қораев китобларида бор. Лекин тадқиқотчи ўзбек шеърляти тараққиёти тарихини жиддийроқ ўрганишни лозим топмайди. Уйғун поэзиясини М. Исаковский, С. Шчи́пачев, М. Светлов сингари шоирлар ижодларига қиёслаб, типологик ўрганиш зарур. Тадқиқотчи концепцияси баҳсларда, фикр олишувларда намоён бўлади. Концепция — тадқиқотчининг илм майдонидаги ўзига хос қиёфаси, позицияси. Жиддий концепциясиз муҳим тадқиқот яратиш мумкин эмас.

Т. Қораев тадқиқотларида жиддий илмий концепция кўзга ташланмаган бўлса, шундай мақола, тадқиқотлар ҳам борки, уларда муаллифнинг асосламоқчи бўлган изчил фикри бор, лекин ҳар қандай қарашлар, фикрдаги мантиқий йуналишлар изчил концепция бўлмайди. Концепцияда ҳаётийлик, воқелик билан узвий боғлиқлик бўлиши зарур. Халқ психологиясига чуқур сингиб кетган, ижтимоий ҳаётда юксак баҳоланадиган қарашларни кўр-кўрона инкор қилиш ёхуд бирон қондани қаттиқ тутиб олиб, ҳар қандай шароитда ҳам уни ўтказишга интилиш илмда андозачиликни келтириб чиқаради. Профессор Очил Тоғаев «Гулистон» (1983, 8-сон) журналида босилган «Севги ва садоқат» мақоласида ўзбек совет шеърлятининг нодир асарларидан бирига айланган А. Ориповнинг «Аёл» шеъри ҳақида ана шундай андоза бўйича фикр юритади. У фикрини мантиқан исботлашга интилади: Л. Толстойнинг «Ҳазрат Сергей» повестидаги асосий қаҳрамон обра-

зини мисол тариқасида келтиради. Фидойилик ижтимоий мазмунга эга бўлишини таъкидлайди. Олимнинг даъволари қанчалик мантиқли бўлмасин, «Аёлнинг уруш келтирган жудолик, алам-изтиробларнинг асири бўлиб, дунёдан тоқ ўтиши урушнинг ҳаётга келтирган зарарини янада чуқурлаштириш, келажак авлодларнинг нуфузига зарар етказиш эмасми?! Бошқача айтганда, узлатга чекиниб, ёлғиз ҳаёт кечириниш авлодлараро асрий алоқа — ворислик кўпригига раҳна солмоқ демакдир», — деган хулосаси кишини ажаблантиради. Эстетик, бадий нафислик — маънавият бойлиги ҳеч қачон соф амалиёт, моддийлик тарозусида ўлчанмайди. Очил Тоғаев зарар етказиш деб атаган ҳолат ниҳоятда улкан маънавий фойда келтиради. Ахир, вафо, садоқат, инсоф, днёнат асрлар давомида гўзалликнинг юксак кўрилиши тарзида бекорга куйланмаган-ку! Гўзаллик мулкида нақд фойда ахгариш — адабиётнинг функциясини ўта жўнлаштириб юбориш эмасми?

Қарийб ўн беш йилдирки, Н. Худойберганов билан И. Ғафуров ўртасида шеърятни тушуниш, талқин қилиш масаласида баҳс давом этади. Н. Худойбергановнинг «Бадий кашфиёт талаби билан...» мақоласидан бошланган, И. Ғафуровнинг «Сўроқлар оқилона бўлсин...» мақоласида ҳам давом этган мунозара ҳамон тўхтагани йўқ. Н. Худойберганов «Шарқ юлдузи» журналида босилган «Ҳақиқат ёғдулари» мақоласида, бошқа масалалар қатори, Иброҳим Ғафуровнинг «Шеърингизни тушунтириб берсангиз» мақоласига муносабат билдиради. Тўғрироғи, Муҳаммад Солиҳнинг «Уйқусизлик» шеърига И. Ғафуровнинг муносабати Н. Худойбергановга ёқмайди. Танқидчи шеърдаги «ханжардай жаранглаб ётиш» иборасини бундай талқин этади: «Хўш, шоир бу билан нима демоқчи? У айтмоқчики, азизим лирик қаҳрамон, танангда кучинг, бошингда ақлинг, вужудингда ҳаяжон бор экан, нима учун ўзингни ишга, курашга сафарбар этмасдан жим ётибсан, қийналиб, тўлғаниб ётибсан, сен ханжардай ўткир, кучли бўлсанг, ўзингнинг нималарга қодир эканлигингни

кўрсатмайсанми, ахир бу чин инсонга хос хусусият эмас-ку!» («Шарқ юлдузи, 1984, 10-сон, 198-бет.») Шеър аввало руҳимизга таъсир этиб, туйғуларимизни жунбушга келтирмайдими? Наҳотки, шеър дабдурустдан инсонга бажарилиши лозим бўлган юмушларни эслатса. Норбой Худойберганов талқинида бадий гўзалликка одмироқ, маънавият дунёсини баҳолашга нолойиқ ўлчов билан ёндашиш камчилиги бордек.

Ҳаёт ҳамиша ўсишда, ўзгаришда. Инсон ўзини турли вазият, ҳолатларда намоён этади. Бадий адабиёт ҳам ҳаётни ҳаққоний акс этириш, жонли инсон характерини яратиш йўлида ҳаракат қилади. Тўғри, ҳар бир касбда бўлган каби, адабий танқидчиликда ҳам баъзи профессионал усуллар бўлиши мумкин. Аммо адабий танқид, адабиётшуносликда, аниқ фанларда бўлган каби, ўзгармас ҳақиқат даражасига кўтарилган масалалар йўқ ҳисоби. Лекин сўнгги ўн йил мобайнида профессор Б. Имомовнинг бир қанча танқидчилар билан бадий конфликтнинг икки катта тури масаласидаги баҳси тугамайди. «Конфликтнинг типологик кўринишлари — қадимдан такрорланиб, сайқаллашиб келаётган бош хусусиятларни мужассам қилувчи турлари бошқа-ю, унинг ҳар қайси асардаги конкрет, муайян кўриниши, унга асос бўлган турмуш зиддиятларини ифодалашда қўлланган усулга кўра шаклланиши, яъни автор манерасига, унинг ўзига хос услуб қирраларига кўра ранг-баранг товланишлари бошқа,— деб ёзади Б. Имомов.— Масаланинг шу томонларини фарқламаслик натижасида айрим танқидчиларимиз конфликт турларини беҳисоб, дейишади. Аммо улар шу беҳисоб турлардан биронтасини кўрсатиш у ёқда турсин, борларини йўққа чиқармоқчи бўладилар»¹. Бердиали Имомов «Ҳаёт ва драматик конфликт» тадқиқотида ёзади: «...драматургиямизда, асосан, бадий конфликтнинг икки катта

¹ Б. Имомов. Хомил Еқубов (Адабий портрет). Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1978, 72-бет.

турини кулагамиз: турмушдаги реалистик зиддиятларни характерларда муттасил кураш формаси ва шу курашларни воқеалии характерлар онгидаги, психологиясидаги воқеалииликлар, яъни ички кураш тарзида ифодалаш шакллари мавжуд¹. Турри, адабиётшуносликда кам ўзгаришликни кўрсатилар мавжуд. «Аристотелнинг «Поэтикаси»дан бери адабиёт асарларини уч катта гуруҳга бўлиш илмда қоида бўлиб қолади»², деб ёзади Иззат Султон. Лекин шу автор В. И. Белинский «бу назарияга жуда муҳим қўшимча ва тўзатишлар киритгани»ни таъкидлайди. Б. Имомов эса «классик эстетика драматик асар сюжети негизини таъкидлашувчи бадийий конфликтнинг ягона турини — характерлараро кураш йўлини ифодалаганлиги»ни ёзади. Лекин адабиёттаги назариялар бойиб, ривожланиб борган. Бу мавзуда драматик конфликт ҳақидаги қоида ҳам бойиб бориши, табиий, албатта.

Иккинчидан, адабиётшуносликнинг назарий масаласини таъкидчиликка бус-бутун олиб киришга интилиш мақбул эмас. Таъкидчилик бадийий конфликтнинг ҳар қайси асардаги конкрет кўришиши, унга асос бўлган турмуш зиддиятларини ифодалашда қўлланган усуллар ҳақида мулоҳаза кўрилади. Адабий-бадий таъкиднинг публицистик моҳияти ҳам шунинг тақозо қилади. Бир томондан Б. Имомов, иккинчи томондан У. Норматов, Н. Худойберганов ва бошқаларнинг конфликт турлари ҳақидаги туганмас баҳслари китобхонани қизиқтирмайди. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида 1984 йилнинг охири — 1985 йилнинг биринчи ярмида бўлиб ўтган ҳастийлик ва бадийий конфликт мавзусидаги баҳсни Н. Худойберганов, — «Ғалабами ё мағлубият?» мақоласида Б. Имомов билан мунозарадан бошланади. Б. Имомов «Мазмун ва шакл бирлиги» мақолада конфликтнинг икки тури ҳақидаги гапни қайтадан

¹ Б. Имомов. Хаёт ва драматик конфликт. «Фан» нашриёти, 1968, 48-бет.

² И. Султон. Адабиёт назарияси. «Ўқитувчи» нашриёти, Тошкент, 1980, 229-бет.

давом эттирди. Оддий китобхон учун бундай узлуксиз баҳслар нима беради? Ҳақли равишда китобхонлар «Ўзбекистон адабиёти ва санъати»га хат йўлладилар. «Танқидчиларга бир тилагим бор,— деб ёзади ўқитувчи Анора Бобомуродова,— ҳар қандай асарни таҳлил этганда унга аввало китобхон сифатида ёндашсалар, сўнгра, майли, ёзувчининг услуби, маҳорати ҳақида муҳокама юритсалар. Бугунги кунда конфликтнинг турлари, бадий психологизм, умуминсоний проблемалар, ҳар бир асарни халқаро мавзуларга боғлаш, ундан адабий таъсирларни излаш, анъанага доир масалалар борасида ортиқ даражада ёзилаётир. Китобхонларда эса танқидчиларнинг мақола ва тақризларидан, турли хил кўрсатмаларидан кўра турмуш муаммоларига жавоб топиш истаги кучли. Ҳолбуки, мақолалар терминлар йиғиндисидан иборат бўлиб қолмоқда» (*Ўзбекистон адабиёти ва санъати*, 1984, 23 ноябрь). Биз адабиётшунослик ва танқидчиликни кўпинча фарқламай қўяётимиз. Китобхон бўлса, уларни фарқлаш — соф илмий проблемаларни мутахассислар даврасида ҳал этишни талаб қилмоқда. Хуллас, танқидчи ўз қарашларига, изчил илмий йўналишига эга шахс бўлмоғи даркор. Аммо концепцияга эга бўлиш билан андозачиликни жиддий фарқлаш жоиз. Шу ўринда, гарчи гапни тарихий-типологияк ўрганиш методидан бошлаган бўлсак-да, олимнинг ўз концепцияси бўлиши зарурлиги ҳақидаги баъзи фикрларни баён қилмоқчимиз.

Бадий ижодда бўлмасин, илмий тадқиқотда бўлмасин, концепция катта аҳамиятга эга. «Тадқиқотчи юксак ғоялар эгаси бўлмаса, тадқиқотининг асл, олий мақсадини англаб етмаса, унинг барча хатти-ҳаракатлари абсдир. Излаётганинг нималигини англамасдан туриб, эътиборли бирон натижага эришишинг амри маҳол»¹, деб ёзади академик М. Б. Храпченко.

¹ М. Б. Храпченко. Современность в контексте истории. «Литературная газета», 21 сентября 1983 г.

• Танқид шундай концептуал тафаккурга эга бўлмоғи керакки, токи у адабий ҳодисаларни замоннинг долзарб маънавий муаммолари ечимига сингиб кетадиган даражада баҳолаш олоши»¹ (В. Р. Шчербина). Владимир Цибин эса танқидчи деганда масъулият ҳисси ўта ривожланган ҳалол шахсни тушунади. У Белинский, Писарев сингари маънавий юксак бўлиши шарт деб билади². «Мунаққид жаҳон адабиети ҳақида ёзмаслиги мумкин, аммо у жаҳон адабиети миқёсида фикрлаши шарт»³ (А. Бучис). Руминимлик олим Г. Залис совет олимлари ва ёзувчиларининг фикрларига тўла қўшилиб ёзади: «Ёрқин индивидуаллик, ижодчи тафаккурнинг беором ҳаракати жўш уриб турган таъқиқларгина жамиятдаги барча табақаларнинг жонли қиёс-қиссини кўзгайди»⁴.

Шундай қилиб, адабий танқид моҳиятини англашда, унинг адабиётшуносликдан фарқи, айни вақтда адабиёт илмига яқинлигини кўрсатишда гносеологик, онтологик, тарихий функционал ва тарихий-типологик ўрганиш методларининг аҳамияти муҳим. Тарихий-маданий, тарихий қиссий, ижодий-генетик, биографик методлар ҳам танқид ва адабиётшунослик моҳиятини, ўзига хослигини ишонарли ёритиб бериши мумкин. Системали — яхлит, структурал, синчиклаб таҳлил қилиш (микроанализ), семиотик таҳлил йўллари адабий танқиднинг ўзига хослигини, айни вақтда, адабиётшунослик билан яқинлигини кўрсатади. Семиотик таҳлил адабий танқиднинг бошқа фанлар — тилшунослик, мантиқ, психология, математика билан ҳамкорлигини кўрсатади. Бадий асар тилшунослар, психологлар, мантиқшунослар учун ҳам ўрганиш объектидир. Ҳар бир соҳа

¹ Қаранг: Современный литературный процесс и литературная критика. «Художественная литература», Москва, 1982, стр 54—55.

² Вл Цибин. Мысли о критике. «Литературная газета», 3 июня 1971 г.

³ А. Бучис. В контексте мировой литературы. Журнал «Вопросы литературы», 1979, № 12, стр. 87.

⁴ Журнал «Вопросы литературы», 1979 № 12, стр. 55.

кишиси бадий асарда инсоннинг тасвирланишини ўз нуқтаи назаридан ўрганади. Семиотик таҳлил усулининг пайдо бўлиши адабиётшунослик ва тилшунослик ўртасида қадимдан давом этиб келаётган ҳамкорлик тарихини жонлантиради.

Семиотиканинг қайта жонланиши тилшунослик ва адабиётшуносликнигина эмас, фалсафа, мантиқ, психология, биология, математика сингари фанларни ҳам ўзаро яқинлаштирди. Семиотика — белгилар ва уларнинг қўлланиши ҳақидаги фан. Айни вақтда, семиотика фанларни чуқурроқ ўрганишдаги «восита» — ўрганиш методларидан бири. Фан сифатида анча қадимий бўлган семиотика фанларнинг қуроли, ўрганиш методи сифатида сўнгги йилларда машҳур бўлиб кетмоқда.

Баъзан семиотикани суистеъмол қилиш ҳоллари учрамоқда. Музыка семиотикаси, шаҳар меъморчилиги семиотикаси сингари мантиқсиз йўналишлар пайдо бўлмоқда.

Семиотика тилшуносликда кенг қўлланилади. Адабиётшуносликда ҳам семиотик метод бўйича мутахассислар бор. Семиотик таҳлил тўрт амалга: белги, десигнат, талқин қилинувчи, талқинчига асосланади. Танқидчиликдаги ҳиссий-образли ёхуд эстетик услуб бадий асар матнини синчиклаб ўрганиш, матн замиридаги маъноларни уқиш, шунга асосланиб хулосалар чиқаришга (текст — контекст — концепция) асосланса, семиотик метод текст мантиқини уқиб олишга, ундаги таянч нуқталарни белгилар орқали ифодалашга таянади. Бадий асар поэтикасини ўрганиш билан семиотик метод ўртасида баъзи яқинликлар мавжуд. Семиотиканинг адабий танқидчиликда қўлланишини маъқулловчилар қатори, уни тамоман инкор этувчилар ҳам топилди. Уларнинг даъвосича, бадий асар ҳис-туйғулардан, сермаъно образлару иборалардан ташкил топади. Семиотика бадий асар оламини қамраб ололмайди. Аксинча, уни бузиб юборади. Тўғри, семиотик таҳлил методининг ютуқ ва камчикликлари бор. Бадий асарни белгиларда ифодалаш мушкул: ундаги олам тўла акс этмайди.

Лекин илмий-техника ахбороти ниҳоятда кучайган ҳозирги пайвча семантик таҳлил жуда кўп асарлар ҳақида тез маъ-
думог ошши имконини яратади. Хуллас, янги методлар,
таҳлил шаклларида фойдаланишда «Чумчуқдан кўрққан
тарик эрмайди» мақолига амал қилаверган маъқул.

Адабий танқиднинг ўзига хослиги баҳоловчилик функ-
ционига кўзга аниқ ташланади. Тилда объектив шаклга
эга бўлган нарсалар, ҳодисаларни англатадиган тушунча-
лардан ташқари инсоннинг жонли фаолияти натижасида
санқал топган тушунчалар, мантиқан англаб етиладиган
маънолар бор. Масалан, «баҳолаш» тушунчаси бирон ҳо-
диса, предметнинг қимматига бориб боғланади. Предмет,
ҳодисани кўриш мумкин, аммо унинг қиммати мантиқан
англашдилади. Моддий бойликларни кўриш, уларнинг қим-
матини белгилаш унчалик қийин эмас. Аммо маънавият
дунесининг бойликларини кўриш, қимматини белгилаш,
имкони борича, ҳаққоний баҳолаш анча мушкул иш. Қис-
қаси, адабий танқид ҳис қилиш орқали қиммати англаши-
лган бойликларни баҳолайди. Танқидчи фаолияти ол-
дида заргарнинг юмуши осон: зарра ҳолида бўлса-да,
заргарнинг иш объекти кўринади. У — моддий борлиқ.
Қиммат — инсон, муайян синф, жамиятнинг моддий ва
маънавий эҳтиёжлари туфайли пайдо бўлган тушунча.
Олимлар қиммат ҳақида жиддий тадқиқотлар олиб бор-
ганлар. Унинг аксиология деб номланган назариясини
яратганлар. Материалистлар қимматнинг моддий томони-
га эътиборни кўпроқ қаратганлар. Унинг маънавият, ру-
ҳиятга оид йўналиши идеалистлар томонидан давом этти-
рилган. Идеалистик фалсафада инсоннинг ҳиссий фаолият-
и, онгнинг субъектив ҳаракати орқали қиммат назарияси
бойитилган. Хусусан, аксиология назарияси Кант таъли-
мотида катта ўрин эгаллайди. Фридрих Энгельснинг
«Людвиг Фейербах ва немис классик фалсафасининг охи-
ри» асарида К. Маркснинг «Фейербах тўғрисидаги тезис-
лар»и илова қилинган. Доҳий биринчи тезисдаёқ мате-
риализмнинг камчилигини шундай ифодалайди: «Бундан

аввалги материализмнинг, шу жумладан, Фейербах материализмининг ҳам — асосий камчилиги шундан иборатки, нарса, воқелик, ҳиссиёт кишининг ҳиссий фаолияти, практика тарзида эмас, субъектив тарзда эмас, балки фақат объектив формасида ёки мушоҳада формасида олиб текширилади. Шунинг учун амалиёт томонни, материализмга қарама-қарши ўлароқ, идеализм ривожлантириб келди, лекин фақат абстракт тарзда ривожлантириб келди, чунки идеализм ҳақиқий, ҳиссий фаолиятнинг нималигини билмайди, албатта»¹. Қиммат тушунчаси, баҳолаш проблемаси моддий, кўзга ташланиб турмаганлиги сабабли узоқ вақт марксча фаннинг ўрганиш объекти бўлолмади. Марксизм дунёни маънавий ўзлаштиришни инъикос назарияси орқали англайди. В. И. Ленин томонидан ишлаб чиқилган инъикос назарияси инсон онгининг фаолиятини материалистик тушунтириб берди. Инъикос назарияси асосида аксиологиянинг ҳақиқий мазмунини англаш мумкин. Америкалик биолог олимлардан Моруци ва Мегун 1949 йили инсон миясидаги аксиологик марказ — номахсус йўналишдаги ретикуляр система, баҳолаш марказини кашф этдилар. Бу кашфиёт бадий ижоддаги психологик таҳлилни, танқидчиликдаги аксиологик назарияни ривожлантирди. Аксиология назарияси, эстетик ва бадий қиммат, баҳолаш проблемалари билан ўзбек олимлари шуғулланганларича йўқ.

Аксиология ва герменевтика (талқин методларининг бирлиги) масалалари билан эстетика мутахассислари шуғулланмоқдалар. М. Храпченко, Я. Столович, В. Тугаринов, Ю. Борев, Е. Гуренко, В. Хализев сингари олимлар тадқиқотларида аксиология ва герменевтиканинг эстетика, адабиётшунослик, санъатшунослик, адабий танқидда қўлланиши, бу соҳадаги илмий баҳслар ҳақида маълумот берилган. Таъкидлаш керакки, мазкур масалаларни ўрга-

¹ Ф. Энгельс. Людвиг Фейербах ва немис классик фалсафасининг охири. «Ўзбекистон» нашриёти, Тошкент, 1982, 59-бет.

нинг совет адабиётшунослиги ва танқидчилигида чуқур илдиз отгани йўқ. Аксиология ва герменевтика масалалари Шарқ адабиётларини ўрганишда кенг қўлланган, де-нинг қийин. Аммо Шарқ адабиёти, ўзбек классик адабиётининг талқин (герменевтиканинг адабиётшуносликдаги кўрилиши, интерпретация) ва баҳолаш масалалари билан аналдан шуғулланадилар.

Шарқ герменевтикаси бадий адабиётга нисбатан ҳам қўлланган. Айниқса, фалсафий поэзия герменевтика нуқтаи назаридан турлича шарҳланган. Шарқ адабиёти поэтикасига доир тадқиқотлар марказида герменевтика ва аксиология турганлиги аниқ. Австриялик олим Г. Э. фон Грюнебаумнинг «Араб-мусулмон маданиятининг асосий хусусиятлари» китобида Шарқ адабиётида (араб адабиёти деганда олим кенг тушунчани, араб тилида ижод этилган турли миллат намояндаларининг асарларини тушунади — А. Р.) сайёр сюжетлар, аъъанавий образлар, шеърний вазн талаблари ҳақида маълумот беради. Грюнебаум қайси масала борасида фикр юритмасин, талқин проблемасини асос қилиб олади. Ўзбек классик адабиётшунослигида аксиология ва герменевтика проблемасини жиддий ўрганиш, мавжуд материалларни ҳозирги илм доирасига киритиш лозим.

Биз адабий танқиднинг теран томирлари — методи, ўрганиш ва таҳлил принциплари, баҳолаш муаммоси устида тўхталдик. Илдиз қанчалик сертармоқ, бақувват бўлса, дарахт кўкка шунчалик бўй чўзади, ям-яшиллиги, шоҳ-бутоқлари билан кўзни қувонтиради.

Мен ҳам бошқа адабиётшунос ва танқидчилар қатори, замонавий танқидчиликнинг устои В. Г. Белинский асарларини мутолаа қилишни севаман: улардаги жозиба, шиддат, нафрат ёхуд муҳаббат одамга дарҳол ўтади. Лекин Белинский асарларининг кучи, айтиб ўтганларимиз, фақат руҳга таъсир этадиган хусусиятларидоғина эмас. Зинҳор! Файласуф, саъбат назарийчиси, изчил илмий концепцияга эга бўлган В. Г. Белинский таъсири ўта теран,

асосли. Фикр шиддати, илмий кашфиёт зарурати Белинский қаламини илдам ҳаракатлантирган. Буюк танқидчи мақолаларини нурлантириб, уларга файз бағишлаб турган манба илмий-назарий теранликдир. Белинский асарларидаги ташқи гўзаллик ички изланишлар, ўзлигини кашф этиш йўлидаги тинимсиз ҳаракатларнинг ифодаси эди. Белинскийнинг бугунги танқидчиликдаги муносиб издошлари мақолаларини, истеъдодли ўзбек танқидчилари асарларини ўқир эканман, матн замиридаги концепцияни уқишга, мунаққидни безовта қилган манбани англашга интиламан. Ҳа, ям-яшил дарахтни кўрганда, унинг соясалқинидан баҳраманд бўлганда, япроқларнинг ажиб қўшигини тинглаганда, бақувват илдизларни, меҳнаткаш теран томирларни асло унутмаслигимиз керак!

ТАЊҚИД ТАРОЗУСИНИНГ ОЛМОС ТОШИ

Адабий-бадий танқид — санъат асарлари баҳоланган соҳа.¹ Аниқ фан намояндалари илмий лаборатория-ни қанчалик зарур деб билсалар, санъат учун адабий танқид ҳам шунчалик муҳимдир. Физик, биолог, математик, кимёгар, умуман, илмий-техника революциясининг ҳақиқий вакиллари гуманитар фанлар соҳасининг, жумладан, адабиётшунос-танқидчиларнинг ғамини емоқдалар: ҳар хил роботу компьютерлар, электрон-ҳисоблаш машиналари гуманитарлар мушқулини осон қилмоқда. В. Канторович «Рақам билан текширилган сўз. Миқдор методи ва санъат асарларининг анализи» мақоласида қизиқ фактларни келтиради. Миқдор методи ёрдамида «Илиада» ва «Одиссея»ни бир шоир яратганлиги, «Тинч Дон» эпопеяси ёш Михаил Шолохов ижодининг маҳсули эканлиги узил-кесил исботланади, ҳар хил шубҳаларга барҳам берилди.¹

Электрон-ҳисоблаш машиналари, «темир одамлар» ҳар қанча доною мукамал бўлмасинлар, адабиётшунос, танқидчига фақатгина дастёрлик қила оладилар: санъат асарини мукамал ҳис этиш, талқин ва таҳлил қилиш инсонгагина хосдир. Аниқ фан олимининг тадқиқоти илмий лабораторияда ўзининг тугал, узил-кесил баҳосини олади. Аммо санъат асари ҳақида «бус-бутун ўрғаниб бўлинди, сир-асрори қолмади», дейиш мумкин эмас.

¹ Қаранг: Ю. Андреев. Волшебное зрение. «Советский писатель», Ленинградское отделение, 1983, стр. 261.

Тўғрироғи, ҳақиқий санъат асари — бамисоли тирик организм, у ҳамиша ўсиб, ўзгариб боради. Ҳар бир давр, ҳар бир янги авлод санъат асарини ўзича кашф этади, ундаги ҳануз англашилмаган маъноларни уқади. Бадий асарнинг мана шу сирли хусусияти билан, аввалги бобда айтилганидек, онтологик ўрганиш методи шуғулланади.

✓ Санъат асарини бир йўла, тугал ҳодиса сифатида ўрганиш мумкин эмаслигининг яна бир сабаби шундаки, ҳар бир танқидчи, китобхон бетакрор шахс: диди, тушунчаси, билими, маданий савияси, тарбия йўсини, мизожи, ҳеч кимникига ўхшамайдиган одам. Адабий-бадий танқид, аниқ фанлардан фарқли ўлароқ, талқинчининг шахсий майл, хусусиятларига жиддий эътибор беради. Бир асарни бир қанча танқидчи бир йўла ўрганиши, таҳлил қилиши мумкин: натижа бир хил бўлмайди, чунки ҳар бир ҳақиқий танқидчи ўзига хос дунё. Кўринадики, бадий асар ҳам ўзини тўла-тўқис намоён этмайди, танқидчи ҳам ҳеч қачон «мен асарни тўлиқ ўрганиб бўлдим», дея олмайди.

Бадий асарга қайта-қайта мурожаат қилишнинг яна бир сабаби шундаки, адабиётшунослик фани ҳамиша янги илмий-назарий, методологик тадқиқотлар эвазига бойиб боради. Ҳозирги совет адабиётшунослиги мутахассис қўлига янги қурооларни «тутқазган» — бадий асарга ёндашишнинг бир қанча конкрет методлари мавжуд, таҳлил шакллари кўпайиб, мукаммаллашиб бормоқда. Бир пайтлар санъат асари наридан-бери, юзаки, баъзан нотўғри ўрганилган бўлса, бугунги адабиётшунослик ўша хатоларни тузатиш имконига эга. Хусусан, ўзбек совет танқидчилиги Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин яратилган барча муҳим асарларни, машҳур ёзувчилар ижодини, адабий жараёни жиддий ўрганиб, баҳоламоқда.

Адабий-бадий танқид ҳақида гап борса, табиийки, унинг бош вазифаси — баҳоловчилик ҳақида сўзланади. «Баҳолаш» деганда нимани тушунамиз?

Ўзбек совет танқидчилигида «баҳолаш» илмий термин сифатида муомалага киритилмаган. Афсуски, на «Ўзбек

Совет Энциклопедияси»да, на «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да ва на адабиётшунослик терминлари луғатларида «баҳолаш» танқидчилик термини экани айтилмайди. Адабий танқидий мақолаларда «баҳолаш» сўзи бот-бот учрайди. Лекин адабий танқиднинг баҳоловчилик вазифасини ҳамма ҳам бир хил тушунади, дейиш қийин. Машҳур адабиётшунос-танқидчи Матёқуб Қўшжонов танқидчининг вазифаси ҳақида ёзади: «Кейинги авлодга мансуб адабиётшунос ва танқидчилар устозлари сингари маърифатчи эмаслар. Улар асосан асар баҳоловчилар, адабиёт тараққиёти жараёнида пайдо бўлаётган факт ва воқеаларни ҳозирги кун танқидчилик илми тарозусида тортиб кўриб, ёзувчи дўстларига бор ҳақиқатни етказувчилардир»¹. Баҳоловчилик ўзбек совет танқидчилигининг барча авлодларига хос хусусият. Қолаверса, адабиётшунослик билан шуғулланиш кейинги авлод танқидчиларида ҳам кўзга ташланмоқда. Ниҳоят, танқидчининг хулосаси, М. Қўшжонов ёзганидек, фақат ёзувчиларгагина эмас, китобхонга ҳам, адабиётшуносликка ҳам зарур. М. Қўшжонов танқидчининг баҳоловчилик вазифасини тўғри белгилаган бўлса, Умарали Норматов баҳоловчиликни бошқачароқ тушунади. У танқидчилигимизда қуруқ баҳо ўрнини секин-аста таҳлил ва талқин эгаллаб бораётганини айтиб, ёзади: «Лекин биз ҳали баҳоловчи танқиддан бутунлай қутула олганимизча йўқ. Ёш, тажрибасиз танқидчиларгина эмас, баъзан тажрибали мунаққидларимиз фаолиятида ҳам ўтмишда кенг тарқалган қуруқ баҳоловчи танқиднинг инерцияси кўриниб қоляпти. Тажриба шуни кўрсатадики, агар танқидчи нуқул баҳолаш, фақат ижобий гап айтиш йўлидан борадиган бўлса яхши асарнинг қадрини ҳам тушириб юбориши мумкин»². Кўринадик, танқидчи баҳолашни мадҳиябозлик билан тенг тушунча сифатида

¹ М. Қўшжонов. Сайланма. Иккинчи том. Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1983, 123-бет.

² У. Норматов. Етуклик. Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1982, 229-бет.

қўллайди. Сир эмас, кўп тақризларда мақтов, мадҳия етакчилик қилади, баҳоланаётган асарнинг «нодир», «қимматли», «оригинал», «бебаҳо» эканлиги айтилиб, у адабиётимиз хазинасидан «муносиб ўрин эгаллаши» лозимлиги уқтирилади. Баҳолаш — теран талқин, ишонарли таҳлилнинг хулосаси. Асардан асарнинг фарқи бўлганидек, баҳолаш ҳам турличадир. Баҳо асар таҳлилидан келтириб чиқарилади. Баҳолашнинг моҳиятини тўла англаш учун унинг предмети — эстетик ва бадиий бойлиги ҳақида тўхталиш мақсадга мувофиқдир.

I

Табиат ҳодисалари, дил яйрайдиган манзаралар, инсон меҳнатининг натижаси — эстетик бойлиқдир. Матёқуб Қўшжонов «Адабиётда эстетик категориялар» назарий тадқиқотида ёзади: «Инсоннинг ҳис-туйғулари асосан икки нарсага боғлиқ, улардан бири — қамраб олган табиат олами, иккинчиси — унинг ўз фаолияти. У табиат оламига назар ташлаб, доим унинг гўзалликларини, кўнгилни мафтун қиладиган томонларини кўришни истайди, ўзи бирор фаолият билан банд бўлар экан, доим ўзи ва бошқаларнинг кўнгил ва дилига завқ бағишлайдиган ғоя ва буюмларни яратишга ҳаракат қилади. Демак, у ўз фаолиятида доим баркамолликка, гўзалликка интилади»¹. Фалсафада табиат гўзалликларни, уларнинг манбалари ҳақида кўп ёзилган. Борлиқдаги гўзалликларни идеалистик талқин қилганлар ҳам, материалистик тушунтирганлар ҳам кўп бўлган. Табиий гўзалликлар санъат, адабиётнинг тасвир объекти бўлди. Айниқса, инсон руҳи, кайфияти табиатга боғлиқликда тасвирланиб келинди.

Инсон ва табиат муносабати ўта муҳим масала. Табиат шундай бир яхлитлик, бутунликки, унда инсоннинг, ти-

¹ М. Қўшжонов. Сайланма. Иккинчи том. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1983, 136-бет.

рик мавжудотларнинг, нарсаларнинг ўз ўрни, вазифаси бор. Табиатни яхлитликда тасвирлаш энг асосий масалалар. Марксизм гўзаллик ҳақидаги янги концепцияга асос солди. Карл Маркс йигирма олти ёшида «1844 йилнинг иқтисодий-фалсафий қўлёзмалари» асарини ёзди. Асарнинг семантик структураси ўрганилса, ёш Маркс ўзигача бўлган фалсафа, иқтисод, мантиқ, эстетикани чуқур эгаллаштирилган, ўз концепциясини шакллантириш йўлида тинимсиз изланаётганлиги сезилади. У Гегель, Фейербах, Прудон, Смит, Сэй, Скарбек, Миль сингари файласуф, иқтисодчилар концепцияларининг моҳиятини тушуниб, ўз назариясининг асосини англади, янгича илмий методнинг пойдворини қўя бошлади. «1844 йилнинг иқтисодий-фалсафий қўлёзмалари»да ёш Маркс инсонни улуғлади, унинг табиат ва жамиятдаги ҳал қилувчи ўрнини белгилади. Гегелнинг «Рух феноменологияси» асарида инсоннинг моҳияти идеалистик талқин этилади, инсон маданиятининг тадрижи жараёни фақат «ўз-ўзини англаш»дан пайдо бўлгани айтилади. Карл Маркс инсонни табиат фарзанди, жамият аъзоси сифатида кўрсатди. Табиат билан турлича мулоқот йўллари, меҳнат, ишлаб чиқариш жараёни инсонни инсон қилди, «мулки борлиқ ичра султон»га айлантирди. Доҳийнинг инсон моҳияти ҳақидаги қарашлари Л. Фейербахнинг антропологик материализмига муносабатда янада равшанлашади. Немис классик фалсафасининг сўнгги намояндаси Фейербах ўз қарашларида Гегелдан ўзиб кетди, материализмга келди. Аммо у инсонни тарихийликдан ташқарида, биологик ҳодиса сифатида англади. Ундаги ўсиш, ўзгариш, тараққиётни ижтимоий муносабатларда тушунмади. К. Маркс инсон меҳнати уни жонли ва жонсиз табиатнинг бош кучига айлантирганини таъкидлайди: «...ҳайвон фақат ўзини ўзи ишлаб чиқаради, одам эса бутун табиатни такрор ишлаб чиқаради: ҳайвоннинг маҳсули унинг жисмоний органиزمи билан бевосита боғлиқ, одам эса ўз маҳсулига бемалол қарама-қарши тура олади. Ҳайвон материяни ўзи мансуб бўлган

турнинг ўлчами ва эҳтиёжига мувофиқ қилиб шакллантиради, одам эса ҳар қандай турнинг ўлчамларига мослаб ишлаб чиқара олади ва ҳамма ерда предметга тегишли ўлчамни татбиқ қила олади; шу туфайли одам материяни гўзаллик қонунларига мувофиқ ҳам шакллантира олади»¹ (таъкид бизники — А. Р.).

К. Маркс инсон меҳнати ижтимоий характер касб этишини исботлади. Ижтимоий меҳнат тушунчаси эксплуатацияга асосланган жамият моҳиятини, ишчининг жамиятдан бешиш жараёнини кўрсатиб беради. Ишчи кучининг сотилиши (меҳнатнинг бегоналашуви) антагонистик жамиятдаги чуқур зиддиятлар заминини ёритиб беради. К. Маркс ўтмишни чуқур ўрганди, ўзи яшаб турган жамиятнинг зиддиятларини доҳиёна таҳлил қилди. Ўтмиш ва ўз замонасини ҳар томонлама англаб етиш орқали у келажак — коммунистик жамиятни илмий асослаб берди. Коммунистик жамиятда инсон ўзининг уқувини, истеъдодини, куч-билиминини ҳаётни гўзаллаштириш йўлида сарфлайди. Бошқача айтганда, коммунистик жамиятда инсоннинг ижтимоий фаолияти гўзаллик яратишга йўналтирилади. Эстетикада кенг ўрганиладиган гўзалликнинг марксча ижтимоий концепцияси дейилганида биз ана шу яратувчиликни назарда тутамиз.

Ижтимоий меҳнат инсон табиатини ўзгартиради. Маълумки, Октябрь революциясидан кейин янги жамиятни барпо этиш билан янги инсонни тарбиялаш жараёни биргалликда олиб борилди. Ижтимоий меҳнат жараёнида коммунистик инсон шаклланади. Янги инсоннинг тарбияланиши ижтимоий меҳнат унумдорлигини оширади, совет кишисидаги коммунистик гуманизмни, интернационалликни ҳам тараққий эттириб боради. Бугина эмас, К. Маркснинг таъкидлашича, ижтимоий инсон ўз вужудининг давоми — табиатни ҳам қайта ўзгартиради. Табиат онгли ўз-

¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс санъат тўғрисида. Икки томлик, I том, «Ўзбекистон» нашриёти, Тошкент, 1975, 150-бет.

лаштирилиши лозим бўлган борлиқ. Эътибор берилса, К. Маркс инсон ва табиат бири иккинчисига боғлиқ ҳодиса эканлигини таъкидлаганини сезиш мумкин. Доҳийнинг муҳим назарий хулосаларидан яна бири шундан иборатки, ижтимоий инсоннинг меҳнати, бир томондан, гўзаллик қонунларига биноан шаклланади, иккинчидан, меҳнат синфий характерга эга: меҳнат бойларга кошоналар яратади, ишчини харобазорларга тиқиб боради, уни майиб-мажруҳ қилиб ташлайди. Демак, К Маркснинг «1844 йилнинг иқтисодий-фалсафий қўлёзмалари» ва бошқа асарларида меҳнат гўзаллик манбаи эканлиги, у антагонистик жамият зиддиятини аниқ намоён этиши, инсон ва табиатро мураккаб боғлиқликлар, инсон характери ижтимоий меҳнат ва муносабатларда юзага чиқиши кўрсатилади. Утмиш ва ҳозирги кунни қиёслаш (уни теран англаш) келажак қиёфасини, контурини ёритишни К. Маркс илк бор тасдиқлади. Доҳийнинг бу қараши ҳам совет адабиётида кенг қўлланилади.

Гўзалликнинг «ижтимоий» концепцияси — «ишлаш, манглайни терлатиш, унган иш гўзал»лигини куйлаш совет адабиётида муҳим ўринни эгаллади. Совет кишининг меҳнати туфайли «банги мозийнинг қўшиғини куйлаб оққан дарёлар ғайрат камарини боғлади», « завод-фабрикаларимиз юртни қоплайди, кўкка етган трубалар тутун тўлқинларини булутдай ёйди» (Ойбек); «зумрад водийларга ҳусн бўлиб, чексиз пахтазорлар ястанди», «тракторострой, сельмашлар пайдо бўлди, яна юзлаб, минглаб заводлар, фабрикалар қурила бошланди» (Уйғун); совет кишининг яратувчи меҳнати «тоғларни қул этди, осмонни забт қилди, чўлларга гул экди, денгизда банд тортди», «ер куррасини анор каби сиқиб» (Ғафур Ғулум) нефть кўнларининг кўзини очди; янги совет киши шундай меҳнат қилдики, «тўкилган терининг ҳар дуридан Аторуд юлдузи кичик» (Ғафур Ғулум). Ҳамид Олимжон эса «ғўза гули билан қалблари ўсган, ғўза янроғи-ла қалби кўкарган водийни», «Қайнардан чиққан

қаҳрамонни», «Полосонлик Ҳайдар капитан» — меҳнат ки-
шисининг номини улуғлади. Яратувчи меҳнат туфайли
«Сибирь саҳролари, Урол тоғлари, Днепр сувлари, нефть
булоқлари иродамизга бўйин эгади» (Ҳамид Олимжон).
Мамажон ялқов («Тирилган мурда») тирик бўлиб сонда,
ўлик бўлиб гўрда йўқ эди. Ҳалол меҳнат туфайли у ўз
бахтини топди. Мулла Обид («Обид кетмон») ҳеч қачон
меҳнатдан қочмаган, лекин колхозга киргунича, ижтимоий
меҳнат, коллектив орасида ўзини танимагунича, у билан
ҳеч кимнинг иши йўқ эди. Мулла Обид колхозда обрў топ-
ди, эътибор қозонди. Сидиқжон («Қўшчинор чироғлари») —
умр бўйи кишиларга қарам бўлди. Колхозга киргач, ўзи-
нинг инсоний қадр-қимматини ҳис эта бошлади, зўр ғайрат,
баланд руҳ билан меҳнат қилишга киришди. Ўзбек совет
адабиётида ижтимоий гўзаллик бунёдкорлари образлари
кўплаб пайдо бўлди. Ёзувчилар меҳнаткаш инсоннинг бар-
ча фазилатларини ёритиб беришга интилдилар. Яратувчи,
бунёдкор инсон адабиётимизнинг доимий қаҳрамони. Меҳ-
нат — совет адабиётининг ҳамisha навқирон мавзудир.

Ижтимоий гўзаллик яратувчилар образларини яратиш
санъаткордан юсак маҳоратни талаб этади. Меҳнат ки-
шиси образини ички, табиий эҳтиёж туфайли яратиш
бошқа-ю, замона зайли, давр талаби. сифатида кўрсатиш
бошқа. Нафис лирик шеърлар муаллифи Ойбек лойни об-
дан пишитиб, уни қолипга таппа-таппа уриб, қуёшнинг
жазирамасига парво қилмай, уни липпа-липпа элтиб ерга
тўнкараётган, вақти-вақти билан Қулунтойни эмизиб қў-
йишга ҳам улгураётган Туйғун опа («Хумдонда»), отбо-
қар Тансиқ саратоннинг айни қизиган пайтида ҳеч нарса-
га парво қилмай, юзларидан, кийимидан тер оқишига қа-
рамай, болға билан тошларни майдалаётган тошчақар об-
разларини яратади. Ижодкор қайси мавзуга қўл урмасин,
қаҳрамонларига ҳам, улар фаолиятига ҳам қалбан яқин
бўлсин! Бошқача айтганда, қаҳрамон ҳолатини ҳис этсин,
қалбидан ўтказсин. Юқоридаги мисолларда мана шу —
санъаткор қалбининг ҳарорати сезилмайди. Гўзалликнинг .

«ижтимойй» концепцияси меҳнат мавзунинг баъзан ўта сийқа, жўн талқин қилинишига сабаб бўлди. Ғафур Ғулломнинг «Қаймоқдай шеър» асарида молбоқарнинг ўз бурчига юзаки қараганлиги юзакигина ифодаланади. Ойбек, Ғафур Ғулломдек моҳир шоирлар ижодида бундай асарларнинг пайдо бўлиши сабаби нимада? «Бир вақтлар темаларни тор, шахсий — интим темалар ва сиёсий Темалар деб ажратиш, шунга кўра шеърларни ҳам интим шеърлар ва сиёсий шеърлар деб бўлиш расм эди,— деб ёзади О. Шарафиддинов «Замон, қалб, поэзия» тадқиқотида.— Бунда, кўпинча, иккалови бир-бирига қарама-қарши қўйилар, муҳаббат ва бошқа туйғулар билан боғлиқ бўлган темалар анча камситилар эди»¹. «Бошқа туйғулар билан боғлиқ бўлган темалар»дан бири табиат ва инсон муносабатига бағишланган шеърлардир. Гўзалликнинг «ижтимойй» концепцияси инсон ва табиат алоқалари, табиат гўзалликлари мавзуини анча сиқиб, торайтириб қўйди. Ўзбекистон халқ шоири Уйғун бундай ёзган эди: «...эсимда, танқидчилар мени ҳам бир вақтлар табиатга майлинг зўр, деб ноҳақ айблашганди... Лекин ҳар бир одам қўлидан келган ишни қилади. Ҳа, бутун гап мана шунда...»[✓] Кимдир айтган экан: табиат лирикаси ҳам портрет шеърнинг ўзгинасидир, фақат унда одам сурат ўрнатилган рамкадан ташқарида бўлади, деб... Сиз буни портрет дейсизми? Хўп, боринг, автопортрет бўлсин. Табиат — одамнинг кўзгуси» («Шарқ юлдузи» журнали, 1974, 6-сон).

Ҳомил Ёқубов ўзбек совет лирикасини кенг тадқиқ этган, ундаги янги тенденцияларни бошқалардан илгари пайқаган танқидчиларимиздан бири. У «Лирикада замондошимиз нафаси» мақоласида Уйғун лирикаси ҳақида ёзади, аммо шоирнинг табиат тасвири ҳақидаги шеърларини кенг таҳлил қилмайди: «Уйғун гул рангли буюқларда мураккаб ҳаётнинг ранг-баранг ритминини беришга тиришади.

¹ О. Шарафиддинов. Биринчи мўъжиза. Ғафур Ғуллом номидagi Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1979, 169-бет.

У табиатнинг ҳамма манзараларида гўзаллик ва янги ҳаёт белгиларини куради... совет кишисининг ижодкорлик қудратига қойил қолади...»¹. Худди шу мақолада автор Шукруллонинг «Қалб, дўстлик, сўз... шеъри таҳлили муносабати билан инсон ва табиат боғлиқлиги ҳақида фикр айтади: «Шукрулло шеърларининг лирик образи талқинида табиат ва инсон ҳаётининг ички гўзаллиги меҳнатга, дунёни янада яхшилашга, келажак сари олға ҳаракатга чорлайди. Шоир туйғуларининг рангдорлиги ҳодисаларни баҳолаш, анализ қилиш билан чамбарчас қўшилади. Ҳар қандай гўзаллик инсон ва унинг меҳнат фаолияти машъали билан ёритилади» (таъкид бизники — А. Р.). Танқидчи гўзалликнинг «ижтимоий» концепциясини тасдиқлашга, унигина тан олишга интилмақда.

Олим, ўша китобдаги «Лирикада Конфликт» мақоласида табиат тасвири ҳақида махсус тўхталмайди. Лекин мақоладаги мана бу фикрда табиат тасвири ҳақида ёзилган шеърларга ҳам муносабат билдирилади: «Лирикада баёнчилик, тавсифийлик, воқеани сўлғин, руҳсиз ҳикоя қилиш риториканинг тескари томонидир. Бундай тавсифий шеърларда турмушнинг ташқи деталлари, лавҳалари, кишилар ўртасидаги айрим муносабатлар берилади-ку, лекин уларнинг ички мазмуни, маънавий бойлиги етарли очилмайди. Бундай шеърлардан ҳам ўқувчи эстетик завқ ололмайди» (таъкид бизники — А. Р.).

Совет лирикасидаги ҳамма гапларни гўзалликнинг «ижтимоий» концепциясига боғлашга интилиш олтмишинчи йилларгача бўлган танқидчиликка хос хусусият эди. Чунончи, Ҳомил Ёқубов ижтимоий масалаларга асосий эътибор қаратилган шеърларни чуқур таҳлил қилади, бироқ инсон ва табиат муносабатлари, борлиқдаги ҳолат, ҳодисалар ҳақидаги асарларнинг моҳиятига чуқур кирмайди. Бу ҳол Ойбекнинг «Кўклам» тўплами тўғрисидаги мулоҳа-

¹ Ҳомил Ёқубов. Сайланма, биринчи жилд. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1983, 122-бет.

заларда кўзга яққол ташланади: «Қирқдан ортиқроқ (43) шеърни ўз ичига олган бу тўпلامда «Ер кимники?», «Йўқсуллар сўзи», «Ишчига», «Ўзгариш тўлқинлари», «Ёш куч толмасин», «Уйғон» сингари маълум даражада революцион пафос билан суғорилган шеъринг чақириқлар қаторида шоирнинг ички «ўзлигини», тушкунлик кайфиятини ифодалаган ёки шу руҳга жуда яқин турган шеърлар ҳам мавжуддир. Ойбекнинг илк ижодидаги бундай қарама-қаршиликлар, гоҳ орқага қайтиб, гоҳ олдинга босишлар шоир поэзиясининг муқаддимасини, хомаки этюдларини, кўчкинчи ҳолатини ташкил этади ва ёш шоир тез вақт ичида иккиланишларни енгиб, халқ ҳаётига яқин бўлган, социал ҳодисалар мазмуни билан бойиб борган лирик образлар яратиш йўлига ўтади»¹. Адабиётда вульгар социологизм етакчилик қилиб турган бир пайтда Боту Ойбекнинг «Кўнгил найлари» (1929) тўпلاميға «Бир-икки сўз» ёзди, ёш шоирнинг кўпчилик шеърларини, улардаги руҳни танқид қилди: «...ёш шоир қайғуларни, кўз ёшларни, вайроналарни тез ва яхши ҳис этади. Бироқ ҳалигача буюк-буюк муваффақиятларни, тўлқинли суюнчиларни ўзлаштириб куйламайди, унинг инқилобий, турмуший шеърлари «кўз ёшлари», «кўнгил сирлари», қаршисида жуда кучсиздир».

Адабиётшунослик бадий асарнинг ижтимоий моҳиятига ҳамиша эътибор билан қарайди. Ижтимоий моҳият асарнинг асосини, таянч нуқтасини белгилайди. Бадий асарда ижтимоий мазмунни акс эттира билиш уқувига кўра ёзувчининг дунёқараши, партиявий позицияси, маҳорати сезилади. Лекин ижтимоийлик асарнинг қон-қонига, кичик ҳужайраларигача сингиб кетиши керак. Баъзан асарда ижтимоий моҳият ўта тасвирланадигани, бунда ёзувчининг бепарволиги, масалага энгил ёндашгани сезилади. Ойбек поэзиясида ижтимоий мазмун кучли. Шоир янги

¹ Х. Еқубов. Адабий мақолалар. Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1970, 24—25-бетлар.

замоннинг янги кишилари образини, уларнинг яратувчилик фаолиятларини кўрсатиб беради.

«Шоир беш йиллик планини бажаришда Днепр бўйла-рида совет кишилари курсатган мислсиз ғайратни, совет кишисининг «тун-кун тинмаган меҳнат тўлқини»ни, «машиналар ҳайқириғи, паровозлар кишнаши», «судан гранит қалъа юксалиши»ни тасвирлаш билан чекланиб қолмади,— деб ёзади Ҳ. Ёқубов «Адабий мақолалар» китобида.— У жонли лавҳалар, картиналар, образлар орқали ҳордиқ билмай ишлаганлар меҳнатининг маъносини чақади, фикр юритади, улуғ воқеаларнинг моҳиятини бадий англаб олади». Ойбек шеъриятидаги ижтимоий мазмунга, яратувчи кишиларга Иброҳим Ғафуров ҳам алоҳида зийраклик билан қарайди: «У колхоз темирчилари, ойсаралари, тансиқлари, раисаларини мамлакат миқёсида рўй бераётган ўзгаришлар, тарихий қурилишлар, коммунистик меҳнат қайнаган жабҳаларни ҳам, уларнинг моҳиятини, миқёсини очиб берадиган порлоқ ранглар топади, уларни яхши маънодаги ҳашам билан мадҳ этади, қалб тўла қувонч билан улуғлайди»¹. Иброҳим Ғафуровнинг Ойбек лирикаси ҳақидаги «Шеърга сочилган юлдузлар» мақоласи муҳим аҳамиятга эга. Узоқ йиллар давомида Ойбек ижо-дидаги «тушкунлик кайфиятини», «кўнгил сирларини», ички «ўзлиги»ни акс эттиргани учун танқид қилинган шеърлар илк бор янгича талқин этилди. Ойбек шеърияти-да табиат тасвири масаласи илмий ёритилади. Муҳими шун-даки, Муҳаммад Али, А. Шароповнинг мақола ва тадқи-қотларида Ойбекнинг илк лирикаси, Иброҳим Ғафуров мақоласидагидек, янгича талқин қилина бошлади. Ойбек-ка бағишлаб шеърлар ёзилди. Уларда Ойбек билан таби-атни уйғун ҳолда англаш жоизлиги кўрсатилди.

Ўзбек танқидчилигида адабиётимиз, хусусан, поэзия-миздаги тематик ранг-барангликни, табиат ва инсон ўр-

¹ И. Ғафуров. Юрак — аланга. Ғафур Фулом номдаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1980, 25-бет.

тасидаги мураккаб муносабатларни талқин ва таҳлил қилиш қачондан бошланди? Бу йўналишнинг илмий-методологик, мантиқий-психологик манбалари қандай? Танқидчи Озод Шарафиддинов 1962 йили босилган «Замон. Қалб. Поэзия» тадқиқотида муҳим бир масалага диққатни тортади: «Сўнгги йилларда эстетика проблемалари ҳаманинг эътиборини жалб қилаётгани ҳам бежиз эмас. Хуллас, шоирлар ҳаёт ҳақиқатига амал қилиб, бугунги совет кишиси образини яратар эканлар, унинг ўсиб бораётган юксак эстетик дидига, гўзаллик туйғусига алоҳида эътибор бермоқдалар. Бу тенденция шеърларда меҳнат гўзаллигини, инсон гўзаллигини, ҳаёт гўзаллигини тасдиқлаш тариқасида намоён бўлаётир»¹. Масаланинг назарий томонини (эллигинчи йилларнинг охирида эстетика проблемалари бўйича бошланган баҳслар моҳиятини) қўя турайлик-да, гўзалликни тушуниш ва тасвирлашда рўй берган янгиликларга тўхталайлик. Фафур Ғулом «Гўзаллик нимада» шеърида «ишлаш, манглайни терлатиш, унган иш»гина гўзал эканлигини таъкидлаган, «Сельмашнинг бир дегрез шоири» шеърида қўли қадоқ, бунёдкор шоир образини яратган, «муҳаббатнинг «илоҳи»дан ўқ еган бир шоирни» унга қарама-қарши қўйган эди. Инқилобий давр кескинликни, бунёдкорликни, меҳнат жабҳасида қаҳрамонлик кўрсатишигина тақозо қиларди. Олтмишинчи йилларга келиб гўзаллик ҳақидаги тушунча кенгайди. Тўғрироғи, гўзалликни кенгроқ ёритишга эътибор берила бошланди. Эркин Воҳидовнинг 1962 йили ёзилган шеъри Фафур Ғуломнинг юқоридаги шеъридан деярли фарқ қилмайди, номи ҳам «Гўзаллик»:

Мулки борлиқ ичра бир маҳал
Кўрсизгина олам яралган.
Бермоқ учун дунёга сайқал
Олам аро одам яралган.

¹ О. Ш а р а ф и д д и н о в. Биричи мўъжиза. Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1979, 188-бет.

Шундан бери инсон тинмайин
Шу ер узра тер тўкар ҳамон.
Ерни гўзал қилгани сайин
Гўзал бўлар ўзи ҳам инсон.

Гўзаллик — меҳнат: у ерни ҳам, инсонни ҳам гўзал қилади. Фафур Фулом шеърида ҳам шу фикр. Айни вақтда «Гўзаллик» шеъри дунёга янгича муносабатни кўрсатади. Қачонлардир, инсон олам қаршисида ўзини увоқ, кичкинагина, деб билар, имқони борича меҳнати, ижоди билан ўзлигини барқарор этишга интиларди. XX асрнинг иккинчи ярмига қадам босган инсон оламини, она-сайёрани тўлиқ ҳолда кўрди, унинг имкониятларини англаб етди. Инсоннинг оламга муносабатида аллақандай яқинлик, самимийлик, хайрихоҳлик, ҳатто бир оз ачиниш туйғуси пайдо бўлди (давр жароҳати, замин алами унга аён):

Мулки борлиқ ичра бир маҳал
Кўрксизгина олам яралган.

Энди инсон «тоғларни қул этишни, осмонни забт қилишни, денгизда банд тортишни», «ер куррасини анор каби сиқиш»ни мақсад деб билмайди. Инсонда «кўрксизгина олам» олдидаги масъулият ҳисси кучайди. . она-сайёрадаги гўзалликлар кадрига етишни ўйлай бош йди. Табиат, борлиқдаги ўзаро бирлик қонунияти инсонни кўпроқ ром эта бошлади.

Фафур Фулом: «Гўзаллик қизларда, у қора кўзларда, соз каби сўзларда, деганлар янглишар» деб ёзган бўлса, Абдулла Орипов чирой оламининг тенгсиз сайқали — гўзал қизни кўриб лол қолган лирик қаҳрамон ҳолатини тасвирлайди:

О, доно табиат, о буюк хакам,
Ҳикмат кўрмадим ҳеч ман сенга монанд.

Ўзинг юракларга чўктириб кадар,
Халос ҳам қилурсан раҳм этган дамда.
Шундай гўзалларни яратмасанг гар,
Қолиб кетармидик доимо ғамда.

Ҳозирги поэзия меҳнат гўзаллик, манбаи, инсоннинг қўли гул эканлигини зинҳор инкор қилмаган ҳолда, табиатнинг буюклигини, унинг чиройи беқиёслигини таърифламақда. Мана, Муҳаммад Солиҳнинг инсон ва табиат бирлиги ҳақидаги шеъри:

Мен дунёга келдим. Вазифам,
Тошларнинг кўнглини овламоқ.
Дарахларга бир эрмак излаб,
Овунтирмоқ қушларни — ишим.
Сувларда акс этиб,
Ўтин топиб бермоқ оловга,
Мудроқ томошабинлар — тоғларнинг
Кўзлари олдидан бир лавҳа каби
«Йилт» этиб ўтмоқдир менинг вазифам.
Янграйман,
Токи бу табиат
Менга қараб сезсин доимо
Ўзининг нақадар буюклигини.

Инсон ҳам табиат фарзанди, ҳам ижтимоий муҳит намояндаси. Унда ижтимоий ва табиий хусусиятлар бир-бирини тўлдиради. Инсон ижтимоий муносабатлар мажмуи сифатида қанчалик қизиқарли бўлса, табиат фарзанди сифатида шунчалик суюклидир. Бадий маҳорат инсондаги ижтимоий ва табиий хусусиятларни мукамал, яхлит тасвирлай олишда. Филология фанлари кандидати, адабиётшунос Машҳура Султонова «Пейзаж санъати» асарида характер яратишда ижтимоий ва табиий белгиларнинг мутаносиблиги, санъаткорнинг имо-ишоралар орқали образ моҳиятини очиши борасида фикр юритади. Инсон қанчалик буюк, билимдон, нозиктаб бўлса, у табиатни шунчалик қадрлайди, ундан завқ олади. Навоий, Султонму-

родлар табиатга, гулларга, зилол сувларга боқиб завқланадилар, баҳридиллари очилади. Тўғонбек эса («Навой» романи) фаросатсиз, қалби кўр одам, у гўзаллик нима эканлигини билмайди: «Тўғонбек димиққандек оғир нафас олиб, даричанинг икки табақасини кескин итариб юборади. Хона ичига қуёшнинг илиқ, ёрқин ипаги жимгина оқди», Тўғонбек бундан роҳат қилдими, завқландими-йўқми — маълум эмас. Лекин унинг дарича орқали ташқарига «чирт» этиб тупургани гўзалликка нисбатан қўпол ҳаракат бўлиб тушади. Бу ҳаракатларнинг тасодифий эмаслиги бошқа эпизодда яна бир бор тасдиқланади:

«Бекзодалар даврасида ўлтирган «Тўғонбек тўққизинчи бордоқни сипқориб тўнкарди. Даккам-дуккам қизғиш мўйлабини артиб, тишлари орасидан узоққа, гулзорга «чирт» этиб тупурди-да, бемалол чордана қурди»... Тўғонбеكنинг бу ҳаракати орқали Ойбек унинг индивидуал хусусиятларини — ахлоқсиз, қўпол ва маданиятсизлигини кўрсатади¹. Олима «Навой» (Ойбек), «Улуғбек ҳазинаси» (О. Ёқубов), «Юлдузли тунлар» (П. Қодиров) романларида характерни ёритишда табиатдан фойдаланиш санъати ҳақида мулоҳаза юритади. Тадқиқотчи пейзаж тасвири замиридаги маъноларни шундай нозик кузатадики, чиндан ҳам табиат ва инсон боғлиқлиги ғоят мураккаб эканини сезамиз. Бу назокат ва мураккабликни акс эттириш маҳорат эмас, санъат эканига шубҳа қилмаймиз. Ота-она ва фарзанд, ака-ука ва опа-сингиллар, эр ва хотин-ўртасидаги муносабатлар ўта нозик. Мазкур боғлиқликда табиийлик ҳам, ижтимоийлик ҳам муҳим. Масалан, коммунист Икромжон («Уфқ») эл-юрт олдида юзини ерга қаратган ўғил Турсунбойга ўқ узади. Милтиқ тепкисини ижтимоий инсон, жамиятнинг эътиборли аъзоси — Икромжон босди. Худди шу пайтда ота — Икромжон қалбида бир нима чирт узилди, ўқ тегмаганлигини кўриб

¹ М. Султонова. Пейжаз санъати. «Фап» нашриёти, Тошкент, 1983, 15-бет.

«Хайрият», деб юборди. Бурч ва табиий туйғунинг бирлашган нуқтасини мана шундай моҳирона тасвирлаш мушкул. Настёна («Омон бўлсанг, унутма», В. Распутин) Андрей Гуськов билан бир ёстиққа бош қўйган, уни қаттиқ севади. Андрей урушдан қочганини эшитиб Настёна хафа бўлади, лекин у эрини тутиб беришни хаёлига келтирмайди. Аксинча, ўрмонга, Гуськовнинг олдига тез-тез боради: эрига емиш, кийим-кечак зарур. Настёна у билан вақтини хуш ўтказади. Лекин унинг қалбида азоб бор: хондан ҳазар қилади, йиртқиқлашиб бораётган Гуськов инсоний қиёфани тамоман йўқотмоқда. Настёна одамларга нима дейди, уларнинг юзига қандай қарайди? Бу сирни умр бўйи сақлашга кучи етармикан? Эр-хотин ўртасидаги табиий муносабатлар ижтимоий фожеага замин тайёрлайди. Настёна ҳомиладор бўлиб қолишини сира-сира ўйламаган эди. Эртами-кечми унинг сири очилади, одамларга Гуськовнинг шу ерда, ўрмонда яшириниб ётганини айтиши ёки шармандалигини тан олиши керак. Ориятли, айни вақтда садоқатли аёл Настёна ўзининг шармандалигини, Андрейнинг гуноҳини Ангара дарёсига кўмишни маъқул кўради, бир неча кундан сўнг дарё Настёна жасадини қирғоққа чиқариб қўйди. Бу қиссада ҳам характер мантиқи жуда ҳаққоний тасвирланганлигига гувоҳ бўламиз. Чингиз Айтматовнинг «Юзма-юз» қиссасидаги эр-хотин Сейда ва Исмоил образларида табиийлик ва ижтимоийлик мутаносиблигини кўрамыз.

Ўтқир Ҳошимовнинг «Дунёнинг ишлари» қиссасидаги она ўз фарзандини табнат ҳодисалари, кучлари, кўринишлари воситасида тарбиялайди. Оймома ўғилга қўшилиб онанинг маъюс қўшиқларини тинглайди. Қуёш ҳар кун и яхши кишиларни кўришга ошиқишини, ҳаққуш оддий қушмас, ноаҳиллиги туфайли жазоланган ака-укалар эканлигини она ўғлига уқтирган. Ўғил ёшлигиданоқ катта-кичик хиёнатлар зарбидан юрагини олдира бошлайди. Она бўлса, таскин беради, ўғлига сабр тилайди. Она учун боланинг бегонаси, бола учун онанинг ёмони йўқ. Қисса-

да онанинг ижтимоий масалаларга аралашуви, уларнинг ҳал қилинишига таъсири кўрсатилади.

Шундай асарлар борки, уларда онанинг ижтимоий моҳияти чуқур таҳлил этилади. Аслида она образини яратишда ундаги табиий ва ижтимоий моҳиятини чуқур таҳлил қилиш мақсадга мувофиқдир. Мақсуд Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» трагедиясида Гавҳаршодбегим ва Улуғбек ўртасидаги мураккаб муносабатлар тадқиқ этилади. Қон-қонига ҳукмронлик, қиличнинг кучига ишониш сингиб кетган Гавҳаршодбегим Улуғбекнинг сиёсатини, тўғрироғи, олим ҳукмроннинг қарашларини ҳазм қилолмайди. Етмиш беш ёшлик Гавҳаршодбегим Улуғбекка қарши фитналарни уюштирувчилардан бирига айланади. М. Шайхзода трагедиясида, бизнингча, тўғри йўл тутган: драматург Гавҳаршодбегимдаги ижтимоий моҳият оналик меҳр-шафқатидан устун келганини кўрсатди. Ҳуллас, она образини яратиш — инсондаги ижтимоий ва табиий хусусиятларни маромида кўрсатиб бериш санъатидир. Умуман, характер яратиш инсоннинг ижтимоий ва индивидуал хусусиятларини кўрсатиб қўя қолиш эмас, балки бадийлик мезони, юксак санъаткорликнинг кўринишидир. Бадийлик мезони деганда санъаткорнинг ҳис этиш — қаҳрамон қилмишларини, ҳодисаларни қалбидан ўтказиб тасвирлаш истеъдоди ҳам тушунилади. Ойбекнинг «Колхоз дала-сида хотинлар» деган шеъри бор. Бир қанча хотин-халаж куннинг жазирама иссиғида пахтани ўтоқ қилаётир. Хотинларнинг болалари боғчада. Хотинлар ниҳоятда шодон:

Уфқларнинг
Ферузасин
Упар
Кўшиқлар.

Танаффус пайтида хотинлар «оғочларнинг салқин қучоғида тўпланишадилар»: қуюқ чой ичадилар, ҳазиллашадилар, Хайринисо бижиллаб кўрган тушини ҳикоя қи-

ладн. Танаффус тугагач, «пахталар оралаб кетадилар яна...». Шеърда тиниқ манзара, кўзга яққол ташланадиган образлар бор, аммо шоирнинг қаҳрамонларга муносабати, улар ҳолатини қалбдан ҳис этиши йўқ. Абдулла Ориповнинг «Саратон» шеърисида ҳам пахтазорда меҳнат қилаётган деҳқон образи яратилади. «Шоир деҳқон меҳнати ҳақида гапирар экан, гоҳ бевосита, гоҳ турли хил бадий воситалар ёрдамида бу меҳнатга муносабат ҳам билдиради. Гоҳ мисралардаги «менинг деҳқон бобом, андак ором ол» каби масъум ва маҳзун сатрлар, кишида меҳр-шафқат ҳисларини уйғотувчи ўзига хос оҳанг ва ниҳоят, деҳқон меҳнатини чуқур очиб берувчи қуйма мисралар бизнинг онгимизда шу хил фикрлар, қалбимизда шу хил туйғулар қўзғайди:

Бутун олам гўё улкан дошқозон,
Қайдадир — кўринмас унинг нарғи.
Бу қайноқ қозонни кузатмоқ осон,
Ичига тушмоқлик осонмас чоғи —

каби мисралар ҳақида бошқача фикрлар айтиш мумкинми? Шоирнинг деҳқон меҳнат қилаётган оламни дошқозонга ўхшатиши, «бу қайноқ қозонни кузатмоқ осон, ичига тушмоқлик осонмас чоғи» каби қуйма мисралар, «дошқозон» образи туфайли янада улуғворроқ маъно касб этади ва қалбимизда бу қайноқ қозоннинг ичида яшаётган, меҳнат қилаётган деҳқонга нисбатан шафқатга мойил меҳр ҳисларини пайдо қилади¹. Бадий асардаги ижтимоий мазмун санъаткор қалбидаги ҳаракатда ҳам англашилади. Зотан, ижтимоийлик — ёзувчининг фаол муносабатидир.

Бадий адабиёт ҳаётни барча мураккабликлари билан акс эттиради. Ўзбек совет адабиётида «ижтимоий» кон-

¹ Б. Норбоев. Курашчан шеърят. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1977, 129—130-бетлар.

цепцияси ёритилган асарлар қатори, инсон ва табиатнинг мураккаб боғлиқликлари акс эттирилган шеър, поэма, наср намуналари пайдо бўлди. Масалан, Ойбек илк шеърларидан бошлаб табиатни куйлади. Уйғун, ҳақли равишда, табиат, тонг куйчиси номини олган. Миртемир, Усмон Носир, Мақсуд Шайхзода ижодида табиат гўзалликлари акс эттирилган асарлар сероб. Ўзбек танқидчилиги бу асарларни кейинги 10—15 йил орасида таҳлил эта бошлади. Эллигинчи йилларгача Ойбекнинг илк давр лирикасида тушкунлик кайфияти, «ўзлигини ифодалаш» мавжудлиги айтиларди. Иброҳим Ғафуров «Шеърга сочилган юлдузлар» мақоласида Ойбекнинг илк лирикасини, ўша «гушкун кайфиятли» шеърларни таҳлил қилишга чоғланди. Танқидчи мақоласини шоир руҳиятини ўрганиш йўсинида давом эттирди. 18—20 ёшлардаги ёш шоир нималар ҳақида ўйлагани, уни нималар қийнагани, маъюслик, тушкунлик сабабларини аниқлаш мақсадида руҳиятидаги ҳаракат, жараёни нозик кузатди. Танқидчи шоир шеърларидаги маъюслик, тушкунликда кишини ром этадиган нур, келажакка ишонч борлигини таъкидлайди. Иброҳим Ғафуров Ойбекнинг илк шеърларида инсон ва табиат ўртасидаги боғлиқликнинг турли кўринишлари мавжудлигини айтади. Лирик қаҳрамондаги ҳолат табиатга кўчади: тасвирда маъюслик, ғамгинлик сезилади. Айни вақтда аллақердан эшитилаётган чолғу товуши борлиқни қамраб олади. Гоҳо табиат ўзининг сирлилиги, мураккаблиги билан лирик қаҳрамонни ром этади: «Табиатдаги гўзаллик инсон қалбидан ўтиб гўзал туйғуларга айланади. Гўзал туйғулар эса нафис сўзлардан либос кийиб, гўё насим шабада нафаси янглиғ енгиллик билан табиатга гўё бир акс-садо бўлиб қайтади ва шоир ҳам шеърини «севинчимни шабадаларга сўзладим», деб тугатади»¹.

Танқидчи сал аввал эса бундай ёзган эди, «Мен» деб ифодаланаётган шахс ўз қайғули ҳолидан табиатга, та-

¹ Иброҳим Ғафуров. Юрак — аланга. Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1980, 20-бет.

биат кучларига зорланади, шикоятлар қилади. У табиат билан дардлашади. Дарди борлигини айтади ва дарди борлигидан дарахтларга, сойларга, қушларга, шамолларга нолийди. У дунёга ҳазинлик билан қараётганлиги, дунёни қалбининг маъюс кўзлари билан кузатаётганлиги учун оламнинг сурати ҳам ҳазинроқ, маъюсроқ, қайғулироқ чиқади». (12-бет.)

Иброҳим Ғафуров ҳиссий-образли услубда қалам тебратувчи танқидчи. Унинг асарлари, хусусан Ойбекнинг илк лирикаси ҳақидаги мақоласи равон ўқилади, жозибали ички оҳангига эга китобхонни ром этади. Бадиий асардек, ўз структураси, яхлит оҳангига эга бўлган бундай мақолаларда йирик илмий-назарий умумлашмалар унча сезилмайди. Синчков китобхон, албатта мақоладаги жиддий илмий хулосани уқиб олади. И. Ғафуров Ойбекнинг илк лирикасини таҳлил қилади, гўзаллик ҳақида нафосат, нозиктаъблилик билан фикр юритади. Ойбекнинг лирик қаҳрамони «дунёга ҳазинлик билан қараётганлиги, дунёни қалбининг маъюс кўзлари билан кузатаётганлиги учун оламнинг сурати ҳам ҳазинроқ». Мана шу фикр гўзалликнинг яна бир қонуниятини кўрсатади. Субъект қалбидаги ҳис-ҳаяжонларга табиатдан жавоб топади: нейтрал табиат шоир «мен»ининг мураккаб ҳолатини ўзида акс эттиради. Иккинчидан, объект ва субъектнинг ўзаро тенглик асосидаги муносабати гўзалликнинг яна бир кўринишини белгилайди. Ойбек шеърларидаги «мен» табиатга қалби тўла ҳис-туйғу билан боқади. Табиатдаги оҳанглар, ранглар, улуввор сокинлик шоир қалбидаги «қўшиққа» жўр бўлади. Бу ҳам ҳақиқий гўзалликдир.

Шоир Муҳаммад Али «Ойбек ҳақида этюдлар» мақоласида шоир шеърлятидаги гўзалликни теран ҳис этади. Муаллиф Ойбек шеърларини севиб, ардоқлаб таҳлил қилади. Таъкидлаш керакки, Муҳаммад Али шеърлардаги унча-мунча шеършунос сезмайдиган сакталикларни ҳам кўради. Нима учун шоир Ойбек, имконияти бўла туриб, у камчиликларни тўғриламаганини ҳам айтади.

«Туйғуларнинг зурлигидан, ҳаяжоннинг ёмбилигидан шеър қоғозга бир тушади. Қандай тушади — гап шунда. Аксарият шеърлар қоғозга бир тушганча уларга қайта қалам урилмайди... Агар қалам урилса, балки шеър силлиқ, равон бўлар, аммо туйғуларнинг, ҳаяжоннинг яхлитлигига путур етиши мумкин. Шеърда ҳаяжоннинг, туйғуларнинг сохталашувини Ойбек ҳеч ёқтирмас эди»¹. Муҳаммад Али мақоласида шоирона ухшатиш, қиёслар мўл: ижод кишисининг мақоласи аслида мана шундай, жозибали, ўқишли бўлиши жоиз. «Ойбек ҳақида этюдлар»да баҳсли ўрин ҳам бор. Муаллиф ёзади: «Ўзбек совет шеърлятида ишқ-муҳаббатнинг сирларга тўла тўлин кечаларини тасвирлаб беришда Ойбекнинг олдига тушадиган шоир кам... Ёр билан бирга кечган сирли оқшомлар, фиरोқ-димоғли кечалар, ёрдан йироқда кўнгилни орзиқтирувчи соғинч оғушида ўтган тунлар, гоҳ эса мутлақо ёрдан умид бўлмаган ҳолатлардаги танҳолик кечалари шеърлардан шеърларга ўтиб тароват уфуради. Баъзи шеърларда, бир қараганда, ёр образи ҳам йўқ, шеърнинг ўзи ҳам муҳаббат кечаларига бағишланмаган. Лекин бу бир қараганда шундай туюлади, холос». Ойбек шеърларида лирик қаҳрамоннинг ёлғиз эмаслиги аниқ. Лекин у, Муҳаммад Али ёзганидек, ёр билан ёхуд унинг ёди билан банд эмас, табиат — сойлар, қушлар, осмон, қуёш, юлдузлар билан дардлашади. Табиат инсоннинг давоми, дўсти, ҳамдарди. Хўш, нега лирик қаҳрамоннинг суҳбатдошини ёр дейиш мумкин эмас? Классик адабиётимизда ёр образи жуда кўп ишлатилган. Ёр деганда ҳамиша реал шахс, дилбар тушунилмаган. Қолаверса, идеалистлар гўзалликни мутлақ ғоянинг борлиқда акс этиши, кўриниши деб қараганлар. Ойбек лирикасида реал борлиқ, бизни қуршаб олган дўстимиз, К. Маркс таъбири билан айтганда, инсон вужудининг давоми — табиат ва унинг жонли, жон-

¹ Қаранг: Ҳаёт кўзгуси. Мақолалар тўплами. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1984, 295—296-бетлар.

сиз предметлари тасвирланган. Ойбекнинг илк лирикасида реал ҳодисалардан, табиатдан, ҳаёт лавҳаларидан ўзга нарса йўқ. Бунини Муҳаммад Али ҳам аниқ ифодалайди. «Кўриниш» номли шеърда ҳам танҳолик бор. Ипак лентадай узун йўлнинг икки ёни оғочлар, уларда эса тилсиз япроқлар мудараб ётибди:

Баъзан у ёқ-бу ёқдан
Бир қиз кулиши учар,
Титраб бўшлиқда бир он
Соқин кечани қучар.
Япроқлар орасидан
Сўнгра ой мўралайди,
Ҳаёт нашъаси билан
Шунда юрак ўйнайди.

Борлиқдаги соқинлик ва танҳоликни аҳён-аҳёнда жангларга турган бир қиз кулгуси титратиб турибди. Титратиб белгиси бўлган бу кулгу — садо сабаб, ой ҳам япроқлар орасидан нима экан, деб мўралайди, шоир юраги ҳам ҳаёт нашъасига тўлади. Иброҳим Ғафуров ҳам, Муҳаммад Али ҳам Ойбек шеърини ҳақида гапириб, «шоир кечинмалари», «шоир қарашлари» дейдилар, яъни «мен» ҳақида гапирадилар. «Мен» билан лирик қаҳрамон бир тушунчани? Шоир Муҳаммад Солиҳ танқидчи Иброҳим Ҳаққулов билан суҳбатда бу саволга жавоб беради: «Мен» тушунчасини шоирнинг таржимаи ҳоли ёки унинг бошидан кечирганлари деб қараш тўғри, лекин бу бир томонлама қарашдир... Шоирнинг «мен»и ва сўз қонунчалари тўқнаш келар экан, шеърдаги «таржимаи ҳол» бутунлай ўзгаради, яъни тўқнашув натижасида умуминсонийлик касб этади. Лекин бу масаланинг бошқа томони. Биз, кўпинча, шоирнинг «мен»и билан лирик қаҳрамонни аралаштириб юборамиз. Ваҳоланки, шоирнинг «мен»и чуқурроқда яшайди. У сўз қурилишида, ҳар бир нуқтада,

ҳар бир ундовнинг жойлашувида, оҳангда, услубда, шаклдадир» («Ешлик» журнали, 1982, 2-сон).

Ойбек лирикасини талқин қилиш давом этмоқда. Адабиётшунос Асқарали Шаропов Ойбек лирикасини ўрганар экан, теран илмий-назарий манбаларга суянди. У тафаккур ва тасаввур аро боғлиқлик масалаларига эътибор берди.

А. Шаропов ўз назарий қарашини машҳур олимлар, санъаткорларнинг фикрлари ёрдамида асослашга киришди. У И. Эренберг, Е. Винокуров, А. Мухторнинг адабиёт, поэзия ҳақидаги фикрларини келтиради. Тадқиқотдаги назарий хулосалар Ойбек лирикасидаги гўзалликни, унинг моҳиятини тўла ёритиб берган дейиш мушкул. Назаримизда А. Шаропов Ойбек лирикасини бошқачароқ йўналишда ёритса маъқул бўларди. У назарий қарашлардан четда туриб, шеърият мухлиси сифатида Ойбек лирикасини «ўқир» экан, қизиқарли натижаларга эришди. Ойбек лирикасидаги гўзаллик ҳақида А. Шаропов бундай ёзади: «Уларнинг (кузги япроқларнинг—А. Р.) сирли сасида қуёш, баҳор ҳақидаги илиқлик бор. Ана шу излаб топилган илиқлик шоир поэтик идроки, хаёл қудратининг маҳсули. Бу ўз навбатида гўзалликни кашф этишдир.

Шуниси характери, Ойбек табиатнинг ҳар қандай кўринишида бевосита гўзал шеъриятни кўради. Унинг учун шеърият табиатнинг ҳар бир заррасида, сирли ўзгаришлари ва доимий шаффофлигию бетакрорлигида яширинган»¹. Ойбек лирикасидаги гўзаллик тадқиқотчилар, ижодкорлар диққатини жалб этмоқда. Шоир Хуршид Даврон «Ойбекнома» шеърида шоир ва табиат уйғунлигини, ўзаро боғлиқлигини тасвирлайди:

Ойбеқнинг шеърини далага чиқиб,
Майсага ёнбошлаб ўқимоқ керак.

¹ А. Шаропов. Юлдузли осмон сеҳри. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1983, 21- бет.

Ва сокин шивирни — оҳангни уқиб,
Ойбекми? Майсами?— деб толсин юрак...

Ойбек тирик ҳамон, у кўкда ҳилол,
У — шамол, боғларда ҳамон еладир.
У мени чорлаган ойдин бир хаёл,
Кўкдаги қаҳқашон унинг йўлидир.

Ойбек бутун ижоди давомида инсоннинг табиат билан мураккаб боғлиқликларини, жамият билан узвий бирлигини тасвирлади. Ёзувчининг характер яратиш маҳорати, ижтимоий ҳаётни тасвирлашдаги беқиёс услуби танқидчиликда нисбатан кенг ёритилди. Ойбек санъатининг ёрқин қирраси — инсон ва табиат аро мураккаб алоқалар эндигина танқидчиликнинг ўрганиш объекти бўлмоқда. Ўзбек совет адабиётида инсон ва табиат боғлиқликларини санъаткорона ёритиб берган ижодкорлар кўп. Лекин танқидчилик улар ижодини ҳали кенг ёритишга киришганича йўқ. Шоир Уйғун — табиат ва инсон боғлиқлигини тасвирлашда ўзбек совет адабиётида мактаб яратган ижодкорлардан бири. Танқидчилик шоир ижодининг шу муҳим йўналишига эътибор бермоқда. Уйғуннинг табиат куйчиси, баҳор ошиғи, фасллар фалсафасининг талқинчиси эъанлиги бот-бот такрорланади. Аммо ҳануз шоир ижодида тасвирланган инсон ва табиат боғлиқлигининг фалсафий, ижтимоий-сиёсий моҳияти ёритилмаган, Уйғун асарларида тасвирланган гўзалликнинг эстетик асоси очилмаган. Уйғун илк ижодидан бошлабоқ инсон руҳиятини табиат тасвири орқали кўрсатишга одатланган. Инсон қалбидаги туйғулар тугёни, ҳисларнинг тўлиб-тошиши табиатдаги ранглар жилоси, қуёшнинг сахий нури, она-Ернинг тафти, ҳарорати воситасида тасвирланган. Уйғун ижодидаги табиат тасвири кўзга яққол ташланиб турса, ижтимоий инсоннинг камол топиши илм-техникани эгаллаш орқали давом этаётганлиги ботиний ҳолат сифатида ўсиб боради. Бошқача айтганда, табиат фарзанди — инсон ас-

та-секин техника оламига, илм дунёсига шўнғиб бормоқда. Уйғуннинг лирик қаҳрамони илм-техникага қанчалик берилса, табиат унга шунчалик қадрдон бўлиб бораверади. Шоир шеъриятидаги лирик қаҳрамон ўта мураккаб: у тонгги бўсадан, баҳор ҳуснидан шавқ-завқ олади, айни вақтда, у қуёш ўлкасига ҳавас билан боқади, завод-фабрикалар салобатидан ҳузурланади. Уйғун табиат фарзандининг космосга парвоз этганлигини, фазодан туриб она-Ер гўзаллигини томоша қилганлигини кўрсатади. Қуёш ўлкасига сафарга чиққан лирик қаҳрамоннинг тушунчалари энди бошқача. У, масалан, асрлар давомида гўзаллик рамзи бўлиб келган ойнинг чўтир кампир эканлигини шўхлик билан, ҳазил тарзида айтади. Уйғун инсонни тасвирлашда бой тажриба орттирди. Шоир шеъриятдаги инсон ҳам табиат, ҳам жамият фарзанди, ундаги янгича моҳият руҳиятда, оламни англашда сезилади. Уйғун ижодини ўрганувчилар яхлит — системали таҳлил йўлидан бориб ютуққа эришишлари мумкин. Ҳозирги уйғуншунослар шоир шеъриятини мавзуларга бўлиб-бўлиб ўрганадилар. Яхлит лирик қаҳрамон характериға эътибор бермайдилар. «Уйғун — лирик шоир» адабий портретида «Меҳнат ва қаҳрамонлик куйчиси», «Гўзаллик ва муҳаббат талқини», «Табиат жилоси», «Чет эл тақдири ойнаси» сингари бобларни ўқиймиз. К. Аҳмаджанова Уйғуннинг ижодий эволюциясини кўрсатишни мақсад қилган. Уйғун мураккаб ижодий йўлни босиб ўтганлиги шундай ҳам англашилади. Танқидчилик Уйғуннинг лирик шоир сифатида нималарға эришганини кўрсатиши зарур. «Уйғун — лирик шоир»да лирик қаҳрамон ҳақида концептуал қараш йўқ. Аксинча, у парчаланиб кетган, лирик қаҳрамоннинг баъзи хусусиятларигина кўрсатилади. Китобдаги «Табиат жилоси» бобини синчиклаб ўқиймиз: «...шоир табиат манзаралари орқали мамлакатимиз гўзаллигини очиб бериб, китобхонда фақат ватанпарварлик ҳиссинигина тарбиялаб қолмай, балки унинг эстетик завқини ҳам тарбиялайди. Уқувчида гўзалликни сеза билиш ва ундан таъсирлана билиш ҳис-

сининг ўсишига ёрдам беради, асарнинг эмоционал таъсир кучини оширади».¹

Мазкур кўчирмадан табиат тасвири асарнинг эмоционал таъсирини ошириши маълум бўлади. Қолган фикрларни адабиёт ўқитиш методикасига оид, деб қараш керак. Хўш, Уйғун — табиат куйчиси маҳорати аниқ сезилган шеърлар таҳлили қани? Шоирнинг лирик қаҳрамони қандай шахс? «Уйғун шеърларида табиат гўзаллиги ўзича яшамайди, у инсон билан гўзал. Шунинг учун ҳам табиат гўзаллиги билан бошланган мисра албатта инсон гўзаллиги билан якунланади» (90-бет). Тадқиқотчи Уйғун лирикаси таҳлили учун тўғри калит тавлагандек бўлади. Лекин бу калитдан унумли фойдаланилмайди. Яна тавсиф, таҳлилга боғланмаган (жиддий ўйлаб кўрилмаган) фикрлар қоғозга туша бошлайди: «Уйғун ўлкамизнинг табиатини, унинг бойлиқларини бадий картиналарда тасвирлаш билан ўқувчилар қалбида Ватанга бўлган муҳаббат ҳис-туйғуларини оширди, юртимиз табиатини ўзлаштиришга, уни янада кўркем, гўзал қилишга даъват этди... Шоир тасвирида фасллар шунчаки табиат ҳодисаси бўлмай, улар ватанимиз гўзаллигини, қудратини оширишга хизмат этишга бўйсундирилган» (89-бет). Бу фикрлар ҳам шоир шеърлари таҳлилидан «ташқарида», салмоғи енгил.

Тожи Қораев — Уйғун ижодини чуқур тадқиқ этишга чоғланган олимлардан. Унинг «Уйғун маҳорати» деб номланган тадқиқотида шоир шеърятининг муаммолари классик адабиёт анъаналари билан боғлиқликда текширилган. «Традициялар ва Уйғун шеърятинида табиат лирикаси» бобини катта умид билан ўқишга киришамиз. Тадқиқотчининг: «... табиат лирикасининг инсонни эстетик ва жисмоний жиҳатдан тарбиялашдаги роли каттадир. Аммо табиат лирикасига муносабат ҳамisha бир хил бўлган

¹ К. Аҳмаджонова. Уйғун — лирик шоир. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 1979, 81-бет.

эмас. Ривожланган социализм даврида табиат лирикасига эътибор кучли бўлса, 50-йилларда унинг ижтимоий ҳаётдаги қиммати камситилган ва ҳатто бу жанрда ижод этадиган шоирлар зуғумга олинган»,¹ деган гаплари проблеманинг теран илмий ёритилишига ишорадек туюлади. Қитобхонда табиий бир савол туғилади: «Нега эллигинчи йилларда табиат лирикаси камситилган, нега табиат куйчилари зуғумга олинган?» Саволга жавоб берилса, ҳозирги поэзияда табиат лирикаси кенг ривожланаётганлигининг боиси очилади. Афсуски, тадқиқотчи ўзи қўйган саволга жавоб бермайди. Ўзбек классик адабиётида, рус классик адабиётида табиат тасвири анъаналари ҳақида мушоҳада юритади. Маҳмуд Қошғарий, Рабғузий, Навоий, Хиромий, Комил, Огаҳий, Фурқат, Муқимий сингари шоирлар ижодида табиат лирикаси муҳим ўрин эгаллаганлиги ёзилади. Қитобхон учун табиат лирикасининг тарихи, воситалари, предметлари ҳам қизиқарли албатта. Лекин уни ўзбек совет адабиётида табиат лирикасига нисбатан икки хил муносабат кўпроқ қизиқтиради. Тадқиқотчи табиат лирикаси ҳақидаги фикрларни давом эттиради: «Уйғуннинг табиат лирикасига мансуб шеърлари табиат устидан ҳукмронлик қилаётган, гўзалликларидан баҳраманд бўлиб, эстетик ва жисмоний жиҳатдан камолга эришаётган совет кишиларининг маънавий-ахлоқий қарашларини тадқиқ этишда катта аҳамиятга эга. Чиндан ҳам Уйғун инсонни табиат қўйнида, табиатни инсон ҳукмида тасвирлашда ўзига хос маҳоратга эга» (96-бет). Ҳозирги пайтда инсоннинг «табиат устидан ҳукмронлик қилаётганлиги», «табиат инсон ҳукмида» эканлиги ҳақида эмас, аксинча, инсоннинг табиатни муҳофаза қилиб, унинг оёқ ости булишига йўл қўймаётганлиги хусусида гапирилмоқда. Совет поэзиясида табиат эъзозланиши, асраб-авайланиши лозим бўлган ҳодиса эканлиги таъкидланмоқда.

¹ Т. Қораев. Уйғун маҳорати. «Фан» нашриётн. Тошкент 1983, 92-бет.

Т. Қораев Уйғуннинг табиат куйчиси бўлишига сабабчи омилни ҳам нотўғри кўрсатади. Эмишки, «Уйғун... табиати кишини ҳайратга соладиган Жанубий Қозоғистоннинг қадимий маърифат ва маданият марказларидан бири бўлган Марки қишлоғида туғилди, болалик йилларини шу ерда кечирди. Урта Осиёнинг Тошкент, Самарқанддек жаннатмакон шаҳарлари қўйнида таълим олди, ҳаёт кечирди ва яшайпти. Мазкур жойларнинг мавзеларига хос гузал табиат манзаралари бўлажак шоирнинг табиатга бўлган муҳаббатини оширишда катта ҳисса қўшди. Ана шу жиҳатдан Уйғуннинг шажиясида (?) табиатга яқинлик, ҳамнафаслик аломатлари мавжуд» (93-бет).

«Табиати кишини ҳайратга соладиган», «жаннатмакон» жойларда туғилмаган, яшамаган ёзувчилар асарларида гўзаллик бўлмайдими? Қор бўронлари тинмайдиган совуқ ўлкаларнинг, жаҳон томи деб аталган Помир сингари тоғликларнинг, бепоён саҳроларнинг ўзига хос гўзалликлари йўқми?.. Абдулла Орипов шоирнинг гўзаллик туйғуси тўғрисида ҳақ гапларни ёзади:

Халқим, тарих ҳукми сени агарда
Мангу музликларга элтган бўлсайди,
Қорликларни макон этган бўлсайдинг,
Меҳрим бермасмидим ўша музларга?

(«Мен нечун севаман Ўзбекистонни».)

Тожи Қораев гоҳи-гоҳида тўғри, ҳаққоний фикрларни ёзади: «Унинг (Уйғуннинг — А. Р.) «Куз қўшиқлари», «Баҳор», «Баҳор ҳақида» каби шеърлари ёзилган 30-йилларда табиатни муҳофаза қилиш масаласи партия ва ҳукуматимиз томонидан ҳозирги кундагидек кун тартибига қўйилганича йўқ эди. Шоир мазкур шеърларида нафақат табиатнинг гўзаллигини эътироф этиш, ундан завқ ва баҳра олиш лозимлигини, балки инсоният келажаги учун уни асраш, авайлаш кераклиги ғоясини ҳам илгари сурган эди»

(97- бет). Тадқиқотчи табиатга инсоннинг турлича муносабатлари, объект ва субъектнинг бир-бирини тўлдирувчи, бойитувчи алоқаларини Уйғун лирикаси мисолида очиши даркор эди. «Уйғун маҳорати» тадқиқотида муаллифнинг катта камчилиги шундаки, у умумадабиётда рўй бераётган жараёнларни тасвирлашдан ўзини тияди. Уйғун шеърятини, шоир ҳаёт йўлидан бошқа нарсани «кўрмайди».

Ўзбек совет поэзиясида табиат гўзаллигини маромига етказиб тасвирлаганлардан бири Миртемирдир. Миртемирнинг поэтик маҳорати ҳақида О. Шарафиддинов, И. Ғафуров, Т. Халилов сингари мунаққидлар кўп ёзганлар. О. Шарафиддинов Миртемир шеърларидаги табиат тасвирини гўзалликнинг «ижтимоий» концепциясига боғлайди: «Миртемир пейзажларидаги гўзаллик янгича эстетик позициялардан идрок этилган гўзалликдир. У фақат япроқларда, қуёш кокилларида эмас, балки совет кишининг иродаси билан ўзгартирилган ўлканинг янгича қиёфасида. Бу фикр «Фаргона» шеърида ҳам, «Аччисой»да жуда ҳам яхши ифодаланган»¹. Адабиётшунос Нуъмон Раҳимжонов Миртемирнинг табиат тасвирига бағишланган шеърларини таҳлил қилар экан, О. Шарафиддиновнинг «янгича эстетик позициялардан идрок этилган гўзаллик» ҳақидаги фикрига суянади. Тадқиқотчи Миртемир поэзиясидаги инсон ва табиат муносабатининг янги-янги қатламларини кўрсатиб, таҳлил қилиб бораверади. Чунончи, у шоир шеърларидаги табиат тасвири билан инсон руҳияти ўртасидаги боғлиқликнинг мураккаб ҳолатини кузатади: «...пейзаж бу ўринда инсоннинг қалб кечинмаларини ифодалаш учун шунчаки бир ёрдамчи функциянигина ўтаётгани йўқ. Ҳар икки омил бир-бирини тўлдирган ҳолда, бири иккинчисининг айнан шу ҳолатдаги моҳиятини очмоқда... Пейзаж ва инсоннинг психологик кечинмалари тенг ҳуқуқ-

¹ О. Ш а р а ф и д д и н о в. Бириччи мўъжиза. Ғафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1979, 268-бет.

қа эга бўлган ҳолда инкишоф топмоқда».¹ Н. Раҳимжонов Миртемир лирикасидаги табиат тасвирининг янгича кўри-нишини очишга интилади. Қизиғи, табиат тасвирида инсон қалби, кайфияти кўзга ташланиб турмайди. У шеър моҳиятидан англашилади: «Миртемир учун табиат сурати-гина эмас, унинг ўзи ва деталлари замиридаги маъно, маз-мун, ички гўзаллик, моҳият кўпроқ муҳимдир. Бу, бевоси-та шоирнинг мақсадларини маълум даражада очиб бериш билан бирга, шоир услуби қирраларини ҳам намоён эта-ди» (70-бет).

Н. Раҳимжонов Миртемир лирикасидаги табиат тасвири инсон раҳиятидаги ҳолатларни ҳаракатда акс эттиришини кўрсатади. Уйғуннинг табиат лирикасида ҳам шу хусусият мавжудлиги айтилади. Тадқиқотда автор Уйғун ва Мирте-мирнинг табиат лирикасини таққослайди, ҳар бир шоир-нинг услубини ёритишга интилади: «Агар Уйғун лирикаси-да пейзаж инсон кечинмалари ва кайфиятига ҳамоҳанг тарзда тасвирланса, Миртемир шеърларида пейзаж ниҳоят-да тиниқ ва содда бўлишидан ташқари, анча ранг-баранг, мураккаб ва сертуғён. Шоир деярли ҳар бир шеърда та-биат кўринишлари ва ҳодисалари замирига яширинган гў-залликни очиб бераркан, инсоннинг ана шу пейзаж вужу-дидаги гўзаллик дунёсига даҳлдорлиги ҳиссини бўрттириб кўрсатади» (75-бет). Н. Раҳимжонов табиат лирикасини синчиклаб таҳлил қилар экан, янгидан-янги ҳулосаларга келади. Китобхон табиат тасвири қанчалик куч-қудратга эгаллигига ишонади, шеърият сеҳрли бир дунёлигига амин бўлади. Зулфия, Асқад Мухтор лирикасини таҳлил этар экан, танқидчи яна шундай ҳулосаларга келади: «Зулфия лирикасида эса, табиатнинг ўзи ижодкор сифатида, яра-тувчи омил сифатида намоён бўлади. А. Мухтор шеърла-рида табиат дунёнинг чексизлигини, вақтнинг шафқатсиз-лигини эслатиб туради; инсон умри билан барча тириклик, моддий оламнинг боғлиқлиги эзулик нуқтасида бирлаша-

¹ Н. Раҳимжонов. Давр ва ўзбек лирикаси. «Фан» нашриёти, Тошкент, 1979, 70-бет.

ди, ҳаётнинг азалийлиги, умрнинг эзгулиги ва гўзаллиги тимсолида гавдаланади» (80—81-бетлар). Н. Раҳимжонов таҳлил ва талқинлари табиат гўзаллигининг янги кўри-нишларини намоён этади. Табиат қанчалик холис, ўз му-раккабликлари фонида тасвирланса, бундай тасвирнинг инсон ҳаёти билан боғлиқлигини англаб етиш жиддийлаш-са, адабиётнинг бадиийлик даражаси шунчалик равшан сезилади. Табиатдаги табиий ҳолатлар, диалектик боғлиқ-ликлар қанчалик чуқур ёритилса, гўзаллик тушунчаси шунчалик аниқлик касб этади. Н. Раҳимжонов шеърларни таҳлил қилар экан, гўзалликнинг янгича кўринишларини юзага чиқаради. Шуни ҳам айтиш керакки, тадқиқотчи-нинг амалий хулосалари назарий асосларига нисбатан қи-зиқарли. Тадқиқотчи табиат тасвири масаласини ёритиш учун К. Маркс ва Ф. Энгельснинг санъат тўғрисидаги қарашларига асосланади.

Танқидчи О. Абдуллаев «Шеърятнинг тиниқ осмони» тўпламида табиат тасвири ҳақида махсус фикр юритади. У классик адабиётда, ўзбек совет адабиётининг Ойбек, Ҳ. Олимжон, М. Шайхзода, Миртемир, Уйғун, Зулфия, А. Мухтор сингари намоёндалари ижодида табиат гўзал-ликлари моҳирлик билан ёритилганлигини таъкидлайди-да, Анвар Ҳожи, Г. Жўраева, Ш. Одил сингариларнинг асарларида табиат ва инсон муносабатлари саёз акс этаётганлиги, гўзаллик даражасига кўтарилмаётганлигини қайд қилади. Ортиқбой Абдуллаев тадқиқоти обзор — адабий жараёнга бир назар характерида ёзилган, «нарса-лар бағридаги яширин ички гўзалликларни нурлантириб кўрсатиш, энг муҳими, ҳаёт қарама-қаршиликларини ифо-далаш, ижтимоий фикрларни олға суриш»¹ қандай давом этаётганлигини кўздан кечиришни мақсад қилиб қўяди.

Иброҳим Ҳаққулов ва Тилак Жўранинг «Табиатдир менинг давомим» суҳбат-мақоласида табиатга эстетик му-

¹ О. Абдуллаев. Шеърятнинг тиниқ осмони. Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1979, 69-бет.

носабатнинг саёзлигидан пайдо бўлган шеърлар танқид этилади. Суҳбатдошлар Н. Нарзуллаев, Э. Охунова, Д. Файзий, Тўлқин, Т. Аҳмаднинг шеърларида табиатдан чин завқланиш ҳисси йўқлигини кўрсатадилар. Суҳбатмақолада Ойбек, Ҳ. Олимжон сингари моҳир санъаткорлар шеърларида табиат ҳамиша ҳаракатда, инсон қалби, руҳи билан узвий боғлиқликда акс эттирилганлиги таъкидланади. Иброҳим Ҳаққулов Ойбек лирикасида севиб ишлатилган юлдуз образи ҳақида нозик кузатишларини баён этади. «Табиатдир менинг давомим» мақоласида бугунги поэзиядаги, хусусан ёшлар шеърлятидаги табиат ва одам муносабатлари ниҳоятда жиддий, изчил боғлиқликда тасвирланаётганлиги М. Солиҳ, У. Азимов, Х. Даврон, Ш. Раҳмон, С. Салимов сингари шоирларнинг шеърлари мисолида кўрсатилади. Хуршид Давроннинг:

Табиатдир менинг давомим,
Туташ эрур бағрим бағрига.
Умрим боғлиқ ою офтоби,
Дарё, дала дарахтларига...—

деган фикри жуда кўп шоирларда турли шаклларда намоён бўлмоқда. Оддийгина ифодаланган фикрда катта маъно бор. Доҳиймиз Қ. Маркс антагонистик жамиятнинг даҳшатларидан бири инсоннинг табиатдан бешиши, одам ва табиатро жарлик пайдо бўлишини назарий жиҳатдан исботлаб берган эди. Фақат коммунизмгина инсон ва табиат ўртасидаги ҳамжиҳатликни пайдо қилишини, тарихнинг кўҳна жумбоғи коммунизмда ҳал бўлишини ёзган эди. Инсоннинг ўз-ўзидан бешиши, табиатдан юз ўгириши хусусий мулкчилик туфайли пайдо бўлади. Коммунизм эса инсонга унинг инсоний моҳиятини қайтаради. Инсондаги инсоний моҳият табиат билан уйғунликни тақозо этади.¹ «Табиатдир менинг давомим» мақоласида совет ки-

¹ Қаранг: Қ. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, том 42. Издательство политической литературы, Москва, 1974, стр. 116.

шисига хос синфий, партиявий муносабат ўз аксини топган. Совет кишиси, хусусан ижодкор фақат ўзини, ўз халқинингина ўйламайди. У она-Ер муаммоларини, эксплуатациядан азоб чекаётган халқлар аламини «Дард дилидаги шодлик» шеърда акс эттиради. Шу ўринда И. Ҳаққулов ва Т. Жўра суҳбатига озроқ қулоқ тутиш мақсадга мувофиқдир:

И. ҲАҚҚУЛОВ: «...Кейинги тажрибаларингизда бошқача пафос — дилга маънос чуқадиган оҳанг ва образлар туғилмоқда. «Чорраҳадаги уй» — янги китобчангиздаги бир шеърда ёзасиз:

У ажойиб, у гўзал кунлар
Сизмай колди иссиқ бағримга.
Қишдан қочган қушлардай улар
Учиб кетди соғинч шаҳримга...
Мен ҳовлиқиб кунларни эмас,
Кунлар берган гулларни олдим.
У ажойиб кунлар-ла эмас,
Саргайган шу гуллар-ла қолдим.

Бу — руҳ сўзи, ниҳоят ҳақиқатни топган маҳзун руҳ олами...»

Т. ЖўРА: «Умуман, шоирни ҳаётда фақат Қувонч ёки фақат Ғам чалғита олмаслиги керак. Шеър — дард дилидаги шодлик. Ғамнинг қувончли нигоҳидир. Чинакам шоир ҳеч пайт на табиатдан, на муҳитдан қониқа олади. Қониққан куниеқ тугайди. Шодликка душман бўлиш — ёвузлик. Инсоний ғамга ҳам. Ер юзиде ҳақсизлик, хўрлик ҳануз эркин кезиб юрибди. Разил, «нонга тўйганда ҳам» кўзи маконга тўймас очофатлар беҳад. Улар бировларнинг қонини сўради. Олис сарҳадларда қандай қирғин-қабохатлар содир этилаётганини эшитиб, билиб турибсиз-ку! Шоир мана шулар учун ҳам ўз этини ўзи ейди. Азобда яшайди» (*«Ёшлик» журнали, 1984, 8 сон. Таъкид бизники — А. Р.*).

И. Ҳаққулов ва Т. Жўра суҳбатларида ўзбек классик адабиётида табиат гўзаллигини акс эттириш, ҳозирги адабиётшунослик ва танқидчилик инсон ва табиат тасвирининг адабиётда ёритилишини чуқур ишламаётганлиги каби масалалар таъкидланади. Суҳбатда классик адабиётда табиат гўзаллигини тасвирлашдаги маъно совет адабиётида борлиқ ва инсон боғлиқлигини очишдаги мазмундан фарқлинишини кўрсатиб ўтсалар дуруст бўларди. Мақолада жиддий бир масалага эътибор берилади. Санъаткор табиатни яхлит бир ҳодиса, ички қонуниятлари мустақкам олам сифатида тасвирлаши жоиз:

И. ҲАҚҚУЛОВ: ...Сизнинг шеърларингизда табиат шoirининг қалби ҳаракатланади. Табиатга ошуфталик — қонингиздаги туйғу:

Емғирнинг ёғишини,
Қўшни аёл сизгир соғишини,
Дарёнинг мавжини,
Илоннинг чипор рангини севаман...

Бу фикрларингиз бизга жўн туюлса-да, самимий эшитилади. Табиат барча гўзаллиги, хунуклиги, ҳарорати ва совуқлиги билан дилингизга киришига шеърхонни ишонтиради»¹.

Табиатни табиий тасвирлаш — гўзалликнинг намоён бўлиш шаклларида бири. Табиат ўзининг ички қонуниятлари, зиддиятлари, кўз илғамас мураккабликлари билан гўзалдир. Яхлитлик, бир бутунлик — гўзалликнинг кўриниши. Сўнгги йиллар совет адабиётида табиат барча мураккабликлари билан акс этмоқда. Чингиз Айтматовнинг «Оқ кема»сидаги Бола доим табиат қучоғида — борлиқдаги нарсалар унинг «ўртоқлари». У катта ҳарсанг, улкан даҳлат, дарё тўлқини, ўт-ўланлар билан бемалол сўзлашди. «Асрга татигулик кун» романида табиат барча мурак-

¹ «Ёшлик» журналі. 1984 йил, 8-сон, 63—64-бетлар.

кабликлари, ички боғлиқликлари билан тасвирланади. Романдаги паррандалар, уй ва ёввойи ҳайвонлар, одамлар табиат қучоғида яшайдилар. Ғайритабиийлик кишиларни ҳам, табиат кучларини ҳам безовта қилиб қўяди. Ёдингиздами, қабристонга яқинлашиб қолганларида осмонга ўт пуркаб турган алланарса чиқиб кетади. Қаттиқ овоз, ўта ёруғ нур тирик мавжудотни эсанкиратиб қўяди. Ёдигей ва бошқа кишиларгина эмас, Қоранор ҳам, Йулбарс ҳам ўзларини панага уришга интиладилар. Чингиз Айтматов асарларида табиатни барча мураккабликлари билан акс эттириш тенденцияси кучаймоқда.

Рус тилида ижод қилувчи ўзбек ёзувчиси Темур Пулатов асарларида табиатни мураккабликлари билан акс эттириш хусусияти адабиётшунос ва танқидчилар томонидан айтилган. Ёзувчи асарларида ижтимоий муносабатларни мужассамлаштирган характерлар кўп. Бу характерлар моҳиятида табиатга яқинлик, уйғунлик алоҳида ажралиб туради. «Бухоролик қайсарнинг саргузаштлари» романида Душан табиатнинг эҳсони сифатида дунёга келади. Ёзувчи табиат фарзанди борлиғига ижтимоий муносабатлар қандай йўллар, қандай мураккабликлар билан кириб бораётганини нозик кузатади. Душан ҳали чақалоқлигидаёқ атроф-муҳитни, ота-онаси, бувисини алоҳида қизиқиш билан кузатади. Бувисининг отасига нисбатан совуқ муносабати, отасининг бепарволиги уни ҳайрон қолдиради. Душан аста-секин ижтимоий муносабатларни борлиғига сингдириб боради. Темур Пулатов қаҳрамони моҳиятини ўзига хос нуқтадан туриб кузатади. Романни ўқир эканмиз, Душан ва бошқа қаҳрамонлар табиат фарзанди эканлигини, характери шаклланаётганлигини кузатамиз. Душан табиат ва ижтимоий ҳаётни ўта синчковлик билан кузатади. Ғойиб чол («Ғойибнинг иккинчи сафари») умри бўйи табиат қучоғида яшади, кишилар билан турли муносабатларда бўлди, уйланди. Ҳаёт шомида Ғойибдаги табиий хислатлар яна фаоллашиб қолди. У туғилиб ўсган жойига кетмоқчи, ўша ерда жон бермоқчи. Ғойиб ўта кам-

гап. Унинг тушунчалари ҳам табиат сингари содда, аynи вақтда ўта мураккаб. Темур Пулатовнинг Нора («Мени ўрмонда чақир»), Алишо («Мутаассир Алишо»), Охун («Кунда-шунда») сингари қаҳрамонларида соддалик билан уйғунлашиб кетган табиий мураккаблик бор. Нора, масалан, эри Анварни, ўгли Маъдини севади. Аynи вақтда у ярадор жангчи Эркинни яхши кўриб қолади. Унда табиий ҳолат билан бурч ўртасида зиддият давом этади. Охун («Кунда-шунда») умрини санъат даргоҳида ўтказди. Лекин у ўз касбидан завқланмади. Ўзгалар ҳам Охунни пайқамадилар. Охуннинг қонида савдогарлик бор эди: бозор ҳаёти унга ёқар, ўзини эркин ҳис қиларди. Лекин Охун ҳақиқий бозорчи, савдогар ҳам бўлиб кетмади. Охун, Алишолар ора йўлда қолган одамлар: улар на жамият ҳаётида ўзларини кўрсата олганлар ва на табиий эҳтиёжларини давом эттирганлар. Бундай кишилар ўта фожиавидир: ижтимоий инсон сифатида мукамалликка эришмаган, ўз қалбига қараб иш кўролмади. «Кунда-шунда» қиссасининг қаҳрамони ҳақида Иброҳим Ғафуров адибнинг ўзбек тилида чиққан «Ғойибнинг иккинчи сафари» (1983) китобига ёзган сўзбошисида шундай дейди: «Охун сут сотувчи хотинларни яхши кўради. У ўзидаги бу интилишни наслий деб ҳисоблайди. Унинг бобоси ҳам сут сотувчи хотинларни яхши кўрган. Охун санъат даргоҳида чуқур илдиз отолмаганидек, бозорда ҳам илдиз отолмайди. «Бу одам ўзини ҳамма ерда бегона ҳис қилади,— деб ёзади Бочаров.— У ҳаётдан тўйиб кетган, у ҳеч бир ишни охиригача етказолмайди, ҳатто қаттиқ яхши кўришга ҳам қобил эмас. У ўтириб қолган йўловчига ўхшайди, у ҳаётдан эмас, ҳаёт унинг ёнидан ўтиб боради. Охун ҳаётда чинакам томошабин».

Темур Пулатовнинг ўзига хос услуби ҳақида кўп ёзилмоқда, баҳслар давом этмоқда. Мунаққид Лев Аннинский «Макон чегаралари» мақоласида Т. Пулатовнинг сирти силлиқ, аммо ички зиддиятларга тўлиқ услуби ҳақида тўхталинади. Ёзувчи фош қилаётибдими ёхуд маъқуллаяпти-

ми — бир қарашда англаб бўлмайди. Охун, Алишо, Нора бир қарасангиз, туппа-тузук одамлар, бир қарасангиз, гуноҳга ботган, ожизлиги сезилиб турган кишилар. Т. Пўлатов асарларида сюжетнинг ҳам, характерларнинг ҳам мураккаб тузилиши диққатни жалб этади. Ёзувчи воқеаларни, қаҳрамонларни ўта холис тасвирлаётгандек туюлади. Лекин холислик моҳиятида ёзувчи муносабати сезилиб қолади.

Танқидчи Владимир Гусев «Табийлик даъвати ва аспидоси» мақоласида ғоят мураккаб масалага жавоб ахтаради. Ҳозирги одамларда табиийлик ва ижтимоийлик, табиий эҳтиёж ва ақл нисбати қандай? Ҳозирги ижтимоий, маданий, индустриаллашиб кетган инсонда табиий хислатлар ўрни сезиладими? Танқидчи Темур Пўлатов, Грант Матвоян асарларини таҳлил қилади. Унинг таъкидлашича, Т. Пўлатов табиат ҳодисаларини четдан кузатмайди, уларнинг моҳиятига «кириб олиб» ҳикоя бошлайди. Темур Пўлатов воқеа, ҳодиса, қаҳрамонлараро табиий болиқликларни моҳирона тасвирлай олади.

Темур Пўлатов ижодида «Мулк» қиссаси алоҳида аҳамият касб этади. Қиссада **кузатувчи нигоҳидан** (таъкид бизники — А. Р.) ўзга фикрловчи куч сезилмайди. Ёзувчи табиатни мураккабликлари билан акс эттиради. Унда ўрганиб қолганимиз — гўзаллик ҳам аниқ сезилмайди. Аксинча, табиатда яшаш учун кураш ҳоким. Қалхат мулкнинг хўжайини. Лекин вақти-вақти билан юксакликка боқади, бургутдан чўчийди. Қалхат чиябўри, юмронқозик, қўнғиз, кўршапалак, калтакесакларни тутиб ейди. Кичик ҳашоратлар ўзини муҳофаза қилишга, айни вақтда, тирикчилик ўтказишга уринадилар. Ёзувчи саҳро тунини калхат тушунчаси билан тасвирлайди. Қалхат тунда, ой тўлишган пайтда маконни айланиб чиқади, ов қилади. Т. Пўлатов табиатдаги ҳаёт, ҳаракат, курашни нозик тасвирлайди. Қалхат ўз ҳаёти давомида қанчадан-қанча қийинчиликларга дуч келди. Айни вақтда ёшлик пайтида мода калхат билан қувончли дамларни ўтказди. Қалхат

фақат тирик мавжудотлар ҳақида ўйламайди. У табиат кучлари — бўрон, зим-зиё тун, ойдин кеча, қуёш қиздирган кунларни ҳам ўйлайди. Бўрон пайтида учиш қийин бўлади. Ўзини бошқариш мураккаб. Калхат қаригани саяин ожизликни ҳис этади. Яқинда янглишиб ёш калхат мулкида ов қилгани учун роса таъзирини еди. У ёш калхатдан хафа эмас, ҳаёт қонуни шу. Ёшлигида ўзи ҳам қанчадан-қанча зўравонликлар қилган. «Темур Пулатов вақтга тобе бўлмаган руҳий-табиий ҳодисаларни уларнинг бирламчи гўзаллиги ва реаллигида ёритишга эътибор беради,— деб ёзди яна Иброҳим Ғафуров.— Ва бизга нотаниш бўлган табиат ва ҳаёт оламларидан ажиб ёрқин, мазмундор, абадийликка дахлдор бўлган қирралар ва қатламлар топади. Калхат қўнғизлар оламида рўй бераётган алдоқчиликлар, ўғриликларни кузатиб туради. Адиб калхатнинг бутун хатти-ҳаракатларини ўткир кўз билан бениҳоя лўнда тасвирлайди».

Темур Пулатов ижоди табиат ва инсон муносабатларини, инсондаги табиийлик ва ижтимоийлик нисбатини чуқурроқ ўрганишни тақозо этади. Умуман, табиат ва инсон муносабати адабиётнинг азалий мавзуи. Адабиётшунослик ва танқидчилик бу масалага ҳамisha жиддий эътибор бермоғи жоиз. Айниқса, кейинги ўн-ўн беш йил давомида адабиётнинг тасвир сфераси кенгайиб, гўзалликни тасвирлаш иштиёқи ортиб борди. Бадиий адабиётда гўзаллик тасвирига эътиборнинг кучайиши, унинг турли кўринишларда намоён бўлиши адабиётшunosлик ва танқидчиликда гўзалликни баҳолаш методи заруриятини келтириб чиқарди. Аксиология - - бадиий адабиётдаги, санъатдаги гўзалликни баҳолаш методлари пайдо бўлгач, гўзаллик объекти, йўналишлари ҳақида чуқур ўйлаб кўриш эҳтиёжи туғила бошлади. Юрий Боров «Талқин ва баҳолаш санъати» китобида гўзалликнинг шаклланишида жуда кўп йўللар мавжуд бўлса-да, уларнинг моҳияти бешта муҳим концепцияда тўла жамланишни таъкидлайди. Мазкур концепциянинг учтаси инсон ва табиат муносабатларига

боғланади. Гўзалликнинг муҳим бир концепцияси К. Маркс томонидан кашф этилган, «гўзаллик қонунларига биноан» принципига асосланган бўлиб, эстетикада гўзалликнинг «ижтимоий» концепцияси сифатида машҳур. Гўзалликнинг беш концепцияси адабиётда ҳаммиша бирдай, баб-баробар давом этмади. Эллигинчи йилларнинг охиригача, эстетика масалалари бўйича қизгин мунозараларнинг бошлангунича гўзалликнинг «ижтимоий» концепцияси асосий, ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди: аслида, одилна йўл тутилди. Марксизмнинг бу кашфи яратувчи меҳнатни, бунёдкорликни тақозо этади, меҳнат жараёнида янги инсоннинг шаклланишини таъминлайди. Совет санъати ва адабиёти, умуман социалистик реализм санъати ҳаммиша гўзалликнинг «ижтимоий» концепциясини байроқ қилиб кўтаради. Ҳозир ҳам гўзалликнинг «ижтимоий» концепцияси санъатимиз, адабиётимизда асосий мавқени эгаллайди. Фарқ шундаки, энди гўзалликнинг инсон ва табиат муносабатларидан келиб чиқадиган концепцияларига санъатшунослик ва адабиётшунослик катта эътибор бермоқда. Табиат куйчиси Уйғуннинг 50-йиллардаги таъқидчиликдан нолиб айтган гапларида жон бор эди. Кези келганда таъкидлаш керакки, ёзувчи Ойбек гўзалликнинг «ижтимоий» концепцияси моҳиятини теран англади. У поэтик асарларидагина эмас, йирик проза асарларида ҳам инсон меҳнати натижаларини кўрсатишга эътибор берар эди. Машҳура Султонованинг «Пейзаж санъати» асарида Дилдор ва Арслонқул образлари тасвирига боғлиқ ҳолда табиат тасвири келтирилади: «Дилдор қуёшда ола-чалпоқ товланган сокин чакалакларнинг охирига етди. Кенг далага, қуёшда олтинланган буғдойзорга яқинлашди. Эчкини дарахтга боғлаб, жилдираб оққан сувга мўъжаз оёқларини солиб салқинда жимгина ўтирди. Зерикди. Дарахтларнинг устидан онда-сонда қушларнинг садоси бир зумгина янгради. Яна оғир жимжитлик чўкарди. Дилдор ён-веридан, ўтлар орасида кўзга чалинган, қўлга базўр илинади-ган гунчаларни қунт билан териб овинар эди».

Шундан сўнг ёзувчи Дилдорни Арслонқул билан учраштиради. Улар гўзал манзараларни кузатмайдилар, томоша ҳам қилиб ўтирмайдилар, балки ана шу табиат қўйнида меҳнат қилиб, кун кечирадилар. «Пейзаж санъати»да олима табиат тасвири орқали характерларнинг очилишини кўрсатиш мақсадида структурали таҳлилдан унумли фойдаланади. Бордию «Навоий» романи оҳанглар уйғунлиги ва характер тасвири нуқтаи назаридан структурали таҳлил этилса, шубҳасиз, меҳнат гармонияси, бунёдкорликдан таралаётган оҳанглар етакчилик қилган бўларди. О. Ёқубов ва П. Қодиров романларида табиат тасвири — қирлар, ўрлар, экин майдонлари, дарёю ирмоқлар тасвири кенг ўрин олган. Қаландар, Бобур сингари қаҳрамонлар табиатнинг табиий ҳолатидан завқландилар.

Гўзалликнинг «ижтимоий» концепциясига алоҳида эътибор берилишига объектив ва субъектив сабаблар туртки бўлди. Аввало, янги социалистик жамиятни, унинг моддий-техникавий пойдеворини вужудга келтириш, чоризмдан мерос бўлиб қолган вайроналик ўрнида янги ҳаётни яратиш истаги, қолаверса, янги тузумнинг янги кишисини тарбиялаш зарурати яратувчи меҳнатни тақозо қилди, «Ҳақиқий гўзаллик ишлаш, яратиш, бунёд этишдир» шиорини келтириб чиқарди. Марксизм-ленинизм классиклари янги, социалистик санъат масалаларини чуқур ёритиб бердилар. В. Г. Белинский, Н. Г. Чернышевский, Н. А. Добролюбов, Д. И. Писарев, Г. В. Плеханов, А. В. Луначарский тадқиқотларида санъатнинг моҳияти, вазифаси ёритиб берилди. Мазкур назарий асосларга биноан санъат ва адабиётда гўзалликнинг «ижтимоий» концепцияси қатори ўзга концепциялар ҳам қарор топиб боравериши лозим эди. Санъат ва адабиёт гўзаллик сферасини кенг қамраб олди. Лекин адабиётшунослик ва санъатшунослик кўпроқ

¹ М. Султонова. Пейзаж санъати. «Фан» нашриёти, Тошкент, 1983, 17- бет.

гўзалликнинг «ижтимоий» концепциясини ўрганиш, ёри-тишга эътибор берди. Бундай бирёқламаликнинг келиб чиқишига пролеткульт, «Левф», «На посту» сингари адабий уюшмалар, РАПП катта «ҳисса қўшди». Бу уюшмалар анъанани инкор этдилар, «йўловчи» ёзувчиларга қарши чиқдилар, санъат назариясини бузиб «талқин» қилдилар. Вульгар социологизмнинг Ўзбекистондаги намояндаси Кашшоф Триғулов: «...Кечки шафақ (оқшом) вақтларини куйлаш... шармандаликдан бошқа нарса эмасдир»,¹ деса, Усмонхон Эшонхўжаев: «Ғайри ҳақиқий унсурлар шеъриятга асос бўла олмайдилар»,² шеърият объекти фақат моддий нарсалардан иборат бўлсин, деган ғояни илгари сурган эди. Шахсга сифиниш ҳам адабиёт ва санъатда янги назарий хулосаларнинг қарор топиб боришига муайян даражада тусиқ бўлди.

50-йилларнинг охирида эстетика соҳасида жиддий илмий-назарий баҳс бошланди. Илмий баҳс «жамиятшунослар» ва «табиатшунослар» ўртасида қизгин тус олди. «Жамиятшунослар» гўзалликнинг «ижтимоий» концепциясини асосий, ягона қоида сифатида ёқладилар, инсон ҳукмидан ташқаридаги гўзалликни «кўришни» истамадилар.

Инсон меҳнати, фаолиятининг ижтимоий мазмунини улуғлаш «жамиятшунослар» концепциясининг рационал мағизи. Ижтимоийлик санъатнинг моҳияти бўлган, шундай бўлиб қолади. К. Маркс, Ф. Энгельс, В. И. Ленин санъатининг ижтимоий моҳиятини алоҳида таъкидлаганлар. Ижтимоийликни тушуниш, талқин қилишда мураккабликлар вужудга келган. Ҳозирги пайтда эса адабиётшунослик вульгар социологизмнинг иллатларини рўй-рост кўрсатиб, вульгарликда айбланган олимлар қарашларини синчиклаб ўрганмоқда.

«Табиатшунослар» гўзалликни тушуниш сферасини кенгайтириш учун курашдилар. Улар гўзалликнинг «иж-

¹ «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1928 йил, 4 июль.

² «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1927 йил, 27 июнь.

тимоний» концепциясини инкор қилмаганлари ҳолда, табиат гўзалликлар манбаи эканлигини, инсон биологик ҳодиса сифатида табиат билан боғлиқлигини, унинг таркиби эканлигини таъкидладилар. «Жамиятшунослар» ҳам, «табиатшунослар» ҳам баҳс жараёнида қизишдилар, нотўғри қарашларни ҳам баён қилдилар. Академик М. Б. Храпченко «Бадий образ уфқлари» китобидан ўрин олган «Эстетик ва бадий бойликлар» тадқиқотида эстетика соҳасида давом этган баҳсга, «жамиятшунослар» ва «табиатшунослар» қарашларидаги бирёқламаликларга махсус тўхтади. Чунончи, санъат спецификаси ҳаётдаги оддий, ҳатто хунук воқеа, ҳодисалардан гўзаллик барпо этишни тақозо қилишини мисоллар билан кўрсатади.

Табиат гўзал, инсон меҳнатининг натижаси гўзал. Лекин санъаткор фақат гўзалликларни акс эттирмайди. Бадийлик ҳар қандай хунукликни тасвирламасин, барибир, гўзаллик яратади. Кўринадики, санъат ва адабиётда гўзалликнинг кўринишлари, вужудга келиш йўллари турлича. Санъат ва адабиётдаги гўзалликларни баҳолаш зарурати пайдо бўлади. Бадий асарга гносеологик, маданий-тарихий, маданий-қийёсий ёндашиш, генетик, биографик ўрганиш қанчалик зарурий бўлса, уни баҳолаш шунчалик муҳим вазифага айланди. Эстетикада гўзалликларни баҳолаш назарияси — аксиология муҳим ўрин эгаллади. Аксиология назариясининг чуқур асосланишида эстетика соҳасидаги баҳс муҳим аҳамият касб этди. Аксиология назариясини асослаган олимлар бевосита ёхуд бавосита эстетика соҳасидаги баҳсда иштирок этдилар. Гўзалликни тасвирлаш сферасининг кенгайиши санъатнинг янги турларининг кенг ривож топишига имкон берди. Хусусан, ҳозирги ҳаётимизда дизайн санъати кенг ўрин эгалламоқда.

Олтмишинчи йиллардан эътиборан эстетик ва бадий бойликларни баҳолаш масаласига жиддий эътибор берадиган бўлди. Бадий асарнинг умумбашарий қиммати, гуманистик моҳияти баҳолаш мезонида бош ўлчов сифатида олинади. Баҳолаш қоидалари, принцип ва мезонлари

ҳануз мукамал ишланган эмас. Адабиётшунос Дмитрий Михайлович Урнов бу проблема билан бизда анча кечикиб шуғуллана бошланганлиги сабабли шошилиш иш кўришга, баъзан айрим тўсиқларни, ўткинчи гина-кудуратларни йўл-йўлакай бартараф этиб боришга тўғри келаётганини ёзади. Биз мутахассислардан муайян асар баҳосини дарҳол билишга шошилаемиз. Аксиологиямиз эса, шаклланиш жараёнини бошдан кечириётганлиги сабабли, кўпинча бизнинг эҳтиёжларимизни қондира олмайди. Биз ҳам асарларни баҳолаб боришимиз, ҳам аксиология назариясини бойтишимиз жоиз.¹

Баҳолаш — бадий асарга ёндашиш методигина эмас. Шунингдек, асарни таҳлил қилиш йўлларида бири ҳам эмас. Баҳолаш — бадий асарга турлича ёндашишлар, таҳлилнинг ҳар хил шаклларида унумли фойдаланиш туфайли келиб чиқадиган натижа, умумлашма хулосадир.

Ижтимоийлик асар моҳиятига сингиб кетганидек, баҳо ҳам асардаги ҳужайралардан, образлардан, оҳанглардан, характерлар тадрижи, улар ўртасидаги курашлару руҳий ҳолатлардан, қисқаси, бадий асарнинг бутун борлигидан келтириб чиқарилади. Баҳолашда алоҳида асарнинг ўзигина эмас, ёзувчининг ижод йўли, адабий жараён, адабий-тарихий муҳит ҳам ҳисобга олинади.

Аксиология совет адабиётида турли даврларда яратилган асарларни, адабий жараёни баҳолаш имконини беради. Баҳолаш мезонлари эса адабиётшунослик ва танқидчиликнинг тараққиёт даражасини ҳам кўрсатади.

II

✓ Эстетик бойликлар ҳаётнинг ривожланиши, ўсиш-ўзгариши жараёнида вужудга келиб, турли ҳолатларда намоён бўлади. Гўзаллик фақат табиат эҳсони сифатидагина

¹ Д. М. Урнов. Литературные произведения в оценке англо-американской «новой критики». Издательство «Наука», Москва, 1982, стр. 114.

кўринса, ҳаёт унчалик завқли, фусункор бўлмас эди. Гўзаллик асосан инсонлар томонидан яратилади, бадий қиммат сифатида юзага келади. Инсон қайси ишга қўл урмасин, гўзаллик қонунларига биноан бунёд этади. Санъат эса гўзаллик яратишни асосий мақсад қилиб қўяди. «Марксча-ленинча эстетика гўзаллик санъатнинг зарур шарти эканлигини, гўзалликсиз санъатнинг йўқлиги ва бўлиши мумкин эмаслигини уқтиради».¹

Бадий бойлик яратишда санъаткорнинг истеъдоди, дунёқараши, зеҳни, жасорати, қўйинг-чи, инсон сифатидаги барча хислатлари муҳим аҳамиятга эга. Бадий қиммат ижодкорнинг санъат олдидаги масъулиятни ҳис қилиши ҳам беқиёс аҳамиятга молик. Шундай санъаткорлар бўлганки, улар ҳаётни ҳаққоний акс эттириш йўлидан оғинмай бориб, ўзларининг ижтимоий, синфий манфаатларига зид йўл тутганлар. Ҳақиқий санъаткор умуминсоний ғояларни, ҳаётнинг объектив тараққиётини ҳаққоний ифодалашни муқаддас бурч деб билади. Санъаткор ўз даврининг кишисидир. Санъат асарида ижодкорнинг синфий, партиявий позицияси аксини топади. «Санъатнинг моҳияти, ривожланишидаги йўналишлар ва жараёнларни тўғри тушуниш учун, даставвал, давр, жамиятнинг иқтисодий-ижтимоий ва сиёсий асосларини ўрганиш зарур. Марксизм-ленинизм муайян давр санъатини ўша давр ижтимоий муносабатлари доирасидан четда ўрганиб бўлмайди, деб таъкидлайди. Шу билан бирга, ҳар бир давр прогрессив санъати олдинги даврлар илғор санъат анъаналарини қабул қилиб олади ва ривожлантириб давом эттиради» (ЎзСЭ, 9-том, 510-бет).

Ҳақиқий санъаткор ҳамиша ўз қарашлари, ғояларини барқарор этиш йўлида курашади. Инсоният тарихида тор синфий, ижтимоий манфаатлар йўлида оқни қора, ноҳақликни адолат сифатида талқин қилувчи турфа хил назариялар ҳам кўп бўлган.

¹ Ўзбек Совет Энциклопедияси, 9-том. ЎзСЭ Бош редакцияси, Тошкент, 1977, 510-бет.

Бадий бойликларни талқин этиб, баҳолаганда улар замиридаги гуманистик моҳиятга эътибор қаратилади. Санъат асари борлиқни ички мураккабликлари билан тасвирлайди, инсоннинг ижтимоий муҳит, жамият билан кўп томонлама алоқаларини ёритади. Ҳар бир етук асарда инсонийлик масаласи, ҳаётини муаммолар ўзига хос тарзда ифодаланади. **△**Адабий-бадий танқид ҳақиқий санъат асарини баҳолашда жўнликка, саёзликка йўл қўймаслиги керак. Шундай ҳоллар ҳам учрайдики, ҳақиқий бадий бойликлар юзаки, бирёқлама талқин қилиб баҳоланади. Санъат асари баҳоланаётганда унга масъулият, илмий жиҳатдан ҳар томонлама ёндашиш жоиз. Бирёқлама муносабат санъат асарини жўнлаштириб қўйишга, ижодкорни эса бадном этишга олиб келади. Ҳақиқий санъат асаридаги гоя ниҳоятда чуқур, гуманистик моҳият асосли бўлади. Санъаткор ҳаётдаги хунук ҳодисаларни тасвирлаш орқали ҳам гўзаллик яратишни мумкин. Улим, ҳаётдан кўз юмаётган инсон ҳолатини тасвирлаш мароқли иш эмас. Лекин санъаткор шундай ҳолатларни тасвирлаш орқали ҳаётнинг азалий, бадий қонуниятларини ифодалайди, инсонни мангу ҳақиқатларга кўникишга ундайди. **!«Санъатдаги гўзалликни қандай тушуниш керак?»**— дейди **Абдулла Орипов «Совет Ўзбекистони санъати»** журналининг анкета саволларига жавоб бериб.— Бир вақт мен Тбилисда машҳур грузин rassomi Пиросманининг кўргазмасида бўлдим. У ерда шундай бир асар бор эди. Гоят момик жунли, қоп-қора кўзлари тақдирга тан бериб жовдираб турган қуённинг биқинига бургут тирноқларини ботириб турибди. Панжа ботган жойлардан қипқизил қон тирқираб оқаётир. Бир қарашда даҳшатли манзара. Асарда кишига юпанч бағишлайдиган бирон нарса кўринмайди. Лекин у ерда табиатнинг абадий ва шафқатсиз қонунияти акс этган. Асар сифатида биз уни ҳам гўзал деймиз, теран таҳлика остида уни томоша қиламиз. Ахир, ажал қўлида бизнинг ҳам аҳволимиз ўша қуённикидан афзал эмас-ку» (1984 йил, 1-сон).

Санъат асари китобхон (томошабин) руҳига таъсир этади, ундаги мудроқ туйғуларни ҳаракатга келтиради, ҳаёт, кишилар ҳақида чуқурроқ ўйлашга ундайди. Машҳур нейрохирург, донишманд Н. Амосов асарларини ўқиганда китобхонни «теран таҳлика» чулғаб олади. Олим-ёзувчи китобхонни ўлим ва ҳаётнинг кўз илғамас чегарасида олиб юради: ўлим билан олишаётган одам ҳолатини, ажалнинг тантанасини шунчаки, ўртанмасдан кузатиш мумкин эмас. Ёзувчи асарларида китобхонга таскин, далда берадиган қандайдир руҳ бор. Тириклар ўлимга қарши бир жон, бир тан бўлиб курашадилар. Инсонни ўлим чангалидан юлиб олган оқ халатли кишиларнинг қувончи ҳақиқий гўзаллик сифатида китобхонни ром этади. Ўқувчида ҳаёт ва ўлим чегарасининг фидойи посбонларига нисбатан улуғ меҳр уйғонади: энг мушкул пайтларда суянчиқ бўла оладиган кишиларнинг борлиги китобхон кўнглини кўтаради.

Эстетик бойлик деганда табиат эҳсони, табиий гўзалликлар тушунилса, бадий бойлик деганда ҳаётдаги турли воқеаларни (ҳатто хунук ҳодиса, ҳолатларни) тасвирлаб гўзаллик яратиш тушунлади. Бадий бойликда санъаткорнинг истеъдоди, гўзаллик туйғуси, қалб саховати муҳим аҳамиятга эга. Чин истеъдоднинг бағри кенг бўлади. Санъаткор воқеа-ҳодисалар моҳиятидаги гуманистик асосни чуқурроқ англайди. Санъаткорнинг ақл-идроки, мантиқ кучининг зўрлиги воқеа-ҳодисалардаги мазмуннинг тўлароқ ёритилишига имкон беради. Абдулла Қодирӣ «Ўтган кунлар» романида «тарихимизнинг энг кир, қора кунлари»ни тасвирладим, деб ёзади. Лекин китобхон романи ўқиганда унинг қалбида ғашлик, маъюслик эмас, покизалик, ҳаётга, кишиларга меҳр туйғуси кучаяди. Ёзувчи бунга қандай эришди? Ундаги санъаткорлик сеҳрининг сирини қандай изоҳлаш мумкин?

Бизнингча, биринчидан, ёзувчи қора кунларни нурли замонда туриб тасвирлади. Ҳаётдаги революцион руҳ, истиқболга элтадиган йўлнинг аниқ, тўғрилиги ёзувчига

катта куч бағишлади. Иккинчидан, асарнинг асосий қаҳрамонлари ҳаётни яхшилашни, зулмат дунёсига қайси тарафдан нур кириб келаётганини англайди. Хусусан, Отабек онгининг ёришишида Шамайда кўрган-билганлари муҳим аҳамият касб этади. «Отабек—ўз даврининг илғор кишиси,—деб ёзади Иззат Султонов,—у мамлакат ва халқ тақдирини ўйлайди, феодал зулмнинг ҳалокатли эканини кўриб, ундан халос бўлиш йўллари ахтаради ва замонаси кишиларининг кўпчилигига хос бўлган миллий ва диний чекланганлик иллатини енгиб, ижобий намунани «ёт халқ»дан, нисбий прогрессив идора усулидан топади».¹ Қизиқ, роман тадқиқотчилари Отабек характеридаги мана шу жиҳатга етарли эътибор бермайдилар. Кумушдан айрилгач, Отабекда зулмат дунёсига нафрат янада кучайди. Демак, унда нурга интилиш, Шамайда кўрганларини қўмсаш пайдо бўлмадими? Мантиқан у қалбнинг майли билан қачонлардир кўрган жойларига интилиши мумкин.

✦ «А. Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романида тасвир объектига нисбатан автор позицияси «ноаниқ, ҳаттоки, хато эди», деган фикрни Отабек ўлими билан боғлиқ моментдан излаш, шунгагина таяниб қолиш тадқиқотчини тор рамкага солиб, чегаралаб қўйиши ўз-ўзидан аниқ,— дейди адабиётшунос Урол Носиров.— Отабекнинг сўнгги қисмати ҳақидаги хабар Юсуфбек Ҳожининг таниши томонидан ёзилган мактубда хабар қилинган. Тўғри, мактуб бир восита. Уни ўзгартириш ҳам мумкин эди. Аммо мактуб шу ўринда тарихий факт—ишонтириш воситаси сифатида қаралади. Бунинг устига, автор Отабекнинг русларга қарши курашини ёқлаш ё ёқламаслигини, шу орқали русларга муносабатини белгилашда Отабек қайси русларга қарши курашди деган саволга жавоб топишга тўғри келади»².

¹ Ўзбек Совет Энциклопедияси, I-том. ЎзСЭ Бош редакцияси, Тошкент, 1971, 21-бет.

² У. Носиров. Ижодкор, шахс, бадий услуб, автор образи. «Фан» нашриёти, Тошкент, 1981, 150—151-бетлар.

Отабек, ўз даврининг илғор, ўқимишли, маданий кишиси сифатида замонасида рўй бераётган ўзгаришларни диққат билан кузатган, албатта. Романи ўқир эканмиз, Отабек характерида маърифатга, маданиятга интилиш аниқ сезилади. Унинг қандай шароитда ҳалок бўлганлиги масаланинг моҳиятини белгиламайди. Абдулла Қодирий тарихимиздаги мушкул кунларни тасвирлар экан, Отабек, Кумуш, Зайнаб, Уста Олим, Юсуфбек ҳожи сингари кишилар қалбидаги инсонийлик нури зулмағни ёритишга қодирлигига ишонди. Романда ёзувчининг гуманизми ижобий, айни вақтда ижтимоий муҳитнинг қурбони бўлган қаҳрамонлар қалби, фаолияти орқали ифодаланади.

Абдулла Қодирий янги замонда туриб халқ тарихидаги қора кунларни тасвирлаган бўлса, Абдулла Қаҳҳор «Сароб» романида янги тузумнинг соғлом танасидаги иллат, миллатчилар тўдасининг қора ишларини бадий гавдалантиради. Китобхон Салимхону Мухторхон, Муродхўжа сингари кимсалар орасида сиқилиб, ўзини қўярга жой тополмай қолади. Саидийнинг аста-секинлик билан маънавий ҳалокат томон бориши китобхонни қийнайди. Лекин асарда янги тузум қудратини ҳис қилиш, барпо этилаётган янги ҳаёт, янги инсонлар шижоати гўзаллик бўлиб, нур бўлиб, ўқувчи борлигини чулғайди. Унда ички таскин, янги тузумда яшаётганлигини, бахтиёрлигини ҳис қилиш туйғуси ўсади. Биз хунук деб атаётган воқеалар синфий нуқтаи назардан, марксча-ленинча эстетика нуқтаи назардан баҳоланмоқда. Кези келганда таъкидлаш керакки, аксиология синфий муносабатларни ҳам қамраб олади, изчил партиявий позицияни такозо этади.

Шундай ҳодисалар бўладики, гўзаллик билан хунуклик бир нуқтада туташади: бири иккинчиси билан қўшилиб кетади. Шоир Хуршид Даврон шеърларида кам учрайдиган зиддиятли характер яратди. Унинг «Верешчагин» шеърларида чоризм қўшинлари сафида Урта Осиёга кириб келган солдат ва санъаткор тасвирланади:

Кўзлари олдида қотар абадий:
(Бу балки виждоннинг ўлмас муждаси)
Милтиқлар тигига санчилган митти —
Қонларга бўялган гўдак мурдаси.

Ахир, унинг ўзи — мусаввир?— Солдат?—
Самарқанд минорини энг тепасидан
Пастга улоқтирди бир ўспиринни,
Қулоғи том битиб фарёд сасидан.

Балки шунинг учун тунлар Исога
Ёлвориб, сизгиниб, ёш тўлиб кўзга,
Уруш майдонларини эгаллаб олган
Қузғунлар тўдасин чизар у бўзга.

В. В. Верешчагин ўз суратларида ҳақиқатни ҳаққоний акс эттирган рассом сифатида машҳур бўлди. Бу — ижодда инсон ўзини енга олганлигини кўрсатади. Рассом асарларида гўзаллик ҳамиша зўрлик, хўрликдан устун келиши тасвирланади.

Бадий ижодда гоҳо кутилмаган ҳолатлар рўй беради. Ёзувчи эзгу ният билан асар ёзишга, даврнинг етук тенденцияларини улуғловчи, ижобий характер яратишга киришади. Лекин асар, ёзувчи истагига зид равишда, хунукликни, инсон руҳини чўктирадиган жиҳатни акс эттиради. Танқидчи Норбой Худойберганов Мирмуҳсиннинг «Дегрез ўғли» романи ҳақида бундай ёзади: «Албатта, социалистик реализм, коммунистик партиявийлик ижобий қаҳрамоннинг хатоларга йўл қўйиши, гоҳида ҳатто сўнгсиз оҳ-воҳлар «қаъри»га тушиб қолиш мумкинлигини инкор этмайди. Аммо ҳар қандай шароитда ҳам ижодкор образларнинг хатти-ҳаракатлари, фаолиятлари, изланишларини ҳақиқат асосида баҳолашга ва тасвирлашга мажбурдир. «Дегрез ўғли»да эса қаҳрамонни ўраб олган шарт-шароит, муҳит ҳам, қаҳрамоннинг хатти-ҳаракатлари ҳам айрим ҳолларда қора бўёққа чаплаб ташланади.

Турмуш қийинчиликлари ҳаддан ташқари муболағалаштириб баён этилади»¹. Бугина эмас, «Дегрез ўғли» романида кишилар психологиясида асрлар мобайнида ўрнашиб қолган, тўғрилигига мутлақо шубҳа уйғонмайдиган тушунчалар инкор қилинади. Масалан, асардаги Арслоннинг гоҳи фикрлари ғайритабиийлиги билан китобхоннинг гашига тегади. Қисқаси, автор ва қаҳрамон илгари сураётган баъзи қарашлар китобхон норозилигига сабаб бўлади. Хусусан, Арслон инсонларни йиртқичга чиқариб қўяди, чунки улар гўшг ейдилар. Ўзича инсонларни йиртқичликдан қутқариш йўллари «ўйлайди»: «Агар менинг гапимга ҳамма қулоқ солса, мен, инсон катта ва ақлли жониворларни сўймасин, балиқ есин, деб фармон берардим». Танқидчи Н. Худойберганов мазкур ғайритабиий «фармон»га муносабат билдириб ёзди: «Бир лаҳза Арслонга хайрихоҳлик билдириб, «Майли, мол ёки қўй гўштини емасдан, балиқ билан кун кўрайлик, шундай қилсак инсонийлигимизга доғ тушмас-а?»,— деяйлик, бироқ балиқ жонли жонивор эмасми? Нега энди қўй ёки мол увол бўлади-ю, балиқни аямаслик керак» (36-бет). Мирмуҳсин романининг турли бобларида «илон тўғрисида жуда кўп сўзланади: у қаҳрамон билан қаҳрамон у билан қиёсланади» (37-бет). Бироқ бир савол туғилади: бу ҳақда нима учун алоҳида сўз очаётир? Муаллиф қандай ғоявий-бадиий мақсадни кўзлаган?

Майдалик майдаликни келтириб чиқаради. Ёзувчи салмоқли ғоя, кучли эҳтиёж туфайли эмас, фақат ёзишим керак, деб ўйлагани учунгина асар ёзса, ҳеч қачон катта улуғвор ғояларни ифодалай олмайди. Санъаткор ўз масъулиятини ҳис этиши, авлодлардан-авлодларга мерос бўлиб ўтадиган, инсонни ҳамиша эзуликка, покликка ундайдиган асар ёзишни мақсад қилиб қўйиши зарур. Чингиз Айтматовнинг «Асрга татигулик кун» романида қушлар, уй ҳайвонлари, ёввойи ҳайвонлар образлари жуда кўп

¹ Н. Худойберганов. Чўққилар чорлайди. Мақолалар. Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1975, 39-бет.

қаҳрамонлар ўшалар қуршовида яшайдилар. Роман қаҳрамонлари яшайдиган шароит, шаҳар кишиси нуқтаи назаридан қаралса, кўнгилдагидек эмас. Лекин Чингиз Айтматов романида инсон борлигини чулғаб оладиган улуғворлик, катта маънодаги гўзаллик бор. Мана шу юксак ғоявийлик нуқтан назаридан қарасак, табиатдаги ички боғлиқликни — инсонлар, жониворлар, ўсимликлараро бирликни ҳис этамиз. Қизиқ, мана шу яхлитликдан манқурт Собитжон, манқуртлашиб кетган қозоқ офицери, Қуттибоевнинг терговчиси ва яна баъзиларгина ажралиб қолади. Санъатдаги гўзаллик деганда улуғвор, умумбаший ғоя тушунилади. Ўзбек прозасида яратилган баъзи асарлардаги майда-чуйда масалалар тасвири китобхонни бездиради. Танқидчи Бердиали Имомов Шухратнинг «Бир кеча фожиаси» қиссасидаги мантиқсизликларни, майдаликларни таҳлил қилар экан, шундай хулосага келади: «Шу тариқа Шухрат бир кеча негиздан келиб чиқувчи фожеани ижтимоий аҳамиятли негизда (бусиз фожеа йўқ) реалистик ва ишонарли акс эттира олмаган. Унинг персонажлари индивидуал сифатлардан холи бўлмасалар-да, даврнинг илғор ахлоқий-ижтимоий негиздан ажралган, нотипик индивидларга айланиб қолган. Қиссанинг ғоявий-мафкуравий йўналишига давримизнинг етакчи нафаси, руҳи нур ташлаб турмаганлиги турмушдаги салбий кўринишларни, қора доғларни персонажлар қисматиға натуралистик тарзда ёпиштира беришда ҳам яққол бўртиб туради» («Шарқ юлдузи» журнали, 1978, 1-сон). «Бир кеча фожеаси» қиссасида китобхон диққатини тортадиган саргузаштлар бор. Буни Бердиали Имомов таъкидлаб ўтади: «...асар қизиқиб ўқилади. Борди-ю, бадиий асарнинг қизиқиб ўқилиши билан иш бита қолса, олам гулистон эди».

Китобхон олдида масъулият ҳис этмаслик, ёзувчилик бурчи ҳақида ўйлаб кўрмаслик бадиий қимматға эга бўлмаган «асар»ларнинг туғилишиға олиб келади. Танқидчи Матёқуб Қўшжоновнинг «Давр талаби ва ижод масъу-

лияти» мақоласи бадий қимматга эга бўлмаган «роман» ҳақида. Эътибор беринг, танқид жанрлари бадий асарни баҳолашга хизмат қилади. Танқидчи, одатда асар таҳлили орқали ёзувчига муносабат билдиради. Хўш, бадий қимматга эга бўлмаган «асар» ҳақида қандай ёзиш керак? Танқидчи бадийликдан маҳрум асар ёзган одамнинг ўзига мурожаат қилади: Иброҳим Раҳимга очиқ хат йўллайди. Мазкур мақола ўзбек танқидчилигида воқеа бўлди, ижод масъулиятини унутганларни сергаклантирди. М. Қўшжонов одоб билан «Одам қандай тобланди?» бадий қимматга эга бўлмаган романлигини илмий асослади, ёзувчигагина эмас, оддий китобхонга ҳам бадий қимматга эга бўлмаган асарни ҳар томонлама кўз-кўз қилди. Ҳақиқий ёзувчилар инсонни, бадий гўзалликни севишга, қадрлашга ўргатадилар. Маданиятли одамлар санъат асарини тушунишга, ундан ҳузурланишга интиладилар. «Агар сен санъатдан ҳузур қилмоқчи бўлсанг, у ҳолда сен бадий маълумотли киши бўлишинг керак. Агар сен бошқа кишиларга таъсир кўрсатмоқчи бўлсанг, у ҳолда сен бошқа кишиларни чиндан ҳам рағбатлантирувчи ва олға силжитувчи киши бўлмоғинг лозим»¹ деб ёзган эди К. Маркс. Санъаткор ва китобхон не-не машаққатлар чекиб интилаётган буюк гўзаллик манзилини бадном қилиш маданий шаклдаги жиноятдан бошқа нарса эмас. Очиқ хат муаллифи ёзади: «Такрор айтаманки, асар яратиш осон эмас. 100 томга яқин асар ёзган Лев Толстой кунга бир-икки бетдан битар экан, уни ҳам бир неча бор кўчирмаса тинчимас экан. Ахборот тариқасида асар ёзиш унча қийин бўлмаса керак! Бу ҳилдаги ахборотларни 10—15 бетлаб ёзиб ташлаш ҳеч гап эмас! Ўз-ўзидан савол туғилади. Бунча шошилишнинг нима кераги бор?!

«Асарни шошиб ёзибсиз», дейишга асосим бор. Гап ҳаёт воқеликларини психологик таҳлилсиз, ахборот йўли

¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс санъат тўғрисида. Икки томлик, 1-том. «Ўзбекистон» нашриёти, Тошкент 1975, 162-бет.

билан берилишидагина эмас. Асарингизнинг кўпгина ўринларидаги бундай маълумотлар ҳақиқатга тўғри келмайди. Бинобарин, китобхонни ишонтирмайди, оқибатда унинг сиздан, фақат сиздан бўлса майли эди, балки бутун адабиётдан ихлоси қайтади»¹ (таъкидлар бизники—А. Р.).

Матёқуб Қўшжоновнинг бадиий қиммат учун бошлаган дадил ҳаракати танқидчиларни руҳлантириб юборди. Бадиий заиф асарлар ҳақида Озод Шарафиддиновнинг мақолалари ёзилди². Норбой Худойберганов «Илдизлар ва япроқлар»ни асосли таҳлил қилди³. Акрам Каттабековнинг Х. Ғулумнинг «Машраб» романи ҳақидаги фикри («Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси) босилди.

Адабий танқид ғоявий-бадиий савияси паст асарларни қанчалик асосли танқид қилса, ҳақиқий бадиий қиммат даражасига кўтарилган асарларни шунчалик юксак баҳоламоғи лозим. «Биз кейинги йилларда танқидчилигимиз жуда ривожланиб кетгани ҳақида фахр билан гапирамиз. Ҳақиқатан ҳам шундай. Лекин баъзи конкрет масалаларни олганимизда ҳали танқидчилигимизнинг адабиёт олдига қарзи жуда катта экани аён бўлади. Бу, айниқса, поэзия ва танқид масаласида яққол кўринади.

Адабий танқиднинг асосий вазифаларидан бири адабиётимиз ютуқларини тарғиб қилишдир. Хўш, танқидчилик поэзияга нисбатан зиммасидаги шу вазифани ўтаётими? Деярли йўқ! Афсуски, ҳанузга қадар Ғафур Ғулум, Ҳамид Олимжон, Шайхзода каби шоирларнинг шеърятга қўшган ҳиссалари аниқ ва мукамал очиб берилганича

¹ М. Қўшжонов. Ижод масъулияти. Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1981, 229-бет.

² О. Шарафиддинов. Талант — халқ мулки. «Еш гвардия» нашриёти, Тошкент, 1979.

³ Н. Худойберганов. Сени ўйлайман, замондош. Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1983, 254—273-бетлар.

йўқ»¹. Ўзбек танқидчилигида деярли барча асарлар ўз баҳосини олмоқда. Лекин баҳолашда ҳам баҳолаш бор. Баъзи тақризларда адабиётимизнинг ютуғи бўлган асар фақат мақталади. Холбуки, яхши асарни қуруқ мақташ эмас, балки холис, атрофлича таҳлил этиш керак. Шуни қатъий айтиш зарурки, етук асарларимизни совет адабиёти контекстида, ҳатто жаҳон адабиёти асарларига қиёсан баҳолаш фурсати аллақачон етган. Одил Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси» романи совет танқидчилигида юксак баҳоланди. Бу асар ҳақида ўз муносабатини билдирмаган ўзбек танқидчиси қолмади ҳисоби. Бу — яхши. Лекин «Улуғбек хазинаси» тарихий романчилик силсиласида чуқур ўрганилдими? Роман ҳақида умумиттифоқ танқидчилиги тан берадиган даражадаги тадқиқот ёзилдими? Танқидчи Пирмат Шермухамедов П. Қодировнинг «Юлдузли тунлар» романини умумсовет адабиётидаги тарихий романлар қаторида баҳолашга ҳаракат қилди. Роман ҳақидаги мулоҳазаларини яқунлаб, олим ёзади: «Пиримқул Қодировнинг «Юлдузли тунлар» романи ўзбек тарихий прозасида ўзига хос ўрин эгаллайди. Маълумки, Ойбекнинг «Навойи», Сергей Бородиннинг «Самарқанд осмонда юлдузлар», Одил Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси», Мирмуҳсиннинг «Меъмор», Явдат Илёсовнинг «Морбоз» (Умар Хайём) романлари, Миркарим Осимнинг қисса ва ҳикояларида халқимиз ўтмишида ёрқин из қолдирган тарихий сиймоларнинг ҳаёти муайян даражада ўзининг бадий аксини топган.

Пиримқул Қодировнинг «Юлдузли тунлар» романи ҳам ўзбек тарихий-биографик романлари галереясини бойитувчи яхши асарлардан бири сифатида халқимизга манзур бўлди»². Бадий қимматга эга асарни жаҳон адабиё-

¹ О. Шарафиддинов. Талант — халқ мулки. «Ёш гвардия» нашриёти, Тошкент, 1979, 122-бет.

² П. Шермухамедов. Пиримқул Қодиров. Адабий портрет. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1983, 99-бет.

ти, Иттифоқ ёки бир миллий адабиёт миқёсида, масалан, тематик жиҳатдан, жанр нуқтаи назаридан ва ҳоказо мезонлар асосида баҳолаш мумкин. Алоҳида асарни бадий қиммат сифатида баҳолаганда уни яхлит система ҳолида олиб қараш асосий шартдир.

Бадий асарни яхлит система тарзида баҳолаш ундаги кўз илғамас, ҳис-туйғу орқали англашиладиган томонларни ҳам назарда тутишни тақозо этади. Бадий асардаги оҳанг товланишлари, ранглар жилоси, нозик ички боғланишларга албатта эътибор бериш лозим. Бадий қимматни система сифатида баҳолаш танқидчиликнинг вазифаси деб олсак, ҳали танқидчилигимиз асарни бир бутун ҳолда текширишдан анча йироқлигини англаб етамиз. Мазкур система адабий таҳлилнинг изчил принципларини юзага чиқаради. Баъзилар адабий танқидда ҳар ким ўзича иш тутади, ўйлаганини ёзаверади, деб ўйлаши мумкин. Аслида, ҳар бир асарнинг ўз қиммати, ўрни бор. Мана шу қимматни аниқлаш йўлини топгунча танқидчи изланади, машаққат чекади. Бадий қиммат «калити» топилгач, иш осон кўчади, муҳими, тўғри йўлдан бораётганлиги танқидчини руҳлантиради. В. Г. Беллинский асар руҳини уқиб, бадий қимматни белгилагач, эркин мушоҳадага берилар, таҳлил этилаётган асар баҳонасида жуда кўп масалаларни ўртага қўяр эди. Бадий қимматни тўғри аниқлаш йўлининг топилиши асар ҳақида узил-кесил хулоса чиқариш, деган гап эмас. Ҳар бир танқидчи бадий қимматни баҳолашда ўз йўлидан боради, асар ҳақидаги объектив ҳақиқатни айтишга интилади. Ҳозиргача икки танқидчининг бир баркамол асарга берган баҳоси айнан бир хил бўлганини билмаймиз. Баҳолаш — бадий қиммат ҳақидаги объектив ҳақиқатни ифодалашга интилиш. Танқидчидаги истеъдод, гўзаллик туйғуси, билим объектив хулосага яқин келиш даражасини белгилайди. Афсуски, танқидчига ҳам истеъдод, ҳам гўзаллик туйғуси, ҳам билим, ҳам журъат бир хил даражада «улашилмайди». Танқидчи борки, қаламидан ўт чақнайди, жасорати

билан ҳаммани қойил қолдиради. Лекин унда гўзаллик туйғуси юксак эмас. Мунаққид борки, таъсирли ёзади. Аммо у катта умумлашмалар, назарий хулосалар чиқариш даражасигача кўтарилмайди. Мақолалар борки, уларда авторнинг юксак диди, чуқур билими сезилади. Лекин «юз ёқни ўйлаб иш кўриш» мақоланинг «кишани»га айланади. Мурасасозлик, бадий заиф асарни йўқни йўндириб мақгаш танқидчи обрўсига путур етказди.

Санъат асарининг «яшовчанлиги» унга умуминсоний ғояларнинг қай даражада чуқур сингдирилганига боғлиқ. Утмишнинг бизгача етиб келган улуғ асарларида умуминсоний ғоялар ниҳоятда кучли. Табнийки, замонлардан замонларга ўтиб бораверадиган асарлар доимо ортаверади. Қизиги, асарлар ардоғи бўладиган асарлар янги пайдо бўлганида кўпинча унчалик сезилмайди, етарли баҳосини олмайди.

Абдулла Орипов илк шеърлари биланоқ адабиётшунос, танқидчилар диққатини жалб этди. Мана, йигирма йилдирки, шоир шеърларини мароқланиб ўқиймиз, оғиздан-оғизга ўтиб юрган мақтовларни эштамиз. Бироқ, энди-эндигина танқидчилик А. Орипов асарларини жиддий баҳолашга интилмоқда. М. Қўшжонов, О. Шарафиддинов, И. Ғафуров, Н. Худойберганов, Б. Норбоевнинг А. Орипов ижоди ҳақидаги мақолалари, адабий портретлари чоп этилди. Лекин шоир ижоди етарли баҳоланди, деб айта олмаймиз. Азалдан шундай: адабиётдаги янги воқеалар, муҳим асарлар узоқ муддат ўз тадқиқотчисини кутади. Нега шундай? Уртампёна асарлар ҳақида ёзиш осон — улар синовдан ўтган қонун-қоидалар андозасига туша қоладилар. Ҳақиқий асарни баҳолаш учун эса сийқа ўлчовлар яроқсиздир. Бадий адабиётда кашфиёт бўлган асарлар адабиёт назариясида янгиликлар яратишни, янги-ча таҳлил-тадқиқ усулларини кашф этишни тақозо қилади. Абдулла Орипов шеърлари андозадаги мулоҳазаларга мос келмайди. Матёқуб Қўшжонов «Онажоним шеъриният» портрет-мақоласида «Юзма-юз» шеърини талқин

Этар экан, аста-секин фикр жilовини бўшата боради, шеър табиатига мос равишда мулоҳаза юритади:

«Фақат коммунизм — ул эзгу ният
Инсонга софлигин берар қайтариб.

Шу ерга келиб, фикр ниҳояга етгандек туюлади. Мазкур мисралар билан шеър тамом бўлиши ҳам мумкин эди. Бироқ шеър бу билан тамом бўлса, тасодиф ҳодисага, балки маълум даражада ўринсиз айтилган гапга ўхшаб колар эди. Шунини яхши англаган Абдулла ҳаёт зиддияти томон яна бир қадам ташлайди. У ҳаётга коммунистик идеал ва эътиқод нуқтаи назаридан қараб, коммунизм талаб қилган соф инсонлар қаторида ҳали нопоклар, «шайтонга ўртоқлар», найзабозлар, тиниқ осмонга қора булут тарқатувчилар борлигини қайд қилади ва уларга лаънатлар айтади. Табиий равишда гап халқ томон бурилади. Тиниб-тинчимаган заҳматкаш, меҳнатсевар, мунис, тарихда ҳамиша толеи тўғри келавермаган, юлдузни кашф этиб «авом» номини олган халқи кўзи олдига келади... Бироқ бу билан ҳам шеър тамом бўлмайди. Энди шоирнинг диққат марказида — «миллион эгатларга сочилган ўзбек» (*«Шарқ юлдузи» журнали, 1983, 12-сон*).

Танқидчи мулоҳазалари шеърнинг умуминсоний моҳиятини ёритишга йўналтирилади. Шоир, мунаққид таъкидлаганидек, шеърни давом эттиргани сайин ўз замонаси сарҳадларидан чиқиб, нурли келажакка умид билан боқаётганлиги, юрагидаги туйғуларни, ўйлаб юрган тансиқ фикрларини истиқболга сўзлаётганлиги маълум бўлади. Матёқуб Қўшжонов шеърда шакл ва мазмун мутаносиблиги бузилганини тўғри таъкидлайди. Ўйлаб кўрилса, шоир маҳорат нуқтаи назаридан камчиликка йўл қўйганини, аммо ўз ижодида янги бир йўналиш очганини кўра-миз. Абдулла Орипов поэзиясининг хусусиятларидан бири шундаки, тарихнинг жонли оқимини чуқур англайди. Тарих, унингча, мангу оқим, донишмандликлар жамул-жами. Аҳли дониш ҳамма замонларда замонага муноса-

батини билдирган. Замон ҳақидаги салмоқли, ҳаққоний фикрлар тарих оқимига қувват бағишлайди. Абдулла Орипов аждодлар тарихига боқиб фарзандлик бурчини ҳис этади. Қонида «балки Бобо Қайфий, балки Улуғбек» яшаётганини ҳис қилади. Жалолиддин матонатидан ғурурланади, Муҳаммад Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Синодек донишманд боболари борлигидан боши кўкка этади, шоир сифатида Навоий, Бобур, Пушкинга ҳамиша ҳаёлан ҳисобот беради. Абдулла Орипов ўз замонасига—«шу буюк асрга фарзанд» эканлигини чуқур тушунади. Фарзандлик туйғуси давронга мадҳиялар айтишни эмас, замон ва замондошлар тўғрисида фалсафий мушоҳада юритишга, бор ҳақиқатни рўй-рост ифодалашга ундайди. Шоир замондаги ўрнинигина эмас, инсониятнинг мураккаб тараққиётидаги мавқеи, вазифасини англайди. Абдулла Орипов кекса тарих, ҳозирги замон, бир оз романтикроқ кўринадиган нурли келажак билан бақамти суҳбат қура олади. Ўзини улуғ боболаримизнинг невараси, замоннинг чин фарзанди деб билган шоир келгуси авлод вакилларини набирам, деб атайди, унга ўғлон дея мурожаат қилади. Абдулла Ориповнинг набираларга — келажак ўғлонларга айтаётган гаплари ҳозирги асримизнинг моҳиятини очиб беради. Ҳар бир аср, замон одамлар сингари ўзи ҳақида яхши гаплар айтилишини истайди. Шоир масъулияти шундаки, у ўз даври ҳақидаги барча ҳақиқатни рўй-рост айтишга журъат топади, ўзида куч сезади. «Маломат тошлари», «Генетика», «Денгиз», «Момо офтоб», «Она сайёра», «Нисбийлик» сингари шеърлари Абдулла Ориповнинг давр ҳақиқатини ифодалаган асарларидандир.

«Абдулла Ориповнинг шеърларида ҳаётнинг моҳияти, унинг муттасил ҳаракати, инсоннинг ҳаётдаги ўрни, яшамокдан мақсади, яхшилик ва ёвузлик, олижаноблик ва разиллик ўртасидаги кураш, севги ва нафрат, садоқат ва хиёнат каби мангу масалалар ҳақида ўйлар кўп — деб ёзади Озод Шарафиддинов.— Шоирнинг бу ўйлари реал

заминдан ажралган мавхум ўйлар эмас. Унинг ҳаёт тўғрисидаги жамики ўйлари, мураккаб воқеа ва ҳодисаларга муносабати аниқ, барқарор, мустаҳкам қарашларга асосланган»¹.

Абдулла Орипов, асосан поэзияда ижод қилади. Лекин шоир А. Ориповнинг фалсафий шеърларини, лирик асарларини, ҳазил-мутойибага тўла ҳангомаларини, сатирик манзумаларини, болаларга атаганларини фарқлаш мумкин. У барча йўналишдаги асарларида юксак ғоявийлик, теран инсонийликни ифодалашга интилади. Абдулла Орипов шеърларини ўқишга китобхон ўзини тайёрлаши, диққатини асарга тўла қаратиши лозим. Ижодкор ҳар бир сатр, сўз, оҳанг орқали катта маънони ифодалашни мумкин. Матёқуб Қўшжонов Абдулла Орипов ижоди учун етакчи ҳисобланмаган сатирик йўналишни жиддий кузатади, катта маъноларни юзага чиқаради: «Ҳа, Абдулла Орипов сатирик шоир эмас, бироқ унинг асарлари сатирадан холи ҳам эмас. Баъзи ўринларда у сатирик приёملардан фойдаланади. Бироқ сатирага мойил шеърларида жиддий, аламли ва далилли фош қилиш йўли билан бориб, ҳаётда учраб турадиган қатор қиёфалар галереясини яратадики, улар охир-оқибатда катта тарбиявий аҳамият касб этади» (*«Шарқ юлдузи» журнали, 1983, 12-сон*).

Абдулла Орипов шеъриятидаги хусусиятлардан бири тугаллик, яхлитликдир. Абдулла Қаҳҳор ёш шоир шеърлари кўз ёшидай тўлиб, киприкдан табиий равишда узилиб тушишини алоҳида таъкидлаган эди. Бадий қиммат тугаллик, яхлитликнинг натижаси ўлароқ юзага чиқади. Яхлитлик — шакл ва мазмун мутаносиблиги, бадий компонентлараро ички табиий бирликдир. Яхлитлик — асардаги воқеа-ҳодисалар, характерларнинг табиий тадрижи. Яхлитлик — асардаги жозиба, самимийлик, китобхонни ром этадиган руҳ! Адабий асарнинг ҳаётини материали

¹ О. Шарафиддинов. Талант — халқ мулки. «Ёш гвардия» нашриёти, Тошкент, 1979, 165-бет.

ёзувчи қалбида сараланади, ўзлаштирилади. Материални қалбида қайта ишлар экан, санъаткор уни ички нур билан ёритади, заковатини сингдиради. Расул Хамзатовнинг таъкидлашича, санъаткор қалбининг тубида ижод чашмасини доимо кучли харорат билан жўштириб турадиган муқаддас олов бўлади. Асарнинг жозибаси, демакки, бадий қимматнинг баҳоси ўша муқаддас оловнинг ҳароратига боғлиқ. Қалбидаги муқаддас олов ҳарорати паст ёхуд тугаган бўлса, асар рангсиз, нурсиз бўлади. Бундай асар жўн, ғояси саёзdir: бўйинга илинган галстук ёки бошга қўндирилган телпакдек кўзга ташланиб туради. Бадий қиммат санъаткорнинг юксак маҳорати, теран интеллектуаллигининг қўшилувидан яралади. Санъат асарининг биринчи сатри, илк саҳифасини ўқишингиз билан борлигингизни аллақандай руҳ қамраб ола бошлайди. Асарни ўқиб тугатгач, ундаги ўзига хос микродунёни тарк этолмайсиз, уни англашга, тушуниб олишга интиласиз. Асардан олинган таассурот аста-секин конкретлаша боради. Китобхон борлиғида асарнинг ижтимоий руҳи доим сақланиб қолади. Инсон интеллектини бойитадиган илмий маълумот унутулиши мумкин. Аммо бадий асар орқали китобхон борлиғига сингган ижтимоий мазмун сира йўқолиб кетмайди. Баркамол бадий асар китобхон онгига, қалбига, бутун борлиғига чуқур таъсир этади. Бадий қимматнинг бебаҳолиги шундаки, китобхон янги маънавий поғонага кўтарилади, ҳаётга, кишиларга муносабатдаги эстетик қарашлари бойиб, гўзаллашади. Шунинг учун ҳам инсоннинг маънавий юксалишида бадий асар таъсири алоҳида таъкидланади. «Биз адабиётнинг тарбиявий аҳамияти катта эканини назарий жиҳатдан яхши биламизу, аммо ҳаётда ундан фойдаланишда ҳамон кўп адашамиз. Айниқса, бирон асарни баҳолаб, унинг тарбиявий аҳамиятини, қимматини умуман эмас, конкрет белгилаганда, кўпинча нўноқлик қилиб қоламиз. Бу иллат танқидчиликда ҳам кўп учрайди. Яқин-яқинларда ҳам пахтакорлар ҳақидаги романнинг қиммати унда пахта экишни

яхшилашга ёрдам берадиган агротехник маслаҳатларнинг бор-йўқлиги билан ўлчанарди...»¹

Шундай асарлар ҳам борки, уларда яратилган адабий оламга «кириб олиш», кўникиш анча мураккаб. «Уруш ва тинчлик», «Обломов», «Тинч Дон» асарларининг биринчи сатриёқ китобхонни ўзига ром этади, дейиш қийин. Лекин Толстой, Гончаров, Шолохов қаҳрамонлари ҳаракат қиладиган оламга кириб олгач, китобхон ўзини ўша дунёда эркин сезади. Рўй бераётган воқеалар иштирокчиси «бўлаётганидан», қаҳрамонлар моҳиятини чуқур англаётганидан завқланади. Академик М. Б. Храпченко В. Гётенинг «Вильгельм Мейстернинг сафар йиллари», Т. Манннинг «Доктор Фаустус», У. Фолькнернинг баъзи романларида мазмуннинг теранлиги билан қизиқарли ифодаланиши орасида узилиш борлигини айтиб фикрини шундай яқунлайди: «Йирик ғоялар ва образлар, уларнинг ички мантиқий тадрижи билан қизиқиб кетган ёзувчилар китобхонлар аудиториясининг ўз асарларини қабул қилиш жараёнини етарли даражада ҳисобга олмадилар»². Моҳир ёзувчилар ҳамиша китобхондан юксак турганлар, чинакам китобхонларни кўпайтириш йўлида устозлик қилганлар. Юксак бадий қиммат эртами-кечми китобхон диққатини тортади. Китобхон бадий қимматни ўзлаштириши истагида ёзувчининг услубини — мураккаб «дастхат»ини ўқишга одатланади. Ёзувчи ва китобхон муносабати мумкин қадар устоз ва шогирд муносабатидек бўлмоғи лозим. Китобхон деган тушунчанинг кўлами ниҳоятда кенг. Шундай китобхонлар борки, улар ҳаётни жуда чуқур англайдилар, ниҳоятда мукамал, мураккаб асарларни ўқишга интиладилар. Шундай китобхонлар ҳам борки, улар асарни варақлайдилар — севги ёхуд жанжал, уришиш тас-

¹ О. Шарафиддинов. Биринчи мўъжиза. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат пашриёти, Тошкент, 1979, 13-бет.

² М. Б. Храпченко. Горизонты художественного образа. Художественная литература, Москва, 1982, стр. 196.

вирланган ўринларни қидирадилар. Мана шундайлар-кўпинча дарҳол ёзувчига «хат» ёзишга, асарни «баҳолаш»га шошиладилар. Афсуски, диди ўртача китобхонга мўлжаллаб асар ёзувчилар ҳам тез-тез учраб туради.

Диди ўртача китобхон, ўртамиёна қобилиятли ёзувчи бор экан, ўртамиёна адабиёт ҳам бор. Бу адабиётнинг яшаш қонуниятлари, ҳатто фалсафаси бор. Адабий жараёнда ўртача адабиёт етакчилик қилади. Талантли ёзувчи ижодида ўртача асарнинг бўлиши, ўртача ёзувчининг гоҳо жиддий асар ёзиши ўртача адабиётнинг яшаш даъвосини, жараёндаги қонуний ўрнини кучайтиради. Ҳақиқий адабиёт ҳамиша ўтрамиёналликка қарши курашади. Китобхонини ўртамиёна адабиёт ботқоғига ботиб қолиш хавфидан муттасил хабардор қилиб бориш муҳим. Ўртача адабиёт дидларни ўтмаслаштиради, ҳақиқий бадий қимматларни англашни қийинлаштиради. Миллий адабиёт тараққиёт босқичларини ўтаётганда, ҳақиқий истеъдодлар етишиб чиқаётган пайтда ўртача адабиёт безовталанади, оёғи остидаги замин омонатлашиб бораётганлигини англайди. Айни шундай пайтда ўртача адабиёт ҳам ўзининг келажагини таъминлаётган бўлиши мумкин.

Ҳақиқий талантлар соясида ўртача адабиёт намоёндалари ҳам адабиётга кириб қолмаслигига ким кафолат бера олади? Адабиёт даргоҳига кириб қолдими, бас, ўртача ёзувчи кун кўриш учун курашади. «Иқтидорсиз эмас», дегани, «иқтидорли» дегани эмас. Зотан, бу барчамизга хос камчиликдир: оппа-осонгина қобилиятни истеъдод, ҳатто даҳо даражасига кўтарамиз-қўямиз. Бунга сабаб — билимимиз ва адабиётимизнинг ёшлиги: ҳақиқий даҳо ва истеъдодларга кўникканимизча йўқ. Бирор кимса бир-икки мақола ёзди, борингки, тилдан дурустгина фойдаланди, яхшими-ёмонми, фикрини равонгина ифодалади, дейлик. Оғзимиз ҳайратдан ланг очилади-ю: «Истеъдод», «истеъдод», «буюк истеъдод!», дея жар соламиз. Бас, етар

бундай бачкана одатлар, ўзимизни мақтовлардан сал-пал тияйлик!»¹ Езувчи бўлмасин, танқидчи бўлмасин, ўртача адабиётнинг пайдо бўлиш сабабини англашни истайди. Ҳақиқий ижодкор нурсиз асарларнинг пайдо бўлиши масъулиятсизлик, истеъдодсизлик оқибатидир, деб билади: «Бизнингча, рангсиз, нурсиз, ҳароратсиз ёзилган асарлар ҳаётни чуқур ўрганмасдан, унинг аччиқ-чучугини татимасдан, ўша ҳаёт одамларининг қалбига қалбини пайванд қилмасдан, дардсиз, эҳтироссиз, яъни илҳомсиз ёзилган асарлардир»². Одам ҳақиқий санъат асари билан танишганда ўзини ўртача адабиёт муҳитидан юксакликка кўтарилганлигини аниқ сезади, туссиз адабиёт унинг кўзига ғариб, аҳамиятсиз кўриниб кетади: «Бизнинг замонавий шеър маҳсулимиз кўп, ҳаддан ошиқ кўп ва сўлғин мисралар китоб бозорини қоплаб ётибди. Ҳолбуки, уларга қўйилатурган талабларимиз бўш, ғайрижиддий, адабий малака даражасидан анча пастдир. Навоий даврида битта ғазални баҳолаш учун устозлар унинг 10—15 белгисини текшириб кўрар эди. Бизнинг шеършуносларимизга, ноширларимизга, тақризчиларимизга ва лирик шоирларимизнинг ўзларига бу талабчанлик етмайди»³.

Чингиз Айтматов машҳур шоир Бахтиёр Ваҳобзоданинг «Бир кемадамиз» шеърий тўплами ҳақидаги «Замондошим асарини ўқиб...» тақризида ёзади: «Газета-журналларни варақласанг, шоирлар чунонам кўпайиб кетганини билиб оласан. Гоҳо танҳо ўзинг қоласан-да, ҳаётнинг ўзинима, деган мангу саволга икки-учтагина сўз билан жавоб беришга қодир, ҳар бир гапи тафаккур, маънавият ва юксак образнинг жамулжами бўлган шоирни кўнглинг тусаб қолади. Шундай пайтда газета-журналларда номлари

¹ В. Г. Белинский. Собрание сочинений в девяти томах, том IX. Художественная литература, Москва, 1982, стр. 702—703.

² А. Қаҳҳор. Асарлар, VI том. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент 1971, 285-бет.

³ М. Шайхзода. Асарлар, IV том. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1972, 368-бет.

учраган шоирлар йўқолади-қолади. Қувонч шундаки, ҳақиқий шоирлар кам бўлса-да, топилади. Шулардан бири Ъахтиёр Ваҳобзодадир». (*«Литературная газета», 19 октябры 1983 года*). Саксонинчи йиллар — ўзбек танқидчилигининг ўртача адабиётга қарши кураши даври, десак бўлади. Танқидчилар шеъриятда, прозада, драматургияда бўлмасин, ўртамиёначилик кўринишларини фош этмоқдалар. Озод Шарафиддинов «Ёшлик» журналида «Шеър кўп, ammo шоир-чи?» мақоласини эълон қилди. Танқидчи ўзбек адабиётида поэзия тез ривожланаётганлигию лекин яхши шоирлар етишмаётганини таъкидлар экан, шеъриятда сон жиҳатдан ўсиш савия жиҳатдан ўсишга нисбатан устун келаётганини, ўртача асарлар кўплаб пайдо бўлаётганини ёзади. Озод Шарафиддинов мақолаларида масаланинг моҳиятини ёритишга интилиш сезилиб туради. Мунаққид ҳозирги ўртача шеърларда техника анча баландлигини, уларда дуруст фикрлар ифодаланаётганини кўрсатади. Олим ўртача шеъриятнинг икки муҳим хусусиятини конкрет мисоллар орқали ёритади. Ниҳоят, поэзиямизда ўртамиёначиликни урчитаётган икки муҳим сабаб кўрсатилади: «Нега шеърларда олам тор, ҳаёт нафаси заиф, китобийлик кучли?»

Менимча, бу ҳодисанинг бош сабаби «шоир» деган туншунчани тўла англаб етмасликда, шоир зиммасига юкланадиган улуг масъулиятни теран ҳис қилмасликда... Истеъдод бўлмаса, одам ҳар қанча уринмасин, ҳар қанча шеър ёзмасин, ҳатто ҳар қанча китоб чиқармасин, бари бекор... Шоир, Сўз орқали китобхонга шунчаки бирор фикрни етказиб қўя қолмайди, балки унинг жамики нафислигини, жамики гўзаллигини намойиш этади. Шоирнинг сеҳру жодуси туфайли Сўз фавқулодда қудрат касб этади ва шу қудрати билан қалбимизни сим-сим эритади, руҳимизга енгиллик бахш этиб, нурга чулғайди, юрагимизнинг пинҳона торларига урилиб, ундан ажиб оҳанглар тўкади... Кўпинча эса, Сўзга лоқайд қараб, Сўзни қийнаб, зўрлаб ёзилган шеърларни ўқиймиз. Табиийки, бундай

шеърларда баъзан доно фикрлар учраб туришига қарамай нафосат бўлмайди. Нафосат бўлмагандан кейин у қалбимизни забт этолмайди. Қарабсизки, яна бир ўртамиёна асар тайёр» («*Ёшлик*» журнали, 1983, 3-сон).

Иброҳим Гафуров «Ўртоқ юрак не дейди?» мақоласида ҳаваскорлар шеърларини таҳлил қилар экан, шоир бўлиш учун истеъдод зарурлигини ҳаваскорларга малол келмайдиган оҳанда ифодалайди: «Озодда (хоразмлик ҳаваскор Озод Ҳамроев — А. Р.) таъсирланиш ва ҳавас бор, лекин негадир шеър йўқ. Демак, шеър бўлиши учун таъсирланиш ва ҳаваснинг ўзи кифоя қилмас экан-да. Яна нима керак? Яна катта қалб, катта маданият ва яна ўша бобо Пушкин айтган нарсалар керак, шекилли»¹.

Профессор Н. Шукуров, танқидчи И. Ҳаққулов, шоир У. Азимов О. Шарафиддиновнинг ўртамиёна шеърлар ҳақидаги қарашларини қўллаб-қувватладилар. Танқидчи Ботирхон Акрамов О. Шарафиддиновнинг «Шеър кўп, аммо шоир-чи?» мақоласидаги ғояга қўшилмайди: «Лекин, умуман олиб қараганда, мақола авторига муносиб савияда ёзилмаган. Масалан, унда ўртамиёначилик иллати, сал бўлмаса ҳозирги шеърятнинг белгиловчи аломати даражасида ошириб кўрсатилади». («*Ўзбекистон адабиёти ва санъати*» газетаси. 1983, 2 декабрь). Б. Акрамов — синчков, сатрлар нчига, сўзлар «қалби»га назар ташлайдиган зукко шеършунос. Афсуски, у назарий умумлашмалар чиқаришда оқсайди. Акс ҳолда у эътиборини О. Шарафиддинов мақоласидаги алоҳида сўзу ибораларга қаратмай, олим фикрининг йўналишига диққат қилган бўларди.

Танқидчи ҳақиқий санъат асарларини саралаш билан чекланмайди. Етук асарлар бадий ижод, адабий жараён қонуниятларини кашф этиш имконини беради. Моҳир танқидчи адабий фактлар замиридаги умумлашма хулосаларни юзага чиқаради. И. Султон, Ҳ. Ёқубов, М. Қўшжонов,

¹ И. Гафуров. Юрак — аланга. Гафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1980, 259-бет.

О. Шарафиддинов, Л. Қаюмов асарларида шу хусусият кўзга ташланади. Назарий хулоса икки хил йўл билан юзага чиқади. Биринчидан, адабиётшунос жуда кўп асарларни ўрганиш, жараёни таҳлил қилиш орқали назарий хулосалар чиқаради. Иккинчидан, фақат назарий фикрлар айтилади. Бундай ишларда фикр амалиётидан (асарлар таҳлилидан) ажралган ҳолда баён қилинади. Хусусан, Анқабой Қулжонов кўпинча назарий фикрларни баён этади. Лекин улар амалиёт билан боғланмаганлиги учун уқувчини ишонтирмайди. Яхши асарни ёмондан фарқлай олмаслик, ҳам яхши, ҳам ёмон асарларга бир хил — қалб ҳароратисиз мақолалар ёзавериш адабий танқиддаги саводсизлик, уни касбга айлантиришдан ўзга ҳол эмас. Танқидчи О. Худойберганов «Илдизлар ва япроқлар», «Оқибат» романларини кўкларга кўтариб мақтайди. (*«Шарқ юлдузи» журнали, 1981, 11-сон, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1982, 1 январь*).

Ҳар бир танқидчида масъулият ҳисси, принцип бўлиши зарур. Бундан ташқари, танқидчиликда маълум мезон, тараққиётнинг умумий даражасини кўрсатадиган асос бўлиши керак. Танқидчилигимиз ҳаққоний принципларни қатъий туриб ҳимоя қилмаётганлиги гоҳо-гоҳо сезилиб қолмоқда. «Баъзан эса адабий-танқидий мақолалар ўткинчи мақсадни кўзлаб ёзилади. Бундай ҳолларда танқидчининг на маъно билан иши бор, на маҳорат билан. Мунаққид асарни тилга олади-да, адабиётшуносликда бор бўлган дабдабали ибора ва терминларни ишга солиб, кўкларга кўтариб мақтайди»¹. Мазкур фикрни исботлайдиган конкрет мисолларни атайин келтирмаймиз: ҳар бир танқидчи ўз фаолиятини, ёзган асарларини виждонан ўйлаб кўрсин... Умумиттифок танқидчилигида ҳам баланд-паст, мукамал, хом-хатала мақолалар бот-бот учраб туради. 1983 йил декабрь ойида бўлиб ўтган СССР Ёзувчилар

¹ М. Қўшжонов. Сайланма, II том, Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1983, 182—183-бетлар.

союзи Танқид кенгашининг кенгайтирилган йиғилишида шу масалалар ўртага қўйилди. Е. Сидоров ўз докладада айрим мақолаларда изчил назарий асосдан кўра мунаққиднинг субъектив қарашлари етакчилик қилаётганини таъкидлади.

«Танқидчилигимизнинг муҳим, дарҳол ҳал қилиниши зарур масалаларидан бири, бадий асарларни ғоявий-бадий жиҳатдан баҳолаш мезони масаласидир,— дейди Ф. Чапчахов «Танқиднинг ўз-ўзини танқиди» мақоласида.—«Коммунист» журналида босилган (1983, 18-сон) «Танқиднинг юксак масъулияти» мақоласида: «Ёзувчига нисбатан ҳақиқий ҳурмат унинг асари ҳақида айтилган ҳалол фикр билан белгиланади», деб ёзилган. Биз, танқидчилар, замондошларимиз — ёзувчиларга нисбатан ҳақиқий ҳурматимизни ифодалаяпмизми — уларнинг асарлари ҳақида ҳамиша ҳақ гапни айтаётирмизми? Йўқ, асло. Асарнинг ютуқ ва камчиликларини ишонарли очиб берадиган сермушққада, таҳлилий мақола, тақризлар асоссиз мақтову мадҳиялар билан тўлиб-тошган «муносабат»ларга нисбатан жуда кам» («Литературная газета», 1984, 11 январь).

Эстетик ва бадий қимматнинг умумбашарий миқёсидаги ўрни, ёзувчи яратган адабий оламнинг салмоғи баҳолашда англашилади. Баҳолаш — адабиётшунослик ва танқидчиликнинг методологик, илмий-назарий ютуқларидан истифода этган ҳолда, турли ўрганиш ва таҳлил методларидан ижодий қўлланиш натижасида эришилган хулосадир. Баҳолашда танқидчининг истеъдод даражаси, гўзаллик туйғуси, гражданлик шижоати ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Баҳолаш — танқид тарозусининг олмос тоши. У умуминсоний ғояларни тараннум этган, ғоявий-бадий етукликнинг намунаси бўлган асарларнигина эмас, умуман адабий-тарихий жараёни бир бутунликда таҳлил этиш орқали намоён бўлади.

БИР ЙИЛНИНГ ПРОЗАСИ

(1981 йил роман ва қиссалари ҳақида баъзи мулоҳазалар)

РОМАН МАСЪУЛИЯТИ

Йиллик-тематик обзор адабиётнинг қисқа муддатдаги ривожини кўрсатишнинггина мақсад қилиб қўймайди. Обзор кечаги адабий жараён билан бугунги адабий тараққиёт орасидаги узвий боғлиқликни кўрсатувчи, адабиётнинг эртанги ривожланиш йўллари белгилаб берувчи жанрдир. В. Г. Беллинскийнинг обзорлари ҳамаша икки қисмдан тузилган. Танқидчи кечаги адабиётни кенг таҳлил этиш билангина кифояланмасдан, кўздан кечириётган бугунги адабий проблемаларни ҳар доим диққат марказида тутган. Беллинскийнинг «1840 йилда рус адабиёти» обзорида муҳим фикр бор: обзор учун пичоққа илинадиган асарлар бўлмаса-да, биз адабиётимизни жиддий кўздан кечиришимиз лозим, чунки адабий бечораҳоллигимизни англаш бекордан-бекорга мақтаниб юришдан афзалдир. Қолаверса, биз бир-биримизни мақташу, ўткинчи ҳавойи ҳис-туйғуларга берилиш, баъзиларни арши-аълога чиқариб қўйиш, баъзиларни эса ерга киритиб юбориш давридан ўтганмиз. Мақсадимиз — ҳозирги аҳволни ўрганиш, фактларнинг мағзини чақишдан иборат.

Совет адабиёти дунёдаги энг бой, истиқболи порлоқ адабиётлардан. Бу адабиётнинг қудрати миллий адабиётларнинг бир-бирига узвий боғлиқлигида, гоёвий-эстетик муштараклигидадир. Ўзбек совет адабиётининг умумсовет адабиётида ўз ўрни, қиёфаси аниқ. Ҳар бир истеъдодли ўзбек ёзувчисининг ўз овози бор. Ҳозирги кўпмиллионли китобхонлар орасида ўзбек ёзувчиларининг ҳам мухлислари сон-саноқсиз.

Бугунги адиб психолог, файласуф, тарихчи, этнограф, муайян даражада географ, физик, биолог, кибернетик, астроном, қисқаси, етук аллома, позицияси мустаҳкам сиёсатдон, жамоат арбоби бўлиши керак. У — кенг маънодаги интеллектуал инсон. Табиийки, бундай шахсда ўз манфаатинигина ўйлаш, ўз обрў-эътибори йўлидагина ҳаракат қилиш етакчи ҳусусият бўлмайди.

Санъат тарихи, адабиёт тарихи эзгулик, эрк учун кураш тарихидир. Ҳар бир чинакам ижодкор ўзини эзгулик, эрк курашчиси деб билган, ҳурлик ғояларини илгари сурган. Лекин ўтмишдаги барча илгор санъаткорлар ижодида жамият ва шахс ўртасидаги зиддият аниқ сезилади. Ҳақиқий санъаткорлар халқчил ғоялар йўлида ададсиз заҳматлар чекдилар. Совет ёзувчиси салафлари олдида бурчдор. У эрк, эзгуликни ҳамма жойда қарор топтириш учун тинимсиз курашиши лозим. Чунки фақат унгагина идеалларини рўёбга чиқариш имкони nasib этди. Бу ҳақда шоир топиб айтган:

} Умрида ҳеч гул кўрмай, йиғлаб
} Ўтганларнинг ҳаққи ҳам сенда.
} Ҳар баҳорни йиғлаб қаршилаб
} Кетганларнинг ҳаққи ҳам сенда.

Ҳозирги ижодкорнинг ўз бурчини чуқур ҳис қилиши баъзи шартлиликларни келтириб чиқармоқда. Айрим асарларда ўлимни учратмайсиз, қаҳрамонлар 300—400 йиллаб яшайверадилар. (Эзгуликнинг умри абадий экан, уни бўлиб-бўлиб бир инсон умри билан ўлчаб кўрсатиш шартми!) Баъзи асарларда макон ва замон эътибордан соқит этилади. Қаҳрамон узоқ ўтмишдаги кишилар билан суҳбатлашади, реал борлиқда йўқ, аммо инсон ақли ўйлаб чиқарган кучлар билан баҳслашади. Айрим асарларда табиат қонунлари қаршисида инсон ҳам, дов-дарахт ҳам, ҳайвонот дунёси ҳам теппа-тенглиги тасвирланади. Табиатнинг етук, онгли мавжудоти бўлмиш инсонгагина бор-

лиқни гўзаллик қонунлари асосида мукамалташтириш ҳуқуқи берилганлиги таъкидланади. Сўнгги йиллар адабиётида инсонни «табиатдан эҳсон кутмаслик» нуқтан назаридан эмас, аксинча, инсонни табиат билан чамбарчас боғлиқликда тасвирлаш яхши самаралар бермоқда.

Санъаткорлик материални ўзлаштиришдан энг ушоқ персонажга ҳам бетакрор қиёфа, «жон» бахш эта олишда кўзга ташланади. Эътибор берсангиз, танқидчилик баъзан бадийликнинг энг ибтидоий талаблари ҳақида, бадий асардаги майда-чуйда камчиликлар тўғрисида гапиради. Бунга адабиётда пайдо бўлаётган асарларнинг баланд-паст савиядалиги сабабчидир. Оқибатда, танқидчилик асарлар савиясига кўра ўз вазифасини турли мезонларда бажаришга мажбур бўлади. Бадий асарни баҳолашда танқидчиликнинг ўрни беқиёс. Шу кунларда адабий жамоатчилик КПСС Марказий Қомитетининг 1972 йили адабий-бадий танқидчиликка бағишлаб чиқарган машҳур қарорининг ўн йиллигини кенг нишонламоқда. Марказий, республика матбуотида бу сана муносабати билан кўплаб мақолалар босилмоқда. Назаримда, Иззат Султон ва Озод Шарафиддиновнинг яқинда «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида чоп этилган «Замон хизматида» мақола-си принципааллиги, ютуқ ва камчиликларни ишонарли, лунда кўрсатиб берганлигига кўра диққатни жалб этади: «Сўнгги пайтларда вақтли матбуотда мадҳиябозлик иллатига чалинган анчагина тақризлар пайдо бўлди,— деб ёзадилар авторлар.— Бундай тақриз авторлари баъзан шоир ёш бўлгани, баъзан актуал мавзуда ёзгани учун, баъзан эса ҳеч қандай сабабсиз мақтаб, кўкларга кўтардилар. Асар-ку, яхши бўлса — яхши. Ундай асарни ошириб мақташ катта зарар келтирмайди. Бироқ, асар ўрта-миёна бўлса-чи? Заиф бўлса-чи? Ёки, умуман, бадииятдан узоқ, санъатга ёт бўлса-чи? Афсуски, босилиб чиқаётган асарлар ичида бундайлари ҳам бор. Бундай асарларни кўпиртириб мақташ ҳеч кимга наф келтирмайди».

1981 йил прозаси ҳақида гапирар эканмиз, КПСС XXVI съезди, Ўзбекистон Компартияси XX съезди материалларида адабиёт ва санъат, ёзувчининг бурчи ва вазифаларига доир айtilган фикрлар ижодкор учун йўл кўрсатувчилик вазифасини ўташини алоҳида таъкидламоқчимиз. СССР Ёзувчиларининг VII съезди, Ўзбекистон Ёзувчиларининг VIII съезди адабиётимиз олдидаги вазифаларни, санъаткорнинг бурчини аниқ-равшан кўрсатиб берди.

Роман ҳақида кўп илмий изланишлар бўлган, сон-саноксиз тадқиқотлар яратилган. Лекин ҳануз нисбатан ёш бу жанрнинг қатъий таъриф-қоидаси йўқ. Очигини айтганда, қотиб қолган қонданинг бўлишини на жанр моҳияти талаб қилади, на тадқиқотчилар истайдилар. «Уруш ва тинчлик» романининг жанрини оддийгина тарзда «китоб», деб қўя қолганда, Лев Толстой роман ҳақида қанчадан-қанча фикр юритганини тасаввур этиб кўринг-чи! Роман ҳануз ривожланиш, ўзгариш, мукаммаллашиш жараёнини бошдан кечирмоқда. Бу ҳолат, айниқса роман поэтикасида кўзга ташланмоқда. Ҳозир роман мазмунини имкони борича теранлаштириш, шаклини эса мумкин қадар ихчамлаштириш тенденцияси аниқ сезилмоқда. Илмий-техника тараққиёти даврининг талаблари натижасида вужудга келган бу тенденцияни Ч. Айтматовнинг «Асрга татигулик кун», Юрий Трифоновнинг «Қария», «Ўттиз бобдан иборат роман», Энн Ветемаанинг «Кумушдузлар» романлари мисолида яққол кўриш мумкин. Бу ихчам романларни ўқиш учун кўп вақт сарфламаймиз. Бироқ уларнинг маъносини теран англаб етиш дафъатан мушкул. Бу жиҳатдан романлар шаклан мураккаблашиб, мазмунан кўп қатламлилиқ касб этиб бормоқда. Роман жанри поэтикасидаги бундай ўзгаришлар совет ёзувчилари маҳоратининг ошаётганидан, совет китобхонлари савиясининг ўсганидан далолатдир.

Баркамол романлардаги етакчи хусусият шундаки, уларда ёзувчиларнинг ҳаётий концепциялари, фалсафий

қарашлари, ижтимоий тараққиётга муносабатлари, келажак олдидаги масъулияти ёрқин акс этмоқда. Шу хусусият роман поэтикасида яхлитлик, бир бутунликни ҳар қачонгидан кўра қатъийроқ тақозо қилмоқда. Роман материалининг узук-юлуқ бўлиши характерлар мантиқига риоя этмаслик у ёқда турсин, ундаги ҳар бир кичик «хужайра»нинг ҳам ўз ўрнида бўлиши талаб қилинмоқда. Лирикадагидек, воқеаларни ич-ичидан ҳис этиш роман жанрига ҳам кўчмоқда. Романда воқеалар бирлиги, сюжетнинг яхлитлигигина эмас, ёзувчи туйғуларининг теранлиги ҳам китобхонни жалб қилмоқда. Роман бутун руҳи билан китобхон диққатини тўла жалб этиши лозим. Аслида, бадий асарнинг қизиқтирувчанлик хусусияти жуда муҳимдир. Карл Маркс ва Фридрих Энгельс Ф. Лассалнинг «Франц фон Зиккинген» асари таҳлилига киришар эканлар, унинг қизиқтирувчанлик хусусиятига алоҳида эътибор берадилар: «...бу асарга ҳар қандай соф танқидий муносабатни бир четга қўйиб турилса,— дейди К. Маркс,— у биринчи марта ўқиб чиққанимда мени жуда ҳам ҳаяжонлантирди, демак, ҳиссиётга мендан кўра кўпроқ бериладиган одамга у яна ҳам кучлироқ таъсир этади».¹ Ф. Энгельснинг фикри эса К. Маркс фикрининг давомидек туюлади: «...бу асарингизни биринчи ва иккинчи марта ўқиганимда мен шу қадар ҳаяжонландимки, уни вақтинча четга олиб қўйишга мажбур бўлдим, бунинг устига, яхши асарлар кам ёзилаётган ҳозирги вақтда, менинг дидим ўтмаслашиб қолибди — уят бўлса ҳам бунга тан беришим керак — шунинг учун баъзида ҳатто аҳамиятсиз асарларни ҳам биринчи марта ўқиганимда маълум даражада таъсирланадиган бўлиб қолибман».² Бадий асарда ёзувчи ғояси қанчалик муҳим, ҳаётий концепциялари қанчалик салмоқли бўлса

¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс санъат тўғрисида. Икки томлик, I том, «Ўзбекистон» нашриёти, Тошкент, 1975, 19-бет.

² К. Маркс ва Ф. Энгельс санъат тўғрисида. Икки томлик, I том, «Ўзбекистон» нашриёти, Тошкент, 1975, 22—23-бетлар.

танқидчининг фикрлашида ҳам теран мантиқ, асослилик сезилади.

Ҳамид Гуломнинг «Машраб» романи «Шарқ юлдузи» журналида босилганини эшитгандаёқ китобхонда қизиқиш, асарни тезроқ ўқиш иштиёқи туғилди. Бунинг сабаби шундаки, ўзбек ёзувчилари тарихий шахслар ҳақида етук асарлар яратганлар. Бу ўринда Навоий, Улуғбек, Бобур ҳақидаги романларни эслаймиз. Иккинчидан, Машраб адабиётимиз тарихидаги ёрқин, айни вақтда, мураккаб сиймолардан ҳисобланади. Машраб туғрисида Иззат Султон, Ғафур Гулом, Воҳид Зоҳидов, Воҳид Абдуллаев, Абдуқодир Ҳайитметов, Абдурашид Абдуғафуров сингари таниқли олимлар тадқиқотлар олиб борганлар. Барча тадқиқотчилар Машрабнинг ўзига хос фалсафий қарашлари, дунё ҳақида ўз концепцияси борлигини таъкидлайдилар. «Машраб» романида буюк шахснинг мураккаб фалсафаси ёритиб берилиши кутилган эди.

Ҳамид Гулом эса фалсафий қарашлар, концепциялар баҳси йўлидан бормади, осойишта тасвир йўлини танлади. Асарда Машраб ҳаётининг гоҳ драматизмга тўлиқ дамлари, гоҳ саргузаштларга бой сафарлари баён этилади. Бироқ Машрабнинг кескин тўқнашувлар, руҳий ва жисмоний азобларга тўла машаққатли ҳаётининг фалсафий моҳияти теран бадий таҳлил қилинмайди. Китобхон асосий қаҳрамон курашларининг, хатти-ҳаракатларининг сабабини, моҳиятини англашни истайди. Мана бир мисол. Офоқхўжа Машрабнинг ашаддий душмани. У Машрабнинг севгилисини тортиб олган, ўзини бахти қаро қилган. Шундай бўлгач, нега Машраб яна Офоқхўжа даргоҳига қайтди, нега эшон топшириқларини бажара бошладди. Машрабнинг Тўтихон билан бирга бўлиши, висол кечаси, шундан кейинги жазо тасвири асарнинг кульминацияси ҳисобланади. Воқеалар мантиқидан Машрабнинг Тўтихонга бўлган севгисидан ҳам улуғроқ муҳаббати борлиги англашилади. Машраб характери, назаримизда, сафарларда, турли хил учрашувлардагина эмас, рақиблари билан шиддатли

фикрий олишувларда, мазмунли, кескин фалсафий-ахлоқий мунозараларда очилиши лозим эди. Романда киши қалбини ларзага соладиган ўтли шеърлар ярата олган буюк шоир ички дунёсининг гўзаллиги, ўкинч-армонлари, замонга сиғмай фарёд чекаётганлиги сабаблари чуқур таҳлил этилиши керак эди. «Машраб» романида маромига етказиб чизилган образлар, драматизмга тўла ҳолатлар бор. Масалан, ҳайвоний қиёфага кирган Офоқхўжанинг Малликага шердай ташланиши, эрлик ҳуқуқидан фойдаланиб бечора аёлни ҳақоратлаши, сал фурсат ўтмай Маликадан мадад кутиб туриши китобхонни ишонтиради. Машрабнинг Пирмат, вафодор Қитмирга муносабатларида ҳам буюк кишиларга хос улуглик нишонлари сезилади. Лекин, барибир, романнинг санъат намунаси даражасига кўтарилиши учун автор ҳали анча ижодий заҳмат чекиши зарур. Уйлаймизки, адиб асар устидаги ишини давом эттиради, романнинг журнал вариантыда кўзга ташланган жиддий нуқсонларни бартараф этиб, «Машраб»ни тарихий асар даражасига етказиши.

«Илдизлар ва япроқлар»— Мирмуҳсиннинг «бир неча китобга мўлжалланган» асарининг биринчиси. Романнинг номланиши жиддий маънога ишора қилади: ҳаётда илдиз сингари мустаҳкам ўрнига, нурли ҳаёт йўлига эга бўлган кишилар билан ёнма-ён япроқ сингари мавсумий, омонат кимсалар ҳам мавжуд. «Сурхон қизи» деб номланган биринчи китобда ингичка толали пахта етиштираётган сурхондарёлик пахтакорлар, қишлоқ меҳнаткашлари ҳаёти қаламга олинган. Роман материалга жуда бой. Сурхон воҳасининг тарихи, Чағаниён ҳақидаги қисса, табиат муҳофазаси йўлидаги курашлар, дастлабки колхозларнинг ташкил топиши сингари воқеалар қизиқиш уйғотади. Лекин Мирмуҳсин асарида материалнинг ҳаддан ташқари сероблиги, ғоянинг талаб ва эҳтиёжи назарга олинмагани сезилади. Материалдан фойдаланишда воқеалар мантиқига риоя этмаслик характерлар мантиқининг бузилишига олиб келади. Жўмарднинг Онахондан айниб кетиши ман-

тиқан асосланмаган. Тўғри, ҳаётда тасодифлар, хатоликлар учрайди. Лекин бадиий асарда характер мантиқига зид бориш, тасодифлар билан иш кўриш ўзини оқламайди. Романнинг дастлабки саҳифаларида персонажлар бир кўринишда бўладилар, кейинроқ эса негадир тамоман бошқача одам бўлиб қоладилар. Яхшибек Тойлоқов, Ҳанифа Бегимқулова ана шундай характерлардан. Дастлаб Яхшибек шундай тасвирланадими, китобхон уни ёқтириб қолади. Ҳотам Жўрақулов бир неча бор Яхшибекни мақтайди, унга топшириқлар беради. Яхшибекнинг қора ишларидан сўнг образ сатирик бўёқларда тасвирлана бошлайди. Унинг қора ўтмиши, феъл-атворидаги нуқсонлар, ўзи сингари бетайин улфатларининг қилмишлари сўзланади.

Мирмуҳсин романларида умуман нотекис тасвир кўзга аниқ ташланади: баъзи ўринларда ёзувчи умумий йўналишга сира боғланмайдиган воқеаларни келтиради, баъзан эса воқеа-ҳодисаларни, қаҳрамонларни моҳирлик билан тасвирлайди. Ёзувчининг «Дегрез ўғли» романида Субҳия исмли қизчанинг фожиаси анча таъсирли кўрсатилган эди. Мазкур романда ҳам онасидан айрилган Эркиннинг изтироблари, иккитагина гулни бағрига босиб она қабрига йўл олгандаги ҳолати таъсирли берилган. Асарда Ҳақназар ота тарихи, Қилич тақдири анча қизиқиш билан ўқилади. Бироқ айрим боблар роман сюжетига сингдириб юборилмаган. Шундай бобларда шунчаки оддий очерк руҳи айнан сезилиб туради. Маълумки, республикамиздаги хайрли ишларнинг барчаси партия арбобларининг номи билан боғлиқ. Бундай раҳбарлар республикамиздаги каттаю кичикнинг севимли кишиларидир. Лекин улар романга киритилдими, демак, улар характеридаги бирон хусусият тўдалиги, мураккаблиги билан ёритилмоғи лозим.

Ҳотам Жўрақулов, Онахон — романдаги асосий қаҳрамонлар. Райком секретарининг фаолияти унинг ақлли, узоқни кўра оладиган раҳбар эканлигини кўрсатади. Жўрақуловнинг табиатни муҳофаза қилиш йўлидаги ишлари яхши тасвирланган. Лекин материалнинг ҳаддан ташқари

кўплиги асосий қаҳрамонлар қиёфасини хиралаштириб қўйган. Онахон жуда кўп воқеаларни бошдан кечиради: севган кишидан ажралади, Яхшибек Тойлоқовга алданади, Ҳанифа, Ҳотам Жўрақулов, Ҳумоюн, Райкомхон опа сингари яхши одамлар билан ҳамкор бўлади. Лекин эътибор берсангиз, унинг характерида ўзгариш рўй бергани сезилмайди. Воқеалар қаҳрамон характерида шакллантиришга йўналтирилмаганлиги очиқ куришиб қолган.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Иброҳим Раҳимнинг «Оқибат» романи ҳақида профессорлардан Очил Тоғаев, Анқабой Қулжонов, Бердиали Имомов, Собир Мирвалиев, филология фанлари кандидати Оллоберган Худойбергандон тақризлари эълон қилинди. Романда Россиянинг ноқоратупроқ ўлкасида ишлаётган ўзбек мутахассислари, мелиораторлари ҳақида гап боради. Ёзувчи Сумбуланинг Новгородда мактаб очиши, отасининг қабрини топиши, ҳар куни қабрга гул қўйишини яхши тасвирлайди. Қудратовнинг хотини Дилафрўзнинг вафоти, олти бола, айниқса эндигина туғилган Лобарнинг етим қолиши, Розиков бошлиқ Ўзбекистон коммунистлари, Қудимов бошлиқ Иванов ва обкоми бюроси аъзоларининг Қудратовга дардкашлик бийдиришлари ҳам таъсирли берилган. Асарда қардошлик туйғуси, рус, ўзбек ва бошқа миллат кишиларининг бир оила аъзоларидек яшашлари кишини ишонттиради. Асарда Ҳаким аканинг интернационал оиласи китобхонда қизиқиш уйғотади. Ҳаким ака ва Мухтасар аянинг катта ўғиллари Ҳамид Новгородда, Шукуржон Волгоградда, Эргаш БАМда, Буриной КамАЗда, Набижон Ивановода ишлайди. Ўғилларидан бирининг хотини рус, яна бириники татар аёли. Лекин ҳеч ким уларнинг турли миллатдан эканига эътибор бермайди. Романда драматизмга тўла Бой ота образи берилган. Бу одам 30-йилларда от-араваси, қўш-хўкизи, ичкари, ташқари ҳовлиси бўлгани учун сургун қилинган эди. Кейинчалик у ноқоратупроқ ерларга бориб қолган. Бой ота Ўзбекистондаги ерида колхоз раиси яшаётганини, раиснинг икки машинаси, жуда муҳташам имо-

рати борлигини кўради. У бир нарсага тушуна олмайди: нега раиснинг бойлигини мусодара қилишмайди? Бу образ характерини чуқурроқ ёритиш мумкин эди.

Романда Розиков образи жиддий ўрин эгаллайди. У Старая Руссодаги уруш даври воқеаларини, қуролдош дўстларини эслайди. Розиков ҳар хил вазият, ҳолатларда кўринади. Автор Розиков характеридаги инсонийлик, камтарлик каби хусусиятларни очишга интилади.

Бадий асардаги барча воқеалар, образлар ёзувчининг изчил концепцияси ёғдуси билан ёритилмоғи, бадий ҳақиқат даражасига кўтарилмоғи керак. Ёзувчи ғояси, қарашларига бўйсундирилган, характерларни очишга хизмат қилдирилган материалгина китобхон диққатини тортади. Афсуски, «Оқибат»даги аксарият воқеа-ҳодисалар ёзувчи томонидан бадий ўзлаштирилмаган. Эътибор берсангиз, романдаги бир қанча қаҳрамонлар характерига монанд гапирмайдилар. Ҳаким ака ҳам, Кудимов ҳам, Дилафрўз ҳам, Надежданинг онаси ҳам бир хилда гапирадилар. Асарда қаҳрамонларнинг ўзига хос қиёфалари, яъни индивидуаллиги сезилиб турмайди. Бадий прозанинг очерк, повесть, роман жанрлари аро бир боғлиқлик, ички алоқадорлик бор. Очеркда материал «холис» тасвирланади. Бу жанрда ёзувчи проблемани, қаҳрамон характеридаги йўналишларни кўра олса, бас. Қиссада ёзувчининг материалга аниқ муносабати, қаҳрамон характерини очишга интилиши сезилади. Роман жанрида эса ёзувчининг изчил позицияси, бетакрор шахс сифатидаги қарашлари, фалсафий хулосалари акс этади. Унда материал ҳам, қаҳрамонлар ҳам, улар орасидаги зиддиятлар ҳам ёзувчи инон-ихтиёрдан ташқарида туриши, ўзлаштирилмаган бўлиши мумкин эмас. Адиб ўзи учун ҳаётий зарурат, ички бир эҳтиёж даражасига айланган масалаларнигина романга асос қилиб олиши мумкин. Роман ёзиб тугаллангандан кейин ҳам ёзувчи ўша масалаларга қайта-қайта мурожаат этаверади. Йирик проза асаридаги қаҳрамон қайсидир тарзда ижодкорнинг позициясини, қарашларини тўла ифодалайди.

Ҳамид Ғулом, Мирмуҳсин, Иброҳим Раҳим — танилган ёзувчилар: уларнинг ижодий йўллари, бақувват асарлари бу фикрни тасдиқлайди. «Машраб», «Илдизлар ва япроқлар», «Оқибат» романларида улар маҳорати тулиқ намоён бўлмаганининг сабаби нимада? Бунинг сабабини инсон умри ва югурик вақт орасидаги зиддиятда англаш мумкин. Одам иложи борича кўп ишлашга, кўп маҳсулот беришга интилади. Ёзувчининг маҳсулоти — бадий асар узоқ муддат ўйлашни, фикрлашни, материал ва қаҳрамонларни чуқур ҳис этишини талаб қилади. Мирмуҳсин, Иброҳим Раҳим, Ҳамид Ғулом — тезкор ёзувчилар. «Чотқол йўлбарси», «Одам қандай тобланди», «Мангулик»ни яқиндагина ўқиган эдик, бугун шу ёзувчиларнинг тамомиланги материал асосида ёзилган асарларини ўқиямиз. Тезкорлик, ижодий фаоллик яхши хусусият. Лекин китобхоннинг эҳтиёж ва талабларини ҳисобга олиш ҳеч қачон зиён келтирмаган. Буни унутмаган ёзувчиларгина муваффақиятга эришадилар.

«ОНА БУЛА ҚОЛГИЛ МЕНГА, ТАБИАТ...»

Ҳозирги давр адабиётида табиат тасвири алоҳида аҳамият касб этмоқда. Аслида-ку, табиат тасвири адабиётнинг азалий ва абадий мавзуларидан. Сўнгги йилларда табиат тасвиридан инсоннинг мураккаб маънавий олами ёритиш мақсадидагина фойдаланилаётгани йўқ. Балки, умуман борлиқни табиий ҳолда кўрсатиш тенденцияси кучаймоқда. Масалага чуқурроқ ёндашилса, бунда ҳам аслида инсоннинг табиат билан боғлиқлиги тасвирланади. Лекин бу тенденцияда табиатнинг мураккаб қонуниятлари кенгроқ, мукамалроқ ёритилади. Борлиқни бир бутунликда, ички зиддиятлари билан тасвирлаш файласуф ёзувчи, моҳир санъаткор қўлидан келади. Табиатни тасвирлашда икки йўл кўзга ташланади. Биринчиси, инсондан ташқаридаги табиатни бевосита, табиий тасвирлаш тенденцияси. Бунда табиат кучлариаро боғлиқликни, мураккаб алоқалар-

ни табиий тасвирлаш усули диққатни тортади. Бу ишни айрим ёзувчиларгина бажармоқдалар. Табиатни конкрет бир образ, масалан, ҳайвон, дарахт, борлиқ ҳодисаси орқали тасвирлаш кенг авж олмоқда. Бироқ бу йўналишда сунъийлик, мода кегидан қувиб асар ёзиш ҳоллари ҳам учрамоқда.

Табиатни тасвирлашдаги иккинчи тенденция асотирларни қайта кўздан кечириш, уларни асарга киритишда кўринади. Миф табиат кучлари, улардаги сирлиликлар ҳақида ҳикоя қилади. Асотир ва афсоналарда табиатнинг турли кучлари акс эттирилади. Инсон ақли англаб етмаган сирлиликгича қолиб кетган кучлар (ҳодисалар, ҳайвону дов-дарахтлар) кўпинча салбий куч сифатида ифодаланган. Ҳозирги адабиётда мифлардан фойдаланишда онглилик билан стихиялилик ёнма-ён бормоқда. Асотир ва афсоналардан фойдаланишнинг хавfli томони бор: улар моҳияти чуқур англаб етилмасдан фойдаланилса, ёзувчи ўзи истамаган ҳолда диний ақидаларни, миф қобигига яширинган асоссиз ғояларни тарғиб этиб қўйиши мумкин. Мифларни ғояни иллюстрация қилиш мақсадида кўр-кўрона қўллаш ҳам кутилган натижага олиб келмайди. 1981 йили Пиримқул Қодировнинг «Нажот» афсона-қиссаси, Ўзбекистон халқ ёзувчиси Туроб Тўланинг «Етти зоғора қиссаси» босилиб чиқди. Ҳар икки асарда афсоналар орқали замонамизнинг жиддий масалаларига муносабат билдирилган.

Табиатни мураккабликлари, ички боғлиқликлари ва зиддиятлари билан акс эттириш жамиятнинг қонун-қоидалари, идеаллари билан қай даражада боғланади? Инсонни табиат қонуниятлари, ички боғлиқликлари асосида тасвирлаш жамиятимиз манфаатларига зид келиб қолмай-дими? Совет адабиётининг ижодий методи табиат ва жамият қонуниятларини чуқур илмий таҳлил қилиш натижасида пайдо бўлган марксизм-ленинизм таълимоти асосида шаклланган. Адиб табиат, жамият қонуниятларини қанчалик чуқур тадқиқ этса, социалистик реализм имкониятла-

ри шунчалик беқиёслигига ишонч ҳосил қилади. Совет адабиётининг ижодий методига хос мана шу теранлик, жамият ва табиат қонуниятларига чуқур кириб бориш жаҳондаги жуда кўп санъаткорларни мафтун этмоқда. Социалистик реализм ана шу теран қонуниятлар асосида вужудга келганлиги туфайли ҳам жаҳон адабиётида кучли йўналишга айланиб бормоқда.

Ёзувчи катта эътиқод, эзгу ният билан бирон мавзуга қўл урса, бирон образни яратишга чоғланса, табиат ёки жамиятнинг катта бир ҳақиқатини юзага чиқариши мумкин. Бу ўринда табиат ва жамиятдаги ички боғлиқликлар қонунияти кўзга ташланади, конкрет ҳодисада умумийлик белгилари акс этгани сезилади. Ўткир Ҳошимовнинг «Дунёнинг ишлари» қиссаси заминида улкан бир ҳақиқат ўз ифодасини топган, табиат ва жамиятнинг жиддий бир муаммоси ҳаққоний ёритилган. Она тўғрисида кўп асарлар ёзилган, ёзилмоқда, яна ёзилади. Она ижодкор учун мангу мавзу, мангу образ. Масаланинг илдиз-илдизига назар ташласак, она — депутат, тўқувчи, муаллим, ишчи, хуллас, жамият аъзосигина эмас, балки ички қонуниятлари ҳамон тўла англаб етилмаган табиатнинг вакиласи. Она образини севиб, ардоқлаб тасвирласа, санъаткор табиат гўзаллигини, мураккаблигини кашф этар экан.

Лезгин халқида бир афсона бор: нақл қилинишича, ҳар бир инсон қалбида гул ўсармиш. Бу гул она вафотидан сўнг сўла бошлармиш. Она фарзанд қалбидаги гулни нур бўлиб, ҳаво бўлиб, замин бўлиб, эпкин бўлиб парвариш этармиш. Табиат ҳеч қачон инсонни ёвузликка ундамайди, ундаги ҳамма нарса инсонни эркин ҳаракат қилишга, эзгу ишларни бажаришга ундайди. Инсон табиатга фарзанд бўлиб ҳеч қачон завола топмаган. Табиат, жамият қонуниятларини менсимаган одамлардан борлиқ аёвсиз ўч олади. Ўткир Ҳошимов асаридаги онани биз оддий уй бекаси деймиз. Она учун оддийликдан, фарзандига меҳр кўрсатишдан улуғ унвон бўлиши мумкинми? Онанинг оддийлиги табиатга яқинлигидан, самимийлигидан далолат.

Ёзувчи мана шу жуда муҳим фалсафани бир кўринишда гоят оддий, аммо теран тасвирлайди.

Она фақат ўз ўғлигагина эмас, ҳаммага яхшилик тилайди, меҳр кўрсатишга, барчанинг мушкулини осон қилишга интилади. Она учун боланинг бегонаси, бола учун онанинг ёмони йўқ. Бу фикр «Алла» новелласида жуда асосли айтилган: «Эҳтимол, дунёнинг бир чеккасида туриб бир одам айтган энг оқилона фикрни дунёнинг нариги чеккасидаги бошқа бир одам тушунмас. Бироқ дунёнинг бу чеккасида туриб айтилган аллага дунёнинг нариги чеккасидаги гўдак бемалол ором олади. Балки шунинг учун ҳам она табиатнинг энг буюк ихтиросидир». Ўткир Ҳошимов яратган она образи Расул Ҳамзатовнинг ижодида бот-бот кўзга ташланадиган онани, Чингиз Айтматовнинг «Асрга татиғулик кун» романидаги Найман онани, урушга кетган ва бедарак йўқолган Илья Рамзинни кута-кута адои тамом бўлган онани (Ю. Бондарев «Танлаш»), қўйинг-чи, бадиий адабиётда яратилган энг баркамол оналар қиёфасини ёдга туширади. «Дунёнинг ишлари» қиссасида она меҳригина мадҳ этилмайди, унда ўзини онанинг қадрига етолмаган, фарзандлик қарзини узолмаган, деб ҳисобловчи ўғилнинг ўкинчлари ифодаланган. Ҳар бир фарзанд қалбида она меҳри билан бирга, тўлиқ ўталмаган бурч қолади. Ўткир Ҳошимов қиссасидаги ўғил образида мана шу жиҳат қимматлидир. Эҳтимол, қиссадаги ўғилнинг сўзлари дунёдаги барча фарзандлар учун энг таъсирли панд-насиҳат бўлар. Асарнинг бутун руҳидан келиб чиққан ўғит ҳар бир қалбга етиб борса керак. Ўткир Ҳошимов қиссасида ҳикоячи — ўғилнинг болалиги ва ҳозирги куни узвийликда тасвирланади. Бундай тасвир моҳияти кичик новеллаларда унчалик сезилмаса-да, ижтимоий мазмуни теран бўлган «Энг яхши бола», «Бозор», «Олтин балдоқ» сингари ҳикояларда дарҳол диққатни тортади. Қиссани 1981 йилги прозамизнинг жиддий ютуғи, десак муболаға бўлмас.

Нурали Қобулнинг «Янги қор тушган кун», Тўхташ Ашуровнинг «Онаизор» қиссалари кўп жиҳатлари билан

Уткир Хошимов қиссасига яқин туради. Н. Қобул қисса-сида Суюнбой супрақулоқ характери яратилади. Суюнбой одамларни ҳам, табиатни ҳам севмайди. У ўта бахтсиз одам, чунки унинг қалбида меҳр йўқ. Тўғри, одам тош-юрак бўлиб туғилмайди. Инсондаги барча нуқсонлар кейинчалик, жиддий сабабларга кўра пайдо бўлади. Нурали Қобул ўз қаҳрамони эволюциясини кўрсатмайди, Суюнбой табиат ва жамиятга зид турган пайтидагина китобхонга таништирилади. Унинг энг даҳшатли фалсафаси бор: «Ул-ганингдан кейин хоҳ кўмишсин, хоҳ пишириб ейишсин, барибир». Эҳтимол, омонатлик туйғуси, ишонсизлик уни бағритош қилиб қўйгандир. Суюнбой Саидмурод ва Аб-думурод чўпонларни уриб ўлдиради. У доим тоғу тошда юради. Қизиги шундаки, Суюнбойни кўргач тоғ ҳайвонла-ри ўзларини панага оладилар. Суюнбой баҳайбат айиқни бўғиб ўлдиради. Бу даҳшатли одам дастидан хотини Эна-ой, фарзандлари юракларини ҳовучлаб турадилар. Мана шу Суюнбой фақат Шаҳзода момо билан гаплашади. Мо-мо уни ёқтирмайди, лекин бу бахтсиз одамни қувиб ҳам юбормайди. Суюнбой момога доим ваҳимали гаплар топиб келади, жиноятларини сўзлайди. Шаҳзода момода ҳамма оналарга хос фазилат — фарзандни кечириб, ёмон-ни яхши гап билан йўлга солиш хислати бор. Асар манти-қи ҳам одамлар, ҳам табиат Суюнбойдан аёвсиз қасос олишини тақозо этарди. Суюнбойнинг сўнгги дамлари, қо-ра ишлари учун жавоб бериш онлари асарнинг энг юксак чўққиси бўлиши лозимдек туюлади. Тўғри, Суюнбойнинг гўрдан-гўрга тушиши унинг учун жазо. Аммо бу якун ки-тобхонни унчалик қониқтирмайди...

Тўхташ Ашуровнинг «Онаизор» қиссасида туққан эмас, тарбиялаган она, деган фикр ифодаланган. Холисхон ая тиланчилик қилиб Топволдини боқади. Лекин қиссада ғоянинг бадий таҳлили эмас, иллюстрацияси биринчи ўринга чиқиб қолган. Ёзувчи ғояни ифодалаш учун воқеа-лар, характерлар мантиқини бузиб бораверади. Бундай асарларда инсон тақдирига ачиниш сезилмайди. Ёзувчи

ғояни «очиш» учун Ашурали акани, Кимсанбойни, Холис-хон аяни осонгина «Ўлдириб» қўяди.

Ўтқир Ҳошимовнинг «Дунёнинг ишлари» қиссасидаги ҳикоячи ўғил қалбида ўкинч, тўлиқ ўталмаган бурч армони қолганини айтдик. Лекин бу ўкинч фожиавий эмас, чунки ўғил она меҳрига қонган, болалик даврини она бағрида, табиат кучоғида яйраб ўтказган. Шундай ўкинч, армонлар борки, уларнинг моҳиятида фожиавийлик ётади. Иккинчи жаҳон уруши совет кишисига улкан бахтсизлик келтирди, туганмас армон, ўкинчларга сабаб бўлди. Уруш жамият ва табиат қонуниятларига зид бориш оқибатидир. Урушда инсонларгина эмас, табиат ҳам битмас жароҳатлар орттирди. Улуғ Ватан уруши мавзуи совет адабиёти-нинг донмий мавзуларидан бирига айланди. Сўнгги йилларда уруш йиллари воқеалари тўғрисида ҳужжатли асарлар ёзиш тенденцияси кучаймоқда. Алесь Адамовичнинг «Жазокорлар» қиссасида инсоний қиёфасини йўқотган фашистларнинг ёвузликлари, бегуноҳ кишиларнинг қатл этилишлари ҳаққоний тасвирланади. Фашистларнинг ёвузликларини табиатдаги биронта йиртқич ҳайвон қилган эмас. Фашизм табиат ва жамиятга зид турувчи куч, деган фикр пайдо бўлади. Алесь Адамович, Даниил Граниннинг «Қамал китоби» асарларида Юра Рябкиннинг қамалда қолган шаҳардаги ҳаёти тасвирланади. Бу ўсмир очликдан қийналади, вафот этади. Лекин у кишиларга ёвузлик қилиб ҳаётини сақлаб қолишни сира ҳам хаёлига келтирмайди. Китобда Лидия Ахапкинининг фожиали тақдири тасвирланади. Лидия очликдан, алам-ўкинчлардан шунчалик озиб-тўзиб қоқсуяк бўлиб қоладики, уни эри сира танимайди. Бу асар ҳам ҳақиқий ҳужжатлар асосида яратилган.

Георгий Марьяновскийнинг «Минг бир тақдир» қиссасининг иккинчи қисми ҳам зўр ҳаяжон билан ўқилади. Асарни ўқиган одам социалистик тузумнинг нақадар инсоний эканига тан беради. Ҳаёт-мамўт жанглари давом этаётган дамларда совет давлати, Ўзбекистон ҳукумати етим бола-

ларнинг ҳаётини сақлаб қолиш учун қанчадан-қанча қарорлар қабул қилиб, уларни амалга оширганини кузатади. Қиссани ўқиганда, оташин шоиримиз Ғафур Ғуломнинг қуйидаги мисралари нақадар тўғри, ҳаётий эканлигига ишонч ҳосил қиласиз:

Ғалаба амри-ла, мағрур немиснинг
Генералн қўл қўйди. Уч секунд фақат...
Шу малъун имзода одамлар ўқир
Миллион йил фашист умрига лаънат.

Уруш тугаганидан буён қирқ йил ўтди. Лекин уруш туфайли тўзғиб кетган оилалар — оталар, оналар, ака-укалар, опа-сингиллар бир-бирларини ҳамон ахтардилар. Тақдирига урушнинг қора тамғаси босилган инсонларга ҳар бир совет кишиси ёрдам беришга, уларнинг мушкулини осон қилишга интилади. Шундай пайтларда совет кишисига хос инсонпарварлик кўзга яққол ташланади. Лариса Глазкова уруш даврида яқин кишиларини йўқотган эди. У космонавт Юрий Глазковга умид билан мактуб йўллайди. Совет космонавтининг мактубида ҳамдардлик, самимийлик сезилиб турибди: «Одамларни ноумид қилсанг ўзинг хафа бўлиб кетасан киши, лекин зарур бўлгандан кейин начора, ҳақиқат ҳақиқатлигича қолиши керак... Лариса Васильевна, меҳрибон, мушфиқ рус аёли, мен сизга, эрингизга, оилангизга чин қалбимдан сиҳат-саломатлик, муваффақият ҳамда бахт тилайман!

СССР космонавт-учувчиси Юрий Глазков».

Анвар Эшоновнинг «Улар ўн бир киши эди» қиссаси ҳам «Клетск шаҳридаги бир тепаликни мудофаа қилиб ўзларидан ўттиз баробар кўп бўлган душман йўлини тўсган» ўн бир жангчининг қаҳрамонлигидан сўзлайди. Асарда уруш туфайли фарзандидан, эридан айрилган кишиларнинг қайғу-армонлари тасвирланади. Ёзувчи қизиқарли деталлардан фойдаланади, тасвирда турли усулларни

қўллайди, ҳар бир сўзни ўрнини топиб ишлатади. Лекин асарда композицион тарқоқлик, воқеаларни бир марказга уюштира олмаслик сезилади. Ёзувчи материалдан тежаб, асар ғоясига монанд фойдалана олмайди.

КПСС Марказий Комитети, Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Комитети ёш ижодкорларга ҳар қачонгидан ҳам кўпроқ эътибор бермоқдалар, улар истеъодларининг тўла намоён бўлиши йўлида ғамхўрлик кўрсатмоқдалар. Хайриддин Султонов, Тоғай Мурод, Мурод Муҳаммад Дўст, Эркин Аъзамов, Зоҳир Аълам, Алишер Ибодинов, Нусрат Раҳматов, Маматқул Ҳазратқулов сингари ёш ижодкорлар дастлабки йирик асарларини китобхонлар ҳукмига хавола этдилар. 1981 йилда Ғаффор Ҳотамовнинг «Қайтиш», Нусрат Раҳматовнинг «Дашт», Норқул Ҳайитқуловнинг «Томчи» қиссалари босилиб чиқди. «Қайтиш» қиссасида қаҳрамон характеридаги нозик жиҳатларни аниқ илғаб олиш, воқеа ичида воқеаларни тасвирлаш билиш, композицион изчилликка интилиш кучли. Н. Раҳматов ва Н. Ҳайитқулов қиссаларида янги ерларни ўзлаштираётган, янги посёлкалар қураётган ёшлар образлари яратилади.

1981 йил қиссачилигига назар ташлар эканмиз, адабиётимизнинг «ўрта жанри»да жиддий изланишлар олиб борилганини кўрамиз. Кўп қиссаларда эришилган ютуқлар, давом этаётган ижодий изланишлар бундан кейин янада яхшироқ самаралар беради, дейишимизга асос бор.

ЭСКИ МАВЗУНИНГ ЯНГИ ТАЛКИНИ

Ҳақиқий ижодкор ҳеч қачон тайёр андозалар йўлидан бормайди. Чунки кечагина тўғри ҳисоблаган қоидалар бугун эскириб қолган бўлиши мумкин. «Ҳар бир янги асар устида ишлар экан, ёзувчи ўзини шогирддек, эндигина қўлига қалам олган одамдек ҳис этади», тарзидаги гапларнинг маъносини кўпинча ўйлаб ҳам ўтирмаймиз. Ваҳоланки, ёзувчи янги асар ёзишга киришар экан, ҳаёт муаммоларини янгича бадий ифодалаш, янги характерлар яратиш йўлидан боради. Ҳар бир одам — ўзига хос, бетакрор дунё, улкан проблема. Ёзувчи энг тўғри, одамзод учун муқаддас саналган ақидаларга асосланиб асар яратса-ю, ипсон қалбици теран тадқиқ этмаса кўнглимиз тўлмайди. Характер моҳиятини очишга хизмат қилсагина кахрамоннинг кийиниши, ташқи кўриниши, маълум табақага мансублиги, умуман мавқеи ва ҳоказолар мазмун касб этади. Аксинча йўл тутилса: мавқеи, бирор гуруҳга мансублиги, ташқи сифатлари орқали характери ҳақида хулоса чиқарилса, ёзувчи хатога йўл қўйган бўлади. Ўзбек совет адабиёти тарихига назар ташласак, айрим асарларда кишиларни жамиятдаги мавқеи — бой ёки камбағаллигига кўра салбий ва ижобийга ажратиш ҳоллари рўй берганлигини, характерларни ҳар томонлама таҳлил қилишга эътибор қаратилмаганлигини сезамиз. Масалага фақат синфий нуқтаи назардан ёндашиш талаби характерлар тасвиринда мўайян даражада юзакликни вужудга келтирганини кўрамиз. Ваҳоланки, партиявийлик принципи масала моҳиятига чуқур кириб бориш, характерларни ҳар то-

монлама, ишонарли тадқиқ этишни тақозо қилади. «Тинч Дон», «Рус ўрмони», «Навойи», «Абай» сингари асарлар ҳаётга партиявий, синфий нуқтаи назардан қарашнинг, айти вақтда инсон характерларини чуқур таҳлил - этишнинг намуналаридир. Бадий-ғоявий паст савиядаги асарлар адабиётнинг обрўсини туширади. Олий ўқув юртига кириш учун имтиҳон топшираётган абитуриентга, масалан, бирор асар ҳақида иншо ёзиш лозим бўлиб қолди дейлик. Абитуриент ўша асарни ўқимаган, қаҳрамонлар моҳиятини билмайди. Шунда у ёнидаги абитуриентдан асарда қандай бой ва камбағал образлари борлигини сўраб олади. Бой ва камбағалнинг, севишганларнинг номини билиб олиними, абитуриент уларга характеристика беришни «дўндириб ташлайди»: «Бой — зolim, қонхўр, инсофсиз... камбағал — эзилган, бечора, бола-чақаси ночор аҳволда ва ҳоказо». Кўраётирсизки, характерни тадқиқ этмаслик, ижобийлик ва салбийлик масаласини юзаки тушуниш бадий адабиётнинг обрўсига путур етказадиган сийқа андозаларни келтириб чиқаради.

Ўзбек совет адабиётида Октябрь социалистик революциясининг нари-берисида синфий кураш авжланган пайтда рўй берган воқеаларни акс эттирувчи бир қанча асарлар яратилди. Саксонинчи йиллар прозасининг маҳсули бўлган бу асарларда характерларни ишонарли тадқиқ қилиш хусусияти кўзга аниқ ташланмоқда. Ёзувчилар қизил аскарлар даврасига, босмачилар ичига дадил «кириб бормоқдалар»: қўрбошининг, бойнинг, катта саллали дин пешвосининг, қизил аскарлар орасидаги хоиннинг, ҳақиқий жангчининг... характерини атрофлича тадқиқ қилмоқдалар.

Босмачилар тўдаси деб аталган тушунча биз учун анча мавҳум, қўрқинчли эди. «Қил кўприк» (Шукур Холмирзаев), «Чорраҳада қолган одамлар» (Тоҳир Малик), «Жар ёқасида чақмоқ», «Бухоронинг жин кўчалари» (Асқад Мухтор) асарларида ҳаётнинг мураккабликларини кўрсатиш, характерларни ёритишда психологик таҳ-

лйлга алоҳида эътибор бериш, энг муҳими, ҳар бир одамни бетакрор, ўзига хос дунё деб қараш руҳи сезилади.

Тўрт асарда ҳам ҳаёт йўлини танлаш, эртанги турмуш тарзини белгилаш, тақдир масаласи қўйилади. Асарларнинг номланишиёқ улардаги асосий фикрга диққатни тортади. Айни вақтда, жар ёқаси ҳам, қил кўприк ҳам, чорраҳа ҳам, жини кўчалардан чиқиб олиш ҳам теран психологизмни тақозо этади. Қаҳрамонлар олдида ҳаёт ва мамот масаласи, хато қилмаслик, тўғри йўл танлаш муаммоси турибди. Улар моҳияти фаолиятдагина эмас, мураккаб вазиятларда, ақлни ишлатиш — қилни қирқ ёриш даражасида нозик йўл тутуш орқали очила бориши сезилади. Қаҳрамонлар тушиб қолган мушкул вазиятлар мураккаб тасвир усуллари тақозо қилади. Асқад Мухтор, Шукр Холмирзаев, Тоҳир Малик психологик тасвир йўлини танлайдилар. Улар асарларидаги вазият, муносабат, ҳолатларни дарҳол илғаб олиш осон эмас. Китобхон воқеалар шоҳиди бўлишигина мақсад қилиб қўйса, асарларнинг асл мазмунини англамаслиги ҳам мумкин. Ҳар бир асарда воқеалар тасвиридан табиий равишда келиб чиқадиган маънога эътибор бериш, қаҳрамонлар қилмиш-қидирмишини эмас, улар хатти-ҳаракатларининг моҳиятини англаш асосий масала ҳисобланади. Бошқача айтганда, биз бу ерда онги, диди баланд китобхонга мўлжалланган профессионал, ҳозирги юксак талабларга жавоб бера оладиган асарларга дуч келамиз. Бугунги китобхон асарни, қаҳрамонлар ҳаёт йўлини мантиқан давом эттира олишдан ташқари, асарда рўй бераётган воқеалардан йироқ бўлган масалаларни ҳам уқиб олиш имконига эга. Аниқроғи, китобхон ёзувчи қалбидан ўтган туйғуларни, унинг онгини банд қилган жуда кўп муаммоларни ҳам англаб етишга қодир. Замонавий проза китобхондан фикрлашни, мушоҳада юритишни — заковатни тақозо этади. Баъзан шундай ҳам бўлади, ёзувчи кўп нарса ваъда қилувчи услубда ёзади, қаҳрамонларни мушкул вазиятларда кўр-

сатади, лекин, афсуски, асарда китобхон борлигини қамраб олувчи жиддий фикр-хулоса кўринмайди. Бундай ҳолларда ёзувчи ўз китобхонидан ажралиб қолади. Китобхон ҳурматини қайтадан қозониш эса ғоят мушкул иш.

«Бухоронинг жин кўчалари», «Қил кўприк», «Чорраҳада қолган одамлар», «Жар ёқасида чақмоқ» — ҳозирги ўзбек прозасининг яхши намуналари. Бу асарлар прозамизнинг уч авлодига мансуб ижодкорлар қаламининг маҳсуллари. Асқад Мухтор — совет прозасининг моҳир усталаридан бири. Табиийки, ёзувчида тажриба ҳам, ҳаёт сабоқлари ҳам катта. Қувонарлиси шундаки, ёзувчи доим изланади, камолот сари интилишни асосий принцип деб билади. «Бухоронинг жин кўчалари», «Жар ёқасида чақмоқ» асарларида биз гўё янги ёзувчи билан учрашамиз. Бу — янги Асқад Мухтор психологизмни байроқ қилиб кўтаради, жозибали, сержило, колорити бой тилда ёзади. Хусусан, кейинги повестда тилнинг товланишлари кишини ром этади. Асқад Мухторнинг ҳар икки асари повесть жанрида ёзилган. Материали, тасвирланган даври, асосий қаҳрамонлари жиҳатидан бир-бирига яқин мазкур асарлар, эҳтимол, роман шаклида қайта туғилажак асарларга пойдевор бўлар. Асқад Мухтор социалистик инқилоб даври хусусиятларини мужассамлаштирган, оловли йиллар фалсафасини акс эттирган, қалби катта ҳаётий мақсадлар йўлида ёнган қаҳрамонларни кўрсатиб беришга қодир йирик асарлар яратиши мумкин.

Шукур Холмирзаев мураккаб услубига китобхонни кўниктира олган ёзувчи. У китобхонни ҳурмат қилади, китобхонга ишонади: ҳеч қачон, ҳеч қаерда китобхонни «қўллаб юборишга», жўнроқ ёзишга интилмайди. Ёзувчидаги вазмин услуб унинг ҳикояларида, «Сўнгги бекат» романида аниқ сезилади. «Қил кўприк»да ҳам адиб ўз услубига содиқ қолган. Воқеалар эпик тасвирланади, бир-бирига ўхшамайдиган, бетакрор қиёфасига эга ўнлаб каттаю кичик қаҳрамонлар образлари яратилади. «Қил кўприк»нинг жанри фалсафий умумлашмаларни,

ўтмиш билан бугунги кунни боғловчи салмоқли хулоса чиқарилишини тақозо этади.

«Чорраҳада қолган одамлар» Тоҳир Маликнинг йирик асари, прозадаги ютуғи. Ёзувчи асар жанрини фантастик қисса, деб белгилайди. Асарга «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида тақриз ёзган Машраб Бобоев унинг фантастик томонига кўпроқ диққатни қаратади — воқеаларни кўпроқ Рҳақ «кўзи билан кўриб», баҳолайди. Бизнингча, қисса сюжетидаги фантастик йўналиш, Рҳақ хатти-ҳаракатлари ёзувчи ғояларини китобхонга тушунтириб, талқин қилиб берувчи воситадек туюлади. Рҳақ асардаги реал воқеалар тасвирида ёрдамчи куч, воқеаларни тушунтириб берувчи воситадек кўринади. Унинг ерлиларга муҳаббати характери таҳлили орқали очилмайди, айтиб қўя қолинади. Танг сайёрасидаги муносабатлар, «юксалиш учун ишлаш, ишлаш учун юксалиш» принципи, инсоннинг қадрсизлиги, табиатнинг ўликлиги сингарилар китобхонни мулоҳаза юритишга ундайди. Асқад Мухтор ва Шукур Холмирзаев асарларида ҳаёт йўлини танлаш, эътиқод масаласи бир давр мисолида кўрсатилса, Тоҳир Малик асарида эътиқод, тақдирни белгилаш меҳр-оқибат масаласи билан қўшилиб кетади, гражданилар уруши даври, Улуғ Ватан уруши арафаси воқеалари билан боғланади. Уруш арафасидаги ҳаёт ҳозирги кунга ҳамоҳанг тасвирланади, шу тариқа, масалалар доираси кенгайди, қаҳрамонлар ҳаётидаги икки давр муқояса қилинади. Бу эса ёзувчининг вазифасини мушкуллаштиради.

Асосий қаҳрамон муаммоси, табиийки, турлича — асарлар жанри, ёзувчилар маҳорати нуқтаи назаридан — ҳал этилади. Асқад Мухторнинг «Бухоронинг жин кўчалари» қиссасида Файзулла характерининг шаклланиши асосий мақсад тарзида қўйилган. Ёзувчи барча воқеа-ҳодисалар, учрашув ва тўқнашувларнинг бош қаҳрамон руҳиятида қандай ўзгариш яратишини кўрсатади. Аниқроғи, Файзулла учрашув, суҳбату кузатувлардан ўзича хулоса чиқаради. Князь Антоновский хонадонига ташриф буюрар экан,

Файзулла ўзининг Петербург тарбиясини кўрган, ўта маданий йигит эканлигини намоён этади. Мезбонга қалбидаги ҳаяжонни, норозилигини сира сездирмайди. Аслида, Файзулла князнинг қора ишлари Шульгин қўли билан амалга оширилади. Ярофей Карпович сингарилар Антонөвский ва унинг югурдагидан нафратланишини биледи. Файзулла ўз отасининг ҳурматини ўрнига қўяди, айтганини икки қилмайди. Лекин у отасининг ишларини давом эттирмайди. Отаси умри бўйи бойлик орттиришни ўйлади, боши ёстиққа теккач, «у дунёлиги» ҳақида қайғура бошлади. Хўш, Убайдуллахўжадан қандай из қолади, уни кимлар миннатдорлик билан эслайдн? Йўқ, Файзулла отасининг йўлидан бормади. Шоражаб муфти, Шоахсий аълам ёш Файзулла қалбига йўл топадилар. Ёш йигитча дин ҳомийларига ишонади. Улар тутган йўлга меҳр қўя бошлайди. Айниқса, Шоражаб муфтининг ростгўйлиги, шижоаткорлиги Файзуллага маъқул бўла боради. У ҳам устозлари сингари, меҳр-оқибат, тўғрисиўзлик билан тузумга таъсир кўрсатмоқчи бўлади. Лекин Шоахсий аъламнинг Шоражаб тўғрисидаги ғаразли фикри Файзуллага қаттиқ таъсир этади. У устозларидан ҳам қўлини ювиб қўлтиққа уради: наҳотки, одам ўзи ишонмаган нарсалар ҳақида шунчалик қатъият билан гапира олса, одамнинг тили билан дили орасидаги зиддият шунчалик бўладими? Файзулла ёш бухороликлар уюшмасига киради, халқ билан яқинлашади. У рўй бераётган воқеаларни доим ўзича қиёслаб, ақл тарозусида ўлчаб боради.

«Қил кўприк», «Чорраҳада қолган одамлар», «Жар ёқасида чақмоқ» асарларида асосий қаҳрамон масаласи янгича бадиий ҳал қилинади. Аксарият асарларда барча воқеалар асосан бош қаҳрамон характерининг мукамал ёритилишига йўналтирилади. Ҳозирги прозада бир неча қаҳрамон тасвири орқали асосий ижодий ниятни ёритиш хусусияти сезилмоқда. Бош қаҳрамоннинг функцияси бошқа бир қаҳрамонга ўтиб кетиши ҳоллари ҳам учрамоқда. Асқад Мухтор, Шукур Ҳолмирзаев, Тоҳир Малик

асарларида асосий қаҳрамонларнинг ўрни масаласи турлича ёритилади. Асқад Мухтор қиссасининг бош қаҳрамони — етим Мамат. Аксарият воқеалар Мамат кўзи билан, унинг тушунчаси орқали тасвирланади. Бош қаҳрамон бизни Салим чорва хонадонига «бошлайди», бойбува хонадон, унинг феъл-атвори билан таништиради. Лекин асар бош қаҳрамон тилидан ҳикоя қилинмайди. Муҳим воқеалар автор нутқи орқали ифодаланади. Қиссада саргузашт асарга ҳос хусусиятлар психологик таҳлил билан омухталиқда рўёбга чиқади. Дуржи бекунж тақдири, Маматнинг чеккан изтироблари ва саргузаштлари китобхон борлигини эгаллаб олади. Мамат саргузаштлари воқеасида бир қанча эпизодик — лўнда, ёрқин яратилган образлар билан танишамиз. Туясига сомон ортган бозорчи, «ўзи ҳам, сўзи ҳам қандайдир юмалоқ-думалоқ» савоварчи, туппа-тузук мурсакка бир коса лағмон бериб эгасини «рози қилган» охун, Заррагул ва мушфиқ бувиси, жез мўйловли офицер, кир-чир, узун-қисқа қаровсиз болаларни яққол кўз олдимизга келтирамиз, улар феъл-атвори билан танишамиз. Қиссадаги саргузашт Маматнинг психологияси орқали аниқлик касб этади. Мамат ҳамиша сергак, эҳтиёткор (хуржундаги қутидан ажралиб қолишдан қўрқади), айни вақтда оч-ночор, бегоналар орасида танҳо. Қиссада казак солдатлар — маstrapлар, уларнинг қаттиққўл бошлиғи — жез мўйловли офицернинг атрофидагиларга паст назар билан қараш, оддий кишиларни назар-писанд қилмаслиги ишонарли очилади. Улар шахсий манфаат йулида ҳар қандай тубанликдан тоймайдилар. Жез мўйловли офицер хуржундаги қутини қўлга киритиш учун мурғак Маматнинг бошига ит кунини солади. Мамат сиқув, калтакларга тоб беролмай ҳалок бўлади. Қиссада Салим чорва тақдири муҳим ўрин эгаллайди. Воқеалар тасвирида Салим, унинг оила аъзолари доим «кўриниб туради». Лекин ёзувчи сюжетнинг бу йўналишини доим «олисда тутиб», диққатини жалб қилмайдиган даражада акс эттиради. Маматнинг ўлими Салимнинг кўзи-

ни очади. Қаранги, Салимнинг қайта тирилиши биланоқ унинг босиб ўтган йўли ёришади: беш ака-ука орасида меҳнаткаши Салим эди; у ҳамиша қўй боқар, яйловдан бери келмасди. Қаттиққўл отаси Салимни ўқитмади, ишлатди. Меҳнати туфайли Салим бойбува бўлди, бойлик орттирди. Етим-есирни, чўпон-чўлиқларини ранжитмади, дастурхони доим очиқ бўлди. Инқилобдан кейин Салим ночор аҳволда қолади, бир ўғли қизилларга, иккинчи ўғли босмачиларга қўшилиб кетади. Салим бошини қаёққа уришни билмайди, қалби билан ўғли Олим тўғри йўл тутганини сезади. Ҳалим — босмачи ўғли ўз укаси Олимни болта билан чопиб ташлайди. Салимнинг ҳаётдан плинжи қолмайди: фарзандларидан, хотинидан, умр бўйи йиққан бойлигидан айрилади. Кутилмаганда Салим чорва хазинасини қайтадан топади. Лекин уни топилган хазинадан кўра Маматнинг бебаҳо қалби, инсонпарварлиги ром этди. Шу ўринда Маматдаги энг яхши хислатларнинг Салим Аҳмедовга ўтишини — асосий образ ўз функциясини иккинчи қаҳрамонга ўтказишининг гувоҳи бўламиз. Қиссада кутилмаган хулоса келиб чиқади. Кечаги бой бугун етимхонанинг хўжалик хизматчиси, мудир, болаларнинг энг меҳрибон кишиси. Энди биз Салим чорва қиёфасида кечаги бойни эмас, қалби ёниқ, меҳрибон инсонни кўрамиз. Чинакам адабиётнинг ҳеч қачон тайёр қолипларга асосланмаслиги, балки инсонни тадқиқ қилиш йўлидан бориши Салим образида яна бир карра аниқ намоён бўлади. Сал илгари кетиб, яна бир фактни келтирмоқчимиз: босмачилар бошлиғи Холиқберди тўра («Чорраҳада қолган одамлар») ҳаммани ҳайрон қолдириб «шўролар етимхонаси»ни мудирга икки халта пул беради. Унинг бу ишини ажабланиб кузатаётган Сабоҳиддинга: «Ҳа, мулла, шўроларнинг етимхонасига мурувват кўрсатганимга ҳайронсиз-а?— деди у отга минар чоғида. Кейин жавоб кутмай гапини давом эттирди.— Болаларда гуноҳ йўқ. Катталар бир-бирининг гўштини еяпти. Бу ҳам жоҳиллик оқибати. Урушда биз енгсак ҳам, шўролар енг-

са ҳам, барибир, эрта шу болаларники. Уқиса, яхши-ёмонни ўзи ажратиб олади». Салим Аҳмедов билан Холиқберди тўра қилмишларида яқинлик борлиги кўриниб турибди. Кечаги бой, қўрбоши қилмиши бизни ажаблантиради. Наҳотки, кечаги эзувчи — бой болаларга шафқат кўрсатса, оддий босмачи эмас, босмачилар бошлиғи ўз душманлари томонидаги болаларга ёрдам берса?! Ёзувчилар аввало онгимизга ўрнашиб қолган иллат — қоллилар орқали воқеликка бадий муносабат билдиришни инкор қилмоқдалар, қолаверса, инсонни тадқиқ этиш орқали унинг хақиқий қиёфасини кўрсатмоқдалар. Шу ўринда яна бир масала пайдо бўлади: ёзувчиларимиз синфий ҳушёрликни бўшаштириб масалага партиявий нуқтаи назардан ёндашишни унутмаётирларми? Гап шундаки, синфийлик, партиявий муносабатнинг асл моҳияти масаланинг ич-ичига киришни, инсон тақдири хал бўлаётганда энцихор юзакиликка, субъективизмга йўл қўймаслик лозимлигини уқтиради. Ур-йикитчилик, юзаки ёндашиш туфайли қандай муносабатлар рўй берганлиги тарихдан маълум. Ўзбек прозасининг баълоғатини ҳар бир масалага чуқур ёндашиш, инсон характерининг чуқур таҳлил этилишида аниқ сезиш мумкин.

Тоҳир Малик қиссасида бош қаҳрамон Рҳақ асосий масалаларга китобхон диққатини тортувчи, бу масалаларни мустақил талқин қилишга ундовчи, инҳоят, Танг сайёрасидаги холатлар билан ердаги муносабатларни қиёсловчилик вазифасини ўтайди. Асосий қаҳрамонни воситачи қилиб кўрсатиш асар қимматини пасайтириб қўймайдими? Эҳтимол, Рҳақ характери ҳақида фикр юритиш лозимдир? Рҳақ — табиб афанди — Мирзавой акада изчил позиция сезилади, унинг эътиқоди ҳақида нима дейиш мумкин? Рҳақ атайин воқеа-ҳодисаларга аниқ муносабатини билдирмайди. У Дилмуроднинг фаолиятини активлаштиради: Сабоҳиддинни даволашнинг тезлашишига ҳисса қўшади. Эътиқод ҳақида гап борар экан, Рҳақ Салимхўжа, Сабоҳиддин, Дилмуродга муҳаббати ўзгача экан-

лигини англатади. Рўҳақда ўкинч аниқ сезилади. Унинг она-сайёраси Тангда меҳр-оқибат, самимият йўқолган, табиат тамоман тангликлар қулига айланган. Ҳатто шовул-лаб ётган денгиз ҳам ўлик: ундан керакли моддалар ажратиб олинган. «Юксалиш учун меҳнат қилиш, меҳнат қилиш учун юксалиш» принципи бир пайтлар, эҳтимол, фойдали бўлгандир, эндиликда шу принцип тангликлар аҳволини танг этиб турибди. Рўҳақ қалбига чуқурроқ назар ташланса, балки у қаноатни инсоний хислатлар орасида энг асосийси деб билиши очилармиди? Рўҳақ образи китобхоннинг ёрдамчиси сифатида маълум функцияни бажаради. Автор Рўҳақ ёрдамида кўп масалаларни ўқувчига «ечиб», «ҳал қилиб» беради. Бу томони билан қисса ютдими, ютқаздими? Ҳар ҳолда ҳозир асарда китобхонни ўйлашга, мураккаб масалалар калавасини мустақил топиб олишга ундаш тенденцияси етакчилик қилмоқда. Тоҳир Малик қиссасининг композицияси мураккаб. Унда фантастика билан реал тасвир қўшилиб кетади, граждандар уруши даври воқеалари уруш арафасидаги ҳодисалар моҳиятини очишга йўналтирилади, Сабоҳиддин ва Дилмурод сингари қаҳрамонлар Рўҳақ образи орқали пайвандланади. ТЭТ фантастик аппарати ёрдамида руҳий хасталикка йўлиққан Сабоҳиддиннинг мураккаб тақдири қайта тикланади. Асқарали, Исҳоқ сингари халқ вакиллари ҳар икки даврни ўзаро боғлайдилар. Уруш арафасидаги даврнинг хусусиятлари—шахсга сиғиниш иллатлари, ўзаро ишончсизлик, бюрократик муносабатларнинг пайдо бўлиши, кишилар характеридаги янги белгилар кўрсатилади. Аммо, назаримизда, мазкур давр аниқ бир мақсад билан ёритилмайди. Асосий гап Сабоҳиддиннинг қора кечмишини ёритиш бўлиб қолади. Оқибатда, жуда кўп тасвирлар, персонажлар, ўз моҳияти йўналишига эга бўлмай, ора йўлда қолади. Сабоҳиддин тақдири — Бухоро мадрасасида таҳсил кўрган, ор-номусли, оддийгина оилада тарбияланган, инқилобдан кейинги ҳаётни тўғри баҳолай олмаган, ақл ва эътиқод курашини бошидан кечираётган йигитнинг ҳаёт йўли қисса моҳиятини

белгилайди. Рҳақ Салимхўжа, Сабоҳиддин, Дилмурод характерлари моҳиятидаги ўзаро яқинликни сезади. Рҳақ ва Фиднинг кўйидаги баҳсида ақли тиниқ, қалби тоза кишилар ҳаётининг формуласи кўрсатилгандек туюлади:

«— Зукколарнинг изми ҳамиша жоҳиллар қўлида бўлиб келган.

— Янглишяпсан! Донишмандлар ҳеч қачон жоҳиллар каршисида тиз чўкмаганлар.

— Аммо улар билан доимий кураш олиб боришга мажбур бўлганлар. Вақт ва қувватни беҳуда сарф этиш зукко учун оғир азоб эканлигини унутяпсан».

Шу тариқа, «Чорраҳада қолган одамлар» қиссасидаги мураккаб сюжет қурилиши қаҳрамон масаласини ҳам чигаллаштирган. Қиссадаги уюштирувчи қаҳрамон Рҳақ қўли билан Сабоҳиддин, Дилмуродни кўрсатиб тургандек.

Бадий асардаги воқеалар характер мантиқига кўра танланиши ҳақида кўп гапириладию, фантастик, саргузашт, детектив асарлардаги сюжет тизмасининг ўзига хосликлари ҳақида кам тўхталлинади. Қаҳрамон танлашда ҳам асар жанри, услубий ўзига хослиги албатта ҳисобга олинади. Асқад Мухтор психологик-саргузашт қисса талаблари, Тоҳир Малик фантастик қисса талаблари асосида қаҳрамон танлаб, сюжет қурилишини белгилайдилар. Шукӯр Холмирзаевнинг «Қил кўприк» романи эса ёзувчининг барча асарлари каби характерлар тадқиқига асосланган. Роман қаҳрамони Қурбон босмачилар орасида яшириниш олиб боради. Сюжет ҳам шунга мос: детектив шауклида. Совет адабиётида детектив асарларнинг етук намуналари яратилган. Бундай асарлар қаҳрамони ҳар қандай шароитда ҳам вазиятни зумда баҳолай оладиган, шиддатли, қатъиятли, бурчни тўлиқ адо этишга интилувчи, меҳрини ҳам, қаҳрини ҳам пинҳон тутта олувчи шахс. Детектив асар сюжетида таранглик, воқеаларнинг тизлиги диққатни торгади. Шукӯр Холмирзаев, айтиб ўтганимиздек, қизиқарли воқеалар яратиш йўлини эмас, характер-

лар моҳиятини чуқур ёритишни мақсад қилиб қўяди. Лекин, барибир, сюжет қурилишида, қаҳрамон фаолиятидаги сусликка йўл қўйиш мумкин эмас эди. Қурбон асосий «иш жойига» жўнатилгач, Олимжон ака, Виниченко бошлиқ қизил аскарлар ортиқча бўлиб қоладилар. Ёзувчи асар давомида улар фаолиятини деярли кўрсатмайди. Қурбоннинг янги тузумга эътиқоди, душманларга нисбатан ғазаби у қадар сезилмайди. Қурбоннинг қисқагина умр йўлида тўрт босқич кўзга ташланади: ёшлиги, Бухорода таҳсил кўриши, Эшонни Судурга шогирд бўлиши, ниҳоят, янги тузум вакили сифатида душманлар орасида иш олиб бориши. Қаҳрамон таржимаи ҳолида характерни шакллантирадиган, эътиқод, қатъиятни мустаҳкамлайдиган воқеалар йўқ ҳисоби. Эшоннинг содиқ шогирди қачон, нима учун устозининг рақибига айланди? Тўғри, Қурбон билан Эшон орасида гап қочмаганлиги бот-бот таъкидланади. Қурбонда Эшонга нисбатан қандай адоват, қаҳр бор? «Янги тузум кишиси бўлгач, эски тузум намояндаларига рақиб-да», дейиш мумкин. Аммо бу гап далилсиз, исботсиз бўлиб қолади. Қурбон билан Сабоҳиддин орасида қандай фарқ бор? Улар деярли тенгдош, қишлоқлик, ўртаҳол оилада тарбия кўрган. Қандай қилиб бу икки йигит икки йўлга бурилади? Ёнида акаси — шўронинг ишонган одами бўлишига қарамай Сабоҳиддин ўз эътиқодига зид бора олмади. Қурбон нима сабабдан тез ўзгаради? Балки, унда диний эътиқод умуман бўлмагандир? Бундай десак ҳам Қурбон образи маънодорроқ бўлиб қолмайди.

Қурбон босмачилар орасида бемалол яшайверади, биронта одам ундан шубҳаланмайди. Ҳатто зийрак Эшон Қурбонга жиддийроқ зеҳн солмайди. Қурбоннинг разведкачилик фаолияти ҳам унчалик сезиларли эмас. У кўпроқ Эшонни Иброҳимбекка қарши қилиб қўйишга интилади. Қарим Раҳмонга бир мартагина маълумот беради. Қурбон босмачилар орасида иккиланиб юрганларни ўз томонига оғдиришга ҳам жиддийроқ киришмайди. Қисқаси,

Қурбоннинг душманлар орасидаги фаолияти тасвирида юзакилик кўзга ташланади.

Тўрт асарда ҳам дини исломнинг қуввати ҳисобланган Бухоро мударрислари, эшонлар, уларнинг шогирдлари ҳақида гап боради. Шоражаб муфти, Шоаҳсий аълам («Бухоронинг жин кўчалари»), Эшони Судур («Қил кўприк»), Сабоҳиддиннинг устози — Зайниддин ҳожи («Чорраҳада қолган одамлар») диннинг бақувват устунлари. Улар кўпинча масалаларга тўғри баҳо берадилар, амирликни кўркўрона мақтайвермайдилар. Шоражаб муфти Файзулла билан суҳбатларнинг бирида: «Дин — восита, мақсад — инсон» эканлигини айтиб, абадул азал «бандасининг табиати бир хилда, иллату таназулга ружу тутмишликдир», дейди. Динлар, мазҳаблар, муқаддас китоблар «бандасини... иллату таназулга» берилишидан сақлаб келган эмиш. Эшони Судур амирликнинг ожизликларини, юрт эгасининг нафс бандасига айланиб қолганини айтади. Зайниддин ҳожи ҳам фикри ёруғ одам бўлгани учун Холиқберди тўра ва бошқаларга ёқар эди. Хуллас, дин ҳомийлари кўп нарсани тўғри тушунар, баҳолар эдилар. Уларда инсоний ожизликлар ҳам кўплаб топиларди. Шоаҳсий, Эшони Судур, Султонмуродхўжа сингарилар бойлик йиғишга ружу қўядилар. Дин ҳомийлари орасида ўз эътиқодига содиқлар кўп эди. Босмачилар мана шундайларнинг мададига суянар, оддий халқни ўз томонига оғдирар эди. Эшони Судур, Зайниддин ҳожи, Султонмурод, Сабоҳиддин кабилар халқни шўроларга қарши қўйишни, уни дини ислом йўлида уюштиришни мақсад деб биладилар. Хусусан, Эшони Судур зеҳнининг ўткирлиги, вазиятни тўғри баҳолай олиши билан юксак даражага эришган. У қаерда бўлмасин, ҳурматини ўрнига қўядилар. Доно кишилар Эшон билан ҳамсуҳбат бўлишга интилади. Эшони Судур ўрни келиб қолса, камбағалнинг бошини силайди, яхшилик қилади, инсоф билан иш кўради. Қурбоннинг ўқимишли бўлиши, Ойпарчанинг бўрилар галаси орасида соғ-омон қолиши Эшон туфайлидир. Эшон янги-

ликни қўллаб-қувватлайди, ёш бухороликларга умид бўлган қарайди. Унинг ақидасича, ҳаракат — яшашнинг, янгиланишнинг асоси. Эшон кишилар ишончини қозона олади, лекин у юрагидаги дардларни ҳеч кимга айтмайди. Фикримизча, Эшони Судур моҳияти, унинг ҳаёт, кишилар ҳақидаги қарашлари тўла очилмагандек. Қолаверса, Эшон айтаётган баъзи гаплар унинг харкатерига мос келмайди. Бу характер орқали автор катта гапни айтишга оғиз жуфтлайди-ю, лекин; негадир, ўзини тияди, деган фикр пайдо бўлади.

Дин кишилари ҳар қанча эътиқодли, ўз қарашларида мустаҳкам бўлмасинлар, ҳаёт, янгича муносабатлар улар қалбида ҳар хил туйғуларни қўзғамаслиги мумкин эмас эди. Сабоҳиддин мулоҳазали, эътиқоди бутун одам. Норхўжанинг маккорликлари, шўролар олиб бораётган сиёсат уни чуқур ўйга толдиради: «Чорраҳада турганини аниқроқ ҳис эта боради. Норхўжа «бугун ўзининг йигитларига ҳукм ўтказди. Эртага Холиқберди тўрани ямлаб, ҳокимлик қулочини кенгроқ ёяди. Кейин бўлак қўрбошиларни бўйсундиради. «Миллат отаси» бўлади. Юрт эса харобаликка юз тугади. Халқнинг боши қирғиндан чиқмайди. Акаси буни яхши фаҳмлагани учун шўролар томонига ўтган экан. Сабоҳиддин буни нимага барвақтроқ англамади? Ахир, Бухорода эканида Салимхўжа бу ҳақда кўп гапирарди-ку? Сабоҳиддин Салимхўжадай доно дўстининг қадрига етмаганига минг-минг афсус чекди. У «миллат, миллат», деб ваъз айтиб юраверибди-ю, одамларнинг аҳвол-руҳиясига қарамабди. Ғазаб бош кўтарса, меҳр кетади. Малъунлик қад ростласа, яхшилик чирийди... Бу аччиқ ҳақиқатни тан олиб юраги ларзага келди».

Чорраҳа... Қил кўприк... Жар ёқаси... Тақдир турли эътиқоддаги кишиларни ҳаётнинг мана шундай мураккаб нуқталарида учраштиради. «Абадият қонуни» (Н. Думбадзе) романидаги Бачана Рамишвили ва Йорам Қанделакани хасталик, ўлим билан олишув драмаси учраштиради. Академик Дронов оғир, бедаво хасталикка дучор бўл-

ганида Серафим поп унинг ёнига келади («Ҳаммаси одамларга қолади», С. Алешин). Сабоҳиддин ва Жамолиддин, Эшони Судур ва Қурбон, Шоражаб ва Файзулла, Салим чорва ва Мамат ҳам ҳаётнинг мураккаб чорраҳасида тўқнашадилар. Эътибор берсангиз, ёзувчилар турли эътиқоддаги кишиларнинг самимий, юракни очиб суҳбатлашишларини тасвирлайдилар. Мураккаб ҳолатларга тушиб қолган одамларнинг бир-бирлари билан шундай муносабатда бўлишлари ўта табиий. Рўй бериши аниқ бўлиб турган синов (жар ёқаси, қил кўприк, чорраҳа) уларни яқинлаштиради. Шундай вазиятда диний қараш билан социалистик гуманизм бир хилга ўхшаб кўринади: инсон сифатида Бачана Иорамни ёқтириб қолади; Жамолиддин укасининг хато қилаётганига юрак-юрагидан ачинади; Шоражаб фикри равшан, бир ишнинг бошини тутадиган ёш Файзуллага юрагидаги гапларини айтади; Эшони Судур ҳам қалбини очади (лекин ўйлаган гапини айтмайди). Маматдаги самимийлик, ҳаётга ташналик, бошқаларга яхшилик қилиш туйғуси ҳаётдан умидини узган Салим чорвани ҳаётга қайтаради. Лекин социалистик гуманизм билан диний гуманизм орасида ер билан осмонча фарқ борлигини китобхон билиб туради. Ёзувчиларнинг маҳорати шундаки, самимий суҳбатлашаётган турлича эътиқоддаги икки кишидан бирининг кўзидаги нур, қалбидаги муҳаббат, гап-сўзларидаги мантиқ ҳаётий, асосли эканлигини кўрсата оладилар. Совет ёзувчисининг позицияси ана шунда англашилади. «Қил кўприк», «Чорраҳада қолган одамлар» асарларида турли эътиқоддаги кишилар кураши, уларнинг позициялари жуда ёрқин тасвирланган, деб бўлмайди. Бу ҳол уларни «Абадият қонуни» сингари асарларга қиёслаганда очиқ кўринади. Нодар Думбадзе Бачана билан ~~Иорам муносабатларини~~ шундай мантиқий хулосага олиб келадик, китобхон қаҳрамонлар характерини аниқ равшан ҳис қилади, уларнинг гап-сўзларига ишонади.

«Қил кўприк», «Чорраҳада қолган одамлар», «Жар ёқасида чақмоқ» асарларида қўрбошилар, босмачилар,

халқни талаган ҳар хил тўдалар ҳақида ёзилади. Ўзбек совет адабиётида, инқилобий мавзудаги кинофильмларда босмачилар образлари шу даражада кўп ва бир хилки, улар аллақачон ҳаммининг — китобхоннинг ҳам, томошабиннинг ҳам жонига теккан. Ш. Холмирзаев, Ғ. Малек эса одатдаги, қолипга тушиб қолган босмачини кўрсатишни эмас, янги тузум душманлари орасига «кириб боришни», қўрбошию босмачини инсон сифатида кўрсатишни мақсад қилиб қўядилар. Босмачилар орасида ҳар хил, яъни эътиқодли, аниқ мақсадли, янглишган одамлар бўлганлиги ҳақида фактлар, маълумотлар кўп. Асқад Мухтор қиссасида босмачилар тўдасини тасвирлаш асл мақсад эмас. Лекин давр руҳини бериш учун автор босмачиларнинг кичик бир тўдасини тасвирлайди. Бу тасвирда масалага янгича ёндашни сезилмайди. Бироқ асарда инқилоб ва инқилобчиларга қарши курашган, адабиётимизда ҳалигача кўрсатилмаган тўда: казак солдатлар — мастрапларнинг образлари чизилган. Казак солдатлар, жез муйловли офицер кўп жиҳатдан босмачиларга, қўрбошиларга, масалан, «Қил кўприк» романидаги Иброҳимбек бошлиқ босмачиларга, қўрбошиларга ўхшаб кетади. «Қил кўприк» романида Иброҳимбек босмачилари, уларнинг мақсадлари, ички ҳаётлари, ўзаро муносабатлари кенг ёритилган. Иброҳимбек тўдасидаги кишиларни уч тоифага ажратиш мумкин. Эшони Судур, Анварпошша, Иброҳимбек, Нуриллахон, Усмонхўжа — босмачиларнинг раҳбарлари. Улар ҳам сиёсий, ҳам мафкуравий масалаларни ҳал қиладилар. Тоҳир Малек қиссасида Норхўжа ва Холиқберди тўраининг босмачилар тўдасига бошчилик қилишдаги йўриғи ёритилади. Ҳар икки асардаги салбий кучлар етакчиларидаги бош хусусият — ақллилик. Улар ҳар бир қадамини ўйлаб, юз хил мулоҳазага бориб ташлайдилар. Мазкур образлар билан танишгач, китобхонга босмачилар ҳақида сингдириб келинган фикр — уларнинг мақсади ейиш-ичиш, фақш ишлар билан шуғулланиш, халқни талашдангина иборат бўлган, қабилдаги даъволар ўта жўн, юзаки

эканлиги англашилади. Ойпарчани ўғирлагани учун Жабборбек ҳам Эшони Судурдан, ҳам Иброҳимбекдан дакки ейди. Қўрбоши қизни Тиниқ момонинг уйида қоғоздаги қантдек асрайди. «Чорраҳада қолган одамлар» қиссасида ҳам Машкура барча расм-русмлар билан Зайниддин ҳожига никоҳлаб берилади. Қўрбошиларнинг мақсади биз ўйлаганчалик ўта жўн, аҳмоқона бўлмаган.

Қўрбошилар, уларнинг маслаҳатчилари орасида юрт тақдирини ўйлаб иш кўрганлар бўлган. Улар хато йўлдан бораётганликларини англаб етмаганлар. Лекин Холиқберди тўрага ўхшаш фикри тиниқ, вазиятни чуқур ўрганиб иш кўрганлар ҳам топилган. Холиқберди тўранинг мулоҳазаларида, тутган йўлида катта мантиқ бор. У эскича тартибларни ёқтирмайди, Жамолиддин, Шермат, Сабоҳиддин тутган йўлни ҳам унчалик маъқул кўрмайди. Узоқ мулоҳазалардан сўнг тўғри йўлни танлайди — шўрога таслим бўлади. Агар у Шерматнинг қурбони бўлмаганда, кўп ишларни амалга ошириши шубҳасиз эди. Тарихдан маълумки, фақат баъзи қўрбошиларгина эмас, юзлаб, минглаб босмачилар шўро йўлининг тўғри эканлигини англаб етганлар. Усмонхўжа, Иброҳимбек, Анварпошша, Норхўжа сингариларда худбинлик, шахсий манфаатни устун қўйиш аниқ сезилади. Булар ақлларини фақат ўз манфаатлари йўлида ишлатадилар. Зиғирдек манфаатлари йўлида ўнлаб одамларни босиб-янчиб кетишдан тоймайдилар. Ақлли худбинлар аввали-охирини сувни лойқалатиб келганлар. Ўткир ақлни доим кучли эътиқод бошқариб бориши керак. Эътиқоди суст ақлли одам эса катта фожиаларга сабаб бўлиши мумкин. Ҳам эътиқоди, ҳам ақли етук одамгина халққа наф келтириши мумкин. Интеллектуаллик, деганда коммунистик эътиқодга йўналтирилган ўткир ақлни тушунамиз. Инсон ўз манфаати билан жамият идеали орасида узвий бирликни кўриб, шу йўлдан бораганига заковатли одам номига муносибдир.

Анварпошша, Норхўжа, Усмонхўжа сингарилар макр, ҳийла-найранг, чалғитиш усуллари билан усталик билан

фойдаланадилар. Норхўжа Сабоҳиддинни «йўлга солиб» ўз обрўсини срттирмоқчи, маҳди номини қозонмоқчи, шу билан рақиблари пайини қирқмоқчи бўлади. Усмонхўжа фақат шахсий манфаати йўлида ҳаракат қилади. Лекин изчил позицияни танламайди, шўро одамларига Иброҳимбекни ёмонлайди, босмачилар қаршида ҳамма айбни бошқаларга тўнкайди. Усмонхўжанинг ҳийлаю макри ўзининг бошига етади. Иброҳимбек, Анвар пошша олдида уни итдек отиб ташлайдилар, ўлигини сувга улоқтириб юборадилар. Иброҳимбек ҳам ҳийлакор одам. Дўппи тор келгач, Анварпошшадан ажралиб кетади. Бу қилмиши билан у рақибидан қасд олади, айни вақтда шўроларнинг ҳурматиини қозонишни ўйлайди. Анварпошшанинг авантюрист шахс эканлиги тарихдан, кўпгина асарлардан маълум. «Қил кўприк»да бу одамнинг мураккаблиги яхши тасвирланади. Қўрбошилар ақлли худбин бўлганликлари учун ўзаро тил топа олмайдилар.

«Қил кўприк» романида Тўғайсари, Гўппон, Жабборбек, Али Ризо сингари ижрочилар образлари бор. «Чорраҳада қолган одамлар» қиссасидаги Аҳмад дев ҳам Норхўжанинг айтганини бажарадиган, қаттиққўллиги билан ном чиқарган. Тўғайсари, Жабборбек сингариларда жиндаккина мақсад ҳам бор. Тўғайсари Англияга қочмоқчи бўлган амирга аччиқ қилиб икки юзга яқин амир одамларини қириб ташлайди. Жабборбек эса фақат Шаҳрисабзни ажратиб олишни ўйлайди. Гўппон, Али Ризо сингарилар бойлик орттиришни ўйлайдилар. Қўрбошилар Тўғайсари, Аҳмад дев сингариларни одам ўрнида кўрмайдилар. Аммо уларга суянишга мажбурлар, чунки босмачиларни бошқарувчи, жангга ундовчи кишилар мана шу Жабборбек, Аҳмад дев, Тўғайсарилар.

Ҳар икки асарда босмачилар орасига янглишиб тушиб қолган кишилар образлари учрайди. Турсун мўрған, Тонготар, Қиём («Қил кўприк») кабилар дилидаги гапни Тоҳир Малик қиссасидаги персонаж бундай ифодалайди: «Қаноти қайрилган қуш ҳам бизчалик азоб тортмас.

Ўлганимизнинг кунидан турибмиз бу ерда. Келмасак — ўлганимиз. Келсак... барибир, ўлим ҳақ! Бекбошининг қаҳрига бир учраманг экан. Менинг қўшним масжидга чиқмай қўйган экан. Бу гап бекбошининг қулоғига чалинибди. Бечоранинг бошига хамирдан салла қилиб, қайноқ зиғир мой қуйдирди». Босмачилар орасида қўрққанидан, тушунмаганидан юрганлар жуда кўп. Уларни бир туртки, тушунтириш билан тўғри йўлга солиш мумкин. III. Холмирзаев романида ҳам, Тоҳир Малик қиссасида ҳам халқ вакиллари образлари учрайди. «Чорраҳада қолган одамлар» қиссасида Исҳоқ, Асқарали, Сожида сингари образлар бор. Қиссанинг иккинчи қисмида увоқ образлар жуда кўп, лекин уларга юклатилган ғоявий вазифа сезилмайди. Сабохон образидаги драматизм жўнгина ҳал қилиган. Исҳоқ чолнинг раисга васияти, раиснинг қўполлиги сингари воқеалар асар тўқимасига сингиб кетмайди.

Шукур Холмирзаев романида халқ образига эътибор берилади. Халқ икки ўт орасида — уни босмачилар бир томонга, шўролар иккинчи томонга тартадилар. Шўро тарафдорлари халқни қил кўприкдан беталофат ўтказиб олишга интилади. Қурбон Ойпарча билан суҳбатда бундай дейди: «...Сиз ҳозир ўртадасиз: ўзингиз ҳам айтдингиз... Ўртадасиз! Бамисоли қил кўприкдасиз! Дарвоқе! Мен ҳам... Ҳаёт ҳам. Кўприкнинг у ёғи... жаннат демак! Биз ўртадамиз, тўғрими?..» Халқ сокин дарё мисоли. Сойбўйи қишлоғида бўлиб ўтган йиғилишда халқнинг сирти сокин, аммо тағи тез оқар дарёлиги сезилади. Қурбон ўзи сезмаган ҳолда халқнинг иззат-нафсига тегадиган гап қилади. Йиғилганлар номидан Ҳуррам калта титраб-қақшаб: «Тегиб кўришин, кекирдагини узиб ташларман тишим билан», дейди.

Шукур Холмирзаев романи ва Тоҳир Малик қиссасида жанр талабларига жавоб бермайдиган, асар моҳиятига сингиб кетмайдиган ўришлар бор. Хусусан, «Қил кўприк» романида мулоҳазали ўринлар талай. Роман жанри

сертармоқ, кўп оҳанглиликни такозо қилади. Унда ҳаёт фалсафаси, тарих ҳақиқати, замонавийлик тўлароқ акс этади. Роман бошдан-оёқ вазмин, сиқиқ услубда ёзилса, китобхонни зериктириб қўяди. Ёзувчи ўрни-ўрни билан воқеалар мантиқига монанд тасвирлар чизиши, характерлар психологиясидан келиб чиқиб пафосни кучайтириши зарур. «Қил кўприк» романида китобхонни яйратиб кулдирадиган, кўзидан ёш келтирадиган ўринлар учрамайди. Роман — ҳаётнинг кенг тасвири, теран тадқиқи. Унда китобхонни жунбушга келтирадиган, беихтиёр ҳаяжонлантириб юборадиган саҳифалар бўлиши табиий.

Асқад Мухтор, Шукур Холмирзаев, Тоҳир Малик асарларининг мавзуи, қаҳрамонлари, кечаги прозамизга қиёсланса, янги эмас. Лекин ёзувчилар эски мавзуни янгича талқин қиладилар, инсонни тасвирлашда сиртда сирғанмасдан, унинг қалбига, руҳий оламига дадил кириб борадилар. Воқеа-ҳодисаларнинг характерлар тадқиқи нуқтан назаридан синчиклаб таҳлил этилиши, тирик одамларни бутун борлиғи билан мукамал тасвирлашга интилиш бугунги прозамизда тенденцияга айланиб бормоқда.

МУНДАРИЖА

Теран томирлар	3
Тандиқ тарозусининг олмос тоши	43
Бир йилнинг прозаси	111
Эски мавзунинг янгича талқини.	129

На узбекском языке

АБДУГАФУР РАСУЛОВ
ГОРИЗОНТЫ КРИТИКИ

Литературно-критические статьи

Тақризчи *Н. Холлиев*

Редактор *М. Отажнова*
Рассом *Н. Акрамов*
Расмлар редактори *Ю. Габзалилла*
Техн. редактор *Н. Сейдуалиева*
Корректор *Ш.Назарова*

ИБ № 3123

Босмахонага берилди 24.05.85 й. Босишга рухсат этилди 22.10.85. Р-13257. Формати 70×108¹/₃ Босмахона қоғози №3. Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли босма л 6.65. Шартли кр.оттик 6,82. Нашр л. 6,98. Тиражи 1000. Заказ № 2603/1806 Баҳоси 60 т. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат наشريёти, 700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30

Нашиётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича Ўз ССР Давлат комитети Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг Бош корхонасида терилиб, 3-босмахонада босилди. Тошкент, Юнусобод массиви, Муродов кўчаси, 1,